

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ.
ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

VERJINÉ SVAZLIAN

THE HEROIC BATTLE OF MOUSSA DAGH:
TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS
SURVIVORS

Նվիրվում է
Մուսա Լեռան հերոսամարտի
100-ամյակին

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

**ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ.
ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

*Dedicated to the
100th Anniversary of the
Heroic Battle of Moussa Dagh*

VERJINÉ SVAZLIAN

**THE HEROIC BATTLE OF
MOUSSA DAGH:**

**TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS
SURVIVORS**

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Printed by decision of the Scientific Council of the
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA

ՍՎԱԶԼՅԱՆ ՎԵՐԺԻՆԵ

**U 850 ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ. ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱԴՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐ (հայերեն, անգլերեն) / Վ. Սվազլյան; ՀՀ ԳԱԱ, հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ; Հայաստանի «Մուսա Լեռ» հայրենակցական միություն. –
Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2015. – 240 էջ, 15 մամ. + քարտեզ + DVD դիսկ:**

SVAZLIAN VERJINÉ

**THE HEROIC BATTLE OF MOUSSA DAGH: TESTIMONIES OF THE EYEWIT-
NESS SURVIVORS / V. Svazlian; Translated from the Armenian by T. Tsulikian; Institute
of Archaeology and Ethnography of NAS RA; Compatriotic Union of "Moussa Ler" in
Armenia. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2015, – 240 pages, 15
typographic units + map + DVD.**

Աշխատությունն ընդգրկում է Մուսա Լեռից տարագրված, Հայաստանում և Սփյուռ-
քում բնակություն հաստատած, Մուսա Լեռում հերոսամարտին և այլ պատմական իրադար-
ձություններին ականատես-վկա վերապրողներից տակավին 1955 թվականից հեղինակի
գրի առած (մասամբ նաև՝ ձայնագրած ու տեսագրած) հուշ-վկայություններն ու պատմական
տարաբնույթ ժողովրդական ինքնատիպ ստեղծագործությունները, այդ թվում նաև Մուսա
Լեռում բարբառով՝ կից գրական հայերեն թարգմանությամբ:

Հատորը բաղկացած է հայերեն և անգլերեն բաժիններից, որոնք ընդգրկում են՝ Պատմա-
բանագիտական ուսումնասիրություն, Պատմական սկզբնաղբյուրներ (40 միավոր), Փաստագրում
մուսալեռցի ականատես վերապրողների և նրանց հաղորդած վկայությունների, Պատմական
երգերի նոտագրություններ, Լուսանկարներ մուսալեռցի ականատես վերապրողների, Քարտեզ
(հայերեն և անգլերեն):

Հատորի վերջում տեղադրված խտասալիկը գաղափար կտա հին և նոր Մուսա Լեռան մասին:

*

The work includes the diverse memoir-testimonies and the popular historical creations written
down (partly also audio- and video-recorded) by the author, beginning as early as 1955, from the
eyewitness survivors of the Moussa Dagh heroic battle and of other historical events, emigrated from
Moussa Dagh and settled in Armenia and the Diaspora.

The volume consists of Armenian and English sections, which include: a Historical Study, Histori-
cal Primary Sources (40 units), Documentation on the Eyewitness Survivors of Moussa Dagh and their
Testimonies, Notations of the Historical Songs, Photographs of the Eyewitness Survivors of Moussa
Dagh, Map (in Armenian and English).

The DVD enclosed at the end of the volume gives an idea about old and new Moussa Dagh.

1119926 347,328

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ «ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ

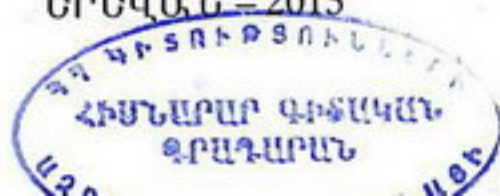
ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ.
ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՀ ԳԱԱ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՏԱԿԱՆ
ՔՐԱԴԱՐԱՆ ԶԻՐԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՆՈՒՄ:
2015

Գ. ՄԵԼԻՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ - 2015

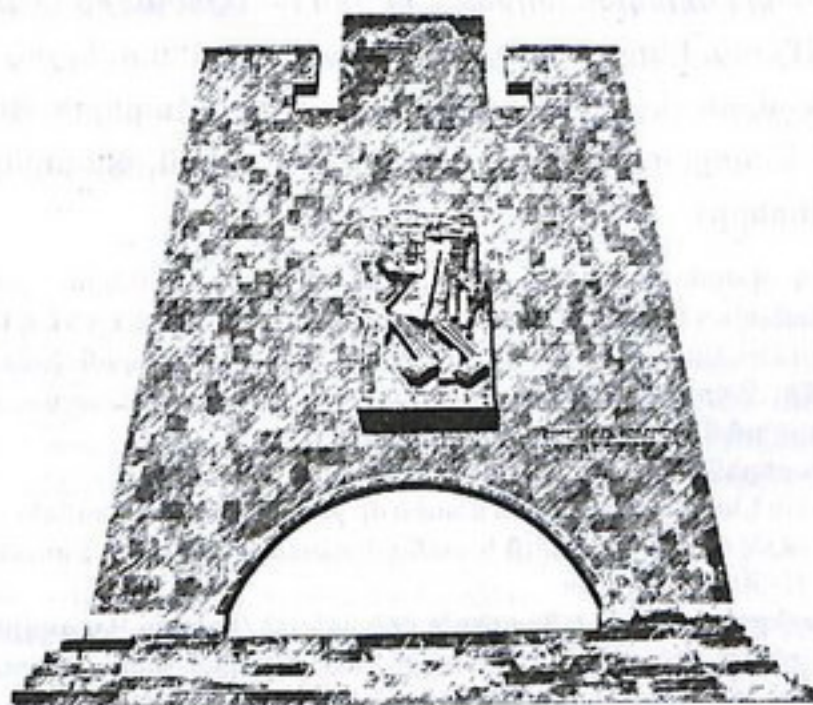
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ժողովրդագետ վերժինե Սվազյանը
մուսալեոցի ականատես վերապրող
Մարիամ Բաղդիշյանի (ծնվ. 1909 թ., Հաջի-Հաբիբլի գ.)
հուշերն ու երգերը գրի առնելիս

Խորին երախտագիտությունս եմ հայտնում դուցազնական մուսալեոցիների այն ներկայացուցիչներին, որոնք, հերոսաբար դիմագրավելով կյանքի դաժան պայմաններին, իրենց հիշողության խորխորատներում անթեղած պահել, պահպանել և ինձ եմ հաղորդել տեսածն ու հիշածը՝ անհետ կորստից փրկելով և սերունդներին փոխանցելով իրենց ինքնատիպ բարբառն ու բանահյուսական նշխարները, որպեսզի Քոնը՝ Քեզ նվիրեմ, իմ Հա՛յ ժողովուրդ:

Վ. Ս.

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ ԸՍՏ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Կիլիկիայի հարավում ձգվում է Տավրոսի Ամանոս լեռնաշղթան, որի հարավ-արևմտյան փեշերին վեր է խոյանում Մուսա Լեռը՝ Դամլաջըք եռանկյունաձև գագաթով (1355 մ): Իսկ հարավարևելյան և հարավարևմտյան լանջերը զառիթափ իջնում են դեպի Որոնտեսի դաշտավայր ու Միջերկրական ծով:

Մուսա Լեռան արևելքից հոսում է Որոնտես գետի վտակ Մեծ Կարաչայը, իսկ հարավում տարածվում է Որոնտեսի ընդարձակ դաշտը:

Մուսա Լեռը գտնվում է պատմական Անտիոքից շուրջ 20 կմ դեպի արևմուտք: Անցյալում այն կոչվել է Սվեդիա¹, Մուսա Դաղ², Ջեբել Մուսա³, Մուսա Լեռ⁴:

Մուսա Լեռ տեղանվան մասին է պատմում ժողովրդական հետևյալ գողտրիկ ավանդությունը. «Մեր Մուսա Լեռում հայերը շատ վաղուց են ապրել, նույնիսկ՝ Տիգրան Մեծի օրերից: Այդ տեղերից պեղված հին մետաղյա դրամներն այդ մասին են վկայում:

Հետագայում՝ Անիի անկումից հետո շատ ու շատ հայեր մաս-մաս եկել, հաստատվել են այդտեղ, Հայկական Ռուբինյան թագավորության հիմքն են դրել:

Խաչակիրները, որոնք Քրիստոսի գերեզմանը գտնելու նպատակով մինչև Երուսաղեմ են արշավել, երբ անցնում են մեր ապրած տեղերով, տեսնում են Տավրոսյան Ամանոս լեռան փեշերին փոված զմրուխտ այգիների մեջ թաղված մեր գյուղերը: Մի կողմում՝ Որոնտես գետն արծաթ գոտու պես զրկած է Որոնտեսի հսկա դաշտը, մյուս կողմում՝ կապտամանուշակագույն Միջերկրական ծովն է՝ իր խաղաղ ծփանքով: Կախարդված այդ հիասքանչ բնության տեսարանով՝ ասում են. «Սա իսկական մուսանների՝ լեռ է»: Այդտեղից էլ անունը մնում է Մուսա Լեռ»⁵:

Մուսա Լեռան հյուսիսային լանջերին՝ արևելքից արևմուտք, սփռված են եղել հայկական վեց գյուղերը՝ Բիթիաս, Հաջի-Հաբիբլի, Յողուն-Օլուք, Խըղըր-Բեկ, Վագըֆ և ստորոտում՝ Միջերկրականի ափին, Քաբուսիեն (հետագայում ավելացել են նորերը):

¹ Այդ վայրերում են գտնվում պատմական Սելևկիա քաղաքի ավերակները: «Սվեդիա» անվանաձևը հնագույն այդ տեղանվան արձագանքն է (Տե՛ս Անդրեասյան Տիգրան, Սվեդիայի բարբառը, Երևան, 1967, էջ 291): Հետագա պատմական փաստերի համար հիմք ենք ընդունել՝ Նույնի, Ջեյթունի տարագրությունը և Սվեդիո ապստամբությունը, Հալեպ, 1935::

² Թուրքերեն՝ Մուսա Լեռ:

³ Արաբերեն՝ Մուսա Լեռ:

⁴ Մուսա Լեռան տեղանվան մասին մի շարք ավանդություններ տե՛ս Սվազյան Վերծինե, Մուսա Լեռ, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 16, Երևան, 1984, Վկայություն (այսուհետև՝ Վկ.) 45-50, էջ 110-116:

⁵ Ավանդությունն ինձ է հաղորդել մուսալեռցի Գրիգոր Գյոզալյանը (ծնվ. 1903 թ., Քաբուսիե գյուղ), որը գրի եմ առել 1976 թ. Երևանի Նոր Կիլիկիա թաղամասում: Սվազյան Վերծինե, Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Երևան, 1994, Վկայություն (այսուհետև՝ Վկ.) 71, էջ 81:

Ազգագրական այս ինքնատիպ խմբի կազմավորման ու նրա բնակիչների անցյալի մասին մատենագրական հավաստի աղբյուրներ մեզ գրեթե չեն հասել: Օտար և հայ պատմիչների վկայությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ դեռևս Տիգրան Մեծի տիրապետության ժամանակ (մ. թ. ա. I դ.) հայերը բնակվել են այդ վայրերում:

1375 թ. մամլուքների արշավանքների հետևանքով Հայկական Կիլիկիայի 300-ամյա փառահեղ թագավորությունն անկում է ապրում: Հետագայում այդ տարածքն են ներխուժում օսմանյան թուրք ցեղերը, իսկ XVII դարի կեսերից, գրեթե ինքնագլուխ, այդտեղ իշխում է ավշարական Գոգան օղլու ցեղը: Այդ անիշխանական ժամանակաշրջանի մասին գրավոր տեղեկություններ գրեթե չկան, քանի որ ամեն ինչ հրո ճարակ է դարձել⁶:

Դոկտ. Հ. Տեր-Ղազարյանը, անդրադառնալով Կիլիկիայի լեռնային շրջանի հայությանը, նշել է. «...Հայկական Կիլիկիո թագավորության անկումեն հետո, դաշտային հողամասին վրա գտնվող հայ գյուղացիությունը, ասպատակող հորդանքերու հալածանքեն տարված, Կիլիկիո դաշտային հողամասեն հեռացած, անատիկ դիրքերու, անտառներու ու ձորերու անմատչելի ծերպերուն վրա իրենց բույնը դրած են, հեռու մնալու համար հալածանքներ: Զեյթուն, Հաճըն, Վահկա, Կապան, Անդրուն և շրջակայքը հայ գյուղացիներով բնակված են և ունեցած են իրենց հատուկ գավառաբարբառները, վանքերը, աղոթատեղիները: Անվախ կյանք մը վարելու ներքին ազատ բնազդեն մղված, ընտրած են այդ մեկուսացված վայրերը, գեթ պահելու համար իրենց կիսանկախ գոյությունը»⁷:

Այդ մասին են վկայում նաև Կիլիկիայի տարբեր բարբառներով (Զեյթուն, Հաճըն, Մարաշ, Մուսա Լեռ, Քեսաբ, Բելլան և այլն) իմ գրառած ժողովրդական բանահյուսության նշխարները⁸:

Հետագայում, տարբեր վայրերից պարբերաբար կազմակերպված գաղթերի հետևանքով, նրանք համալրվել ու համախմբվել են նաև Մուսա Լեռան շուրջը⁹:

Գյուղախմբի ավելի քան 6 հազար բնակիչներն զբաղվել են անասնապահությամբ, երկրագործությամբ, շերամապահությամբ, մեղվաբուծությամբ: Ունեցել են տարրական դպրոցներ ու եկեղեցիներ: Ապրել են խաղաղ ու ստեղծագործ կյանքով¹⁰:

⁶ Գալուստյան Գրիգոր, *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն*, Նյու Յորք, 1934, էջ 697:

⁷ Տեր-Ղազարյան Հ., *Հայկական Կիլիկիա. Տեղագրություն*, Բելրոս-Անթիլիաս, 1966, էջ 65:

⁸ Սվազյան Վերժինե, *Մուսա Լեռ, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն»*, հ. 16, Երևան, 1984, 215 էջ: Նույնի, *Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը*, Երևան, 1994, 408 էջ: Նույնի, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Երևան, 2011, 880 էջ:

⁹ Ալպոյանյան Արշակ, *Պատմություն հայ գաղթականության*, հ. Ա, Կահիրե, 1941, էջ 105-121: Անդրեասյան Տիգրան, *Սվեդիայի բարբառը*, Երևան, 1967, էջ 291-351:

¹⁰ Գուշագճյան Մարտիրոս, *Պատմություն Անտիոքի և շրջակայքի, «Հուշամատյան Մուսա Լեռան»*, Բելրոս, 1970, էջ 448: Տե՛ս նաև՝ Գյոզալյան Գրիգոր, *Մուսա Լեռան ազգագրությունը*, Երևան, 2001, 280 էջ:

XIX դարի երկրորդ կեսին բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի ոգին համակել էր նաև արևմտահայությանը, որը նույնպես հեծում էր օսմանյան բռնապետության լծի ներքո: Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովների (1878 թ.) հետ կապված հույսերը չէին արդարացել: Զեյթունի ապստամբության ազատագրության ոգին նոր թափ էր ստանում:

Կ. Պոլսում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռուսաստանում և այլուր կրթություն ստացած երիտասարդները, գալով Մուսա Լեռ, ոչ միայն գրագիտություն էին տարածում, այլև պատմում այդ երկրներում կատարված իրադարձությունների մասին, սովորեցնում հայրենասիրական երգեր, ազատասիրության գաղափարներով լուսավորում սերունդների մտքերը: Նրանք իրենց նկատելի հետքերն են թողել մուսալեոցիների 1895 թ. և ապա 1909 թ. ազատագրական շարժումների վրա:

Մուսալեոցիները մշտապես կատարել են իրենց քաղաքացիական պարտավորությունները Օսմանյան կայսրության նկատմամբ՝ բարձր պահելով իրենց պատիվն ու արժանապատվությունը: Այդ մասին է վկայել մուսալեոցի հայրենադարձ վերապրող Տոնիկ Տոնիկյանը (ծնվ. 1898 թ., Քաբուսիե գյուղ¹¹). «Հարգանքը ամենն է բարձր բանն է աշխարհում: Պատիվը ամենն է բարձր բանն է աշխարհում: Մենք՝ մուսալեոցիքս, կսիրենք հարգանքով ու պատիվով ապրիլ մեր կյանքը»¹²:

Միևնույն ժամանակ, այդ չի խանգարել մուսալեոցիներին, որ ընդվզեն և ըմբոստանան անարդարության ու բռնության դեմ, ինչպես 1895 թ. համիդյան կոտորածների ընթացքում նրանք խիզախորեն մարտնչել են իրենց վրա հարձակվող թուրք ջարդարարների դեմ և նույնիսկ ձեռք բերել որոշ ինքնավարություն: Պատմական այդ իրադարձությունների օրերին է ստեղծվել «Մուսա Լեռան գյուղերում» մարտաշունչ քայլերգը.

*«Մուսա Լեռան գյուղերում
Զուտ հայեր են բնակվում,
Հայ քաջերն են վերցրել
Կարգ ու կանոն, իրավունք:*

*Հայերը թող միշտ ապրեն,
Կեցցեն նրանք հավիտյան,
Բոլորն ալ բանակ խեղդող
Դարձել են քաջ ու հերոս:*

*Երդվեցինք այս ճամփին,
Աջ ու ձախ ցրվեցինք,
Հայ զինվորներին,*

Աստված օգնական լինի...»¹³:

¹¹ Գյուղ – այսուհետև՝ գ.:

¹² Սվազյան Վ., *Հայոց ցեղասպանություն...*, Վկայություն (այսուհետև՝ Վկ.) 285, էջ 484:

¹³ Սվազյան Վ., *Մուսա Լեռ*, Վկ. 165, էջ 130: Քայլերգը հաղորդել է մուսալեոցի Կարապետ Ախոյանը (ծնվ. 1895 թ., Քաբուսիե գ.), որը գրանցել էմ 1976 թ. Հայաստանի Հոկտեմբերյանի (այժմ՝ Արմավիր) շրջանի 10-րդ Սովխոզում: Քայլերգի հեղինակն է խրդորբեկցի Աշուղ Գևորգը:

Մուսալեոցիները նույն հերոսական կեցվածքն են ցուցաբերել նաև 1909 թ., երբ Ադանան իր շրջակայքով բոցերի մեջ էր: Ադանայի կոտորածի ընթացքում ավերվում և հրկիզվում են բազմաթիվ հայկական քաղաքներ ու գյուղեր, մինչդեռ Մուսա Լեոնը, Դյորտյուլը, Հանընը, Սիսը, Զեյթունը, Շեյխ Մուրադը, Ֆընդըջագը և մի շարք այլ բնակավայրեր, իրենց հերոսական ինքնապաշտպանությամբ, կասեցնում են տասնյակ հազարավոր թուրքերի հարձակումը և փրկվում են ջարդերից:

Ինչպես վկայել է մուսալեոցի վերոհիշյալ **Տոնիկ Տոնիկյանը**, «...1909 թ. Ադանայի կոտորածը սկսվեց: Թուրքերը հարձակվան հայերուն տուներուն, խանութներուն վրա, սկսան թալանել, սպանել, մորթել, բռնաբարել: Այլ ինչ որ մտքովդ կանցնի՝ սկսան ընել: Մեր Մուսա Լեոնան յոթը գյուղերի հայերս զգուշացանք, գիշերը պահակներ դրինք...: Ադիկե վերջը մենք ավելի զգույշ եղանք, որ թուրքը մեզի վրա ալ կրնա գալ»¹⁴: Ուստի, մուսալեոցիները, համախմբվելով, Հաջի-Հաբիբլի գյուղի մոտ խունապի են մատնել թուրք հրոսակներին՝ համագյուղացիներին զերծ պահելով վերահաս վտանգից:

Ըստ էության Ադանայի կոտորածը Հայոց ցեղասպանության սկիզբն էր, երբ երիտթուրքերը, հիմք ընդունելով «Իթթիհատ վե Թերաքքի» կուսակցության տակավին 1911 թ. Սալոնիկի գաղտնի ժողովի որոշումները, տենդորեն նախապատրաստվում էին հիմնովին բնաջնջել հայ ժողովրդին՝ սպասելով հարմար առիթի: Այդ առիթն ստեղծվեց, երբ բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ զավթողական նպատակներով և հայերի բնաջնջումն իրականացնելու իր հրեշավոր ծրագրով:

Մուսա Լեոնան հերոսամարտի մասնակից, ականատես-վկա Պողոս Սուպկուկյանը – Աշուղ Դեւլլիհն (ծնվ. 1887 թ. Հաջի-Հաբիբլի գ.), որպես պատմական այդ իրադարձությունների ժամանակագիր, իրենց հարազատ բարբառով ներկայացրել է ոչ միայն 1915 թ. հայ ժողովրդի կրած անլուր տառապանքները, այլև՝ Կիլիկիո հայությանը բաժին հասած ողբերգությունը «Կիլիկը բալեն» (Կիլիկիո աղետը) պատմական վիպերգով, որը ներկայացնում էմ զուգահեռ գրական թարգմանությամբ.

*«Էնվեր վե Թալաթ տիժզը փաշինեն
Սաբաթ իղուն մըհանըրլըքեն,
Բըթըն մաֆ իրեն էրմանը միլլաթեն,
Լիզվընեն թըղ չիրնիր՝ չվա՞ զադ աջեն:
Հազուր ենը հարեր դըսընհենգ դարեն
Իղուվ փրթըվիլը Կիլիկը էրմանեն,
Չա՞ միդը գունիրեն մաղսըմ չուջըխսեն,
Ծառվընեն թըղ գորիր քըլընգ գիխիդսեն,
Չու՞ց մինք բըր մառնունը էրմանը չուջըխսեն,
Ճէօրը քարվիցուն հիդվեն քուրվըդեն,*

*«Էնվեր և Թալեթ թուրք փաշաները
Պատճառ դարձան զաղթականության,
Լրիվ ոչնչացրին հայ ժողովրդին,
Լեզուները չորանար՝ ինչու՞ ասացին:
Հազար ինը հարյուր տասնհինգ թվին
Եղավ կոտորածը Կիլիկիո հայության,
Ի՞նչ մեղք ունեին մատուցած մանուկները,
Թող կոտորվեին սուր բռնող ձեռքերը,
Ինչպե՞ս մոռանանք հայ մանուկներին,
Զուրը նետվեցին քույրերով միասին,*

¹⁴ Սվազլյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն..., Վկ. 285, էջ 484:

Դիր գայնիդ չիղուվ էրմանը միլլաթէն: Տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին:
 Չու՞ց մինք բըր մառնունք Կիլիկիը բալէն. Ինչպե՞ս մոռանանք Կիլիկիո աղետը.
 Ֆէրմանէն հասուվ միր եուրը կէղէն. Հրամանը հասավ մեր յոթ գյուղերը.
 «Մըհանըր բըր ըննուն բըթըն կէղանդէն»: «Գաղթական պիտ լինեն բոլոր գյուղացիները»:
 Չա՞ր միր միղըը՝ միր Ջէբէլ Մուսէն, Ո՞րն էր մեր մեղըը՝ մեր Մուսա Լեռան,
 Չու՞ց մինք բըր մառնունք իհալէն հալէն...»: Ինչպե՞ս մոռանանք վիճակը հայության...»¹⁵

Եվ, իրոք, «տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին», որն անդէկ և անգէն, անօգնական և հուսահատ քշվում էր տեղահանության և աքսորի ճամփաներով:

Երիտթուրքական բռնակալության նախաձեռնած տեղահանությունն ու կոտորածը մի քանի ամիսների ընթացքում արդեն ծավալուն բնույթ էր ստացել՝ ընդգրկելով Արևմտյան Հայաստանը, Կիլիկիան և Անատոլիան: Մեկը մյուսի ետևից դատարկվում էր Սվազը, Շապին-Գարահիսարը, Խարբերդը, Մալաթիան, Դիարբեքիրը, Իզմիրը, Բուրսան, Անկարան, Կոնիան և Փոքր Ասիայի հայկական այլ բնակավայրեր:

Սակայն ողբերգական այդ օրերին հայ ժողովրդի հոգում վերազարթնեց դարերի խորքից ժառանգաբար արյան հետ եկող «Մահ իմացեալը» ստրուկ կյանքից նախընտրելու և բռնությանը միահամուռ ուժով դիմադրելու հերոսացման իր խիզախ ոգին:

Երիտթուրքերի կազմակերպած համատարած սպանդի պայմաններում՝ արևմտահայերը երկրի մի շարք շրջաններում անհավասար կռիվ մղեցին թշնամու գերազանց ուժերի դեմ: Սակայն այդ ինքնապաշտպանական մարտերը մղվում էին առանց ծրագրի, տարերայնորեն, մեկը մյուսից անջատ: Բայց, այնուամենայնիվ, հերոսական պայքարի շնորհիվ Ազդադում, Վանում, Շատախում, Շապին-Գարահիսարում և այլուր տասնյակ հազարավոր կյանքեր փրկվեցին երիտթուրքական դաժանություններից:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբում մուսալեոցիները ստիպված ենթարկվել են թուրքական զորահավաքին ու պատերազմական տուրքերին, սակայն նրանք չեն ենթարկվել բռնագաղթի և տեղահանության հրամանին, այլ զենքով պաշտպանել են իրենց կյանքն ու պատիվը:

Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանական հերոսամարտի մասնակիցներ Սերոբ Գյոզալյանը (ծնվ. 1882 թ.), Մովսես Փանոսյանը (ծնվ. 1885 թ.), Պողոս Սուպուկյանը – Աշուղ Դևեթլին (ծնվ. 1887 թ.), Աննա Դավթյանը (ծնվ. 1888 թ.), Մովսես Բալաբանյանը (ծնվ. 1891 թ.), Հովհաննես Իփրեշյանը (ծնվ. 1896 թ.), Իսկուհի Կոշկարյանը (ծնվ. 1902 թ.), Թովմաս Հաբեշյանը (ծնվ. 1903 թ.), Դավիթ Դավիթյանը (ծնվ. 1905 թ.), Սարգիս Ադամյանը (ծնվ. 1906 թ.) և ուրիշներ հանգամանորեն անդրադարձել են պատմական այդ իրադարձություններին¹⁶:

¹⁵ Սվազլյան Վ., Մուսա Լեռ, Վկ. 161, էջ 128:

* Տե՛ս Գրիգոր Գյոզալյանի վկայությունը (Վկ. 27) սույն հատորում:

¹⁶ Մուսալեոցի ականատեսների հուշ-վկայություններն ամփոփված են իմ «Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը» (Ե., 1994, Վկ. 1397-1403, էջ 268-292) և «Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ» (Ե., 2011, Վկ. 281-297, էջ 478-510) գրքերում:

Մուսալեոցի Ասատուր Մախուլյանը (ծնվ. 1911 թ., Բիթիաս գ.) պատմել է. «...Երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվեց, թուրքական կառավարությունը բոլոր հայ տղամարդկանց հավաքեց, բանակ տարավ: Մնացինք կանայք, երեխաներ և ծերեր: Երբ սկսվեց տեղահանությունը, Ջեյթունում պաշտոնավարող պատվելի Տիգրան Անդրեասյանը ընտանիքով այնտեղ էր ապրում: Եվ երբ թուրքերը տեղահանեցին հայերին, նրա ընտանիքն էլ այդ խմբի հետ տեղահանում են: Տիգրան Անդրեասյանը ներկայանում է այդ խմբի թուրք ղեկավարին, և քանի որ այդ ժամանակ հոգևոր (բողոքական) առաջնորդներին թույլատրում էին, նրան արտոնում են դուրս գալ աքսորականների թափոփոց: Տիգրան Անդրեասյանը ընտանիքով փրկվում է: Նա գալիս է իր ծննդավայրը՝ Մուսա Լեռ, բացատրում է, թե ինչ է կատարվում այլ տեղավայրերի հայության հետ և, որ ավելի լավ է լեռ բարձրանալ, քան՝ մեռնել»¹⁷:

1915 թ. հուլիսի 26-ին ստացվում է հարևան Քեսաբի հայության տեղահանության հրամանը: Մուսալեոցիները, զգալով, որ հերթն իրենց է հասնելու, հուլիսի 29-ին Յոդուն-Օլուք գյուղում կազմակերպում են վեց գյուղերի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Ժողովի ընթացքում հոգևորական և ունևոր որոշ մուսալեոցիներ, հավատալով կառավարության կեղծ խոստումներին, նախընտրում են գաղթել: Այդ մասին է վկայել լիբանանաբնակ մուսալեոցի Թովմաս Հաբեշյանը (ծնվ. 1903 թ., Յոդուն-Օլուք գ.). «...Նոխոստյան պատվելին դեմ էր լեռ բարձրանալուն: Նա համոզեց ժողովրդին, որ գաղթեն: Իսկ Քաբուսիե գյուղը գրեթե ամբողջը գաղթեց: Միայն տասնյոթ ընտանիք լեռը բարձրացավ»¹⁸: Այդ գաղափարին էին ոչ միայն Բիթիասի Պատվելի Նոխոստյանը, այլև Քաբուսիեի մեծահարուստ Սամսոն աղան, քահանաներ Տեր Մարկոսն ու Տեր Մաթևոսը, որոնք գաղթի ճամփաներին շատ-շատերի հետ նահատակվում են:

Այնինչ մուսալեոցի ժողովականների մեծամասնությունը ճիշտ է կողմնորոշվում և չի ենթարկվում տեղահանության կորստաբեր հրամանին, մանավանդ, երբ խորհրդակցության ժամանակ հնչում է մուսալեոցիների շրջանում հեղինակություն վայելող Եսայի Յաղությանի հաստատական որոշումը: Այդ մասին է տեղեկացնում հերոսամարտի մասնակից վերհիշյալ Պողոս Սուպկուկյանի – Աշուղ Դևեղլու վիպերգի վերջաբանը.

«...Խուսքը լսվիցուվ Եաղութինց Իսայեն.

- Լիոր թըղ ըննին, - ասուց կեղանդեն, -

Վեզ չը՛բըր ձոհնը միմը միր դուշմանեն.

Նիդինը, նիդըղվինը, միոնինը միր խուղեն»: Զարկենք, զարկվենք, մեր հողում մեռնենք»¹⁹:

«...Եսայի Յաղությանի խոսքերը հնչեցին.

- Թող լեռ բարձրանան, - ասաց գյուղացիներին,

- Թշնամու առաջ մենք վիզ չե՛նք ծոխ.

¹⁷ Սվազլյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն..., Վկ. 297, էջ 507:

¹⁸ Նույն տեղում, Վկ. 291, էջ 502:

¹⁹ Սվազլյան Վ., Մուսա Լեռ, Վկ. 161, էջ 128:

Հայրենի հողը սրբություն է, և մուսալեոցիները երդվում են «զարկել, զարկվել», բայց իրենց նախնիների «հողում մեռնել»:

Հուլիսի 30-ին Անտիոքի գայմազամ Մարուֆը հրամայում է բոլոր հայերին թողնել իրենց ունեցվածքն ու տները և գաղթել: Այնինչ մուսալեոցիներն արդեն գործնական քայլերի էին դիմել:

Բողոքի ու վրեժխնդրության զգացումը համակում է բոլորին: Այր ու կին, մանուկ ու ծեր, թողնելով իրենց տունն ու այգին, իրենց անասուններով և պարեն-սննդամթերքով բարձրանում են Մուսա Լեռան անմատչելի գագաթը՝ կովով դիմադրելու թշնամու բազմահազար զորքերին, կրծքով պաշտպանելու իրենց պատիվն ու արժանապատվությունը:

Բոլորն անխտիր, առանց ժամանակ կորցնելու, կազմակերպված ձևով սկսում են անտառի ծառերից հյուղակներ կառուցել, խրամատներ փորել, ամուր պատերով պատնեշներ բարձրացնել՝ ներսից կրակելու համար փոքրիկ անցքեր թողնելով: Որոշ տեղերում թշնամուն տեսնելու համար կտրատում են խիտ անտառները: Փոքրիկ տղաները կապավոր են դառնում: Կանայք կազմակերպում են սնունդը, աղջիկներն ու հարսերը հեովից ջուր են կրում կովողների համար: Ստեղծվում է Զինվորական հատուկ մարմին՝ Եսայի Յաղությանի գլխավորությամբ, ինչպես նաև Վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի, Պետրոս Դմլաքյանի, Խաչեր Դումանյանի, Պետրոս Դուդակյանի և այլոց մասնակցությամբ:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում պաշտպանական դիրքերին: Կովողները շուրջ 600 հոգի էին, որոնք ունեին ընդամենը 132 որսորդական հրացան և սահմանափակ քանակության փամփուշտներ: Լեռան պաշտպանությունը բաժանված էր չորս շրջանների՝ Գըզըլջա, Գուզըղազ, Դամլաջըք և Գափլան-Դուզախ, որտեղ դիրքավորվել էին ինքնապաշտպանական ջոկատները: Մուսա Լեռը դարձել էր ռազմաճակատի բերդ:

Այդ ընթացքում «Մենք մուսալեոցի քաջ կտրիճներ ենք» ժողովրդական մարտաշունչ երգը ևս քաջալերել ու ոգևորել է մուսալեոցիներին.

*«Մենք մուսալեոցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ զենք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզի կուզե տեղահան անել,
Անապատներում մեզ բնաջնջել:*

*Մենք չենք կամենար լինել շանսատակ,
Մենք կուզենք թողնել մի լավ հիշատակ,
Փառքով մեռնելը մեզի պատիվ է,
Նահատակվելը ազգին պարծանք է:*

*Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհի թշնամու առաջ,*

*Առյուծի նման կկոխենք քաջ-քաջ,
Ցիր ու ցան կանենք բանակը տանկաց:*

*Կվայելէ՞ արդյոք մուսալեոցիին
Ոչխարի նման հոշոտվի գայլից,
Քանի սուր ու զենք ունենք մեր ձեռքին,
Ջարդ ու խուրդ կանենք մոուրը գայլի...»²⁰:*

Մուսալեոցիները դեռ չէին ավարտել լեռան վրա իրենց նախապատրաստական աշխատանքները, երբ թշնամին հարձակման է անցնում:

Օգոստոսի 7-ին, Սվեդիայի մյուդիր (վերակացու) Խալիդի գլխավորությամբ 200 ասկյար սկսում են հարձակվել: Ըստ վերոհիշյալ Թուվմաս Հաբեշյանի, «...Լեռան վրա յուրաքանչյուր ընտանիք փայտից խրճիթներ շինեց, քանի որ կղմինդր, քար չկար: Երիտասարդ տղաները պատնեշներ շինեցին: Երկու ժողով ըրին: Մեկը՝ վարչական, լեռան ներքին կյանքը, մյուսը՝ ռազմական ուժերը պիտի կազմակերպեր: Այս մարմինները կային: Կոիվը սկսավ: Առաջին պատասխան գնդակը արձակեց Սարգիս Գաբադյանը: Կոիվը շարունակվեց: Թշնամին զորավոր դիմադրություն մը տեսավ և ետ նահանջեց»²¹: Այնպես որ, թուրքերը հանդիպում են համառ դիմադրության և վեց ժամ ապարդյուն կռվելուց հետո, կորուստներ տալով, նահանջում:

Օգոստոսի 10-ին թշնամին համարված ուժերով՝ 5.000 զորքով, կրկին դիմում է հարձակման, այս անգամ՝ արդեն թնդանոթներով: Կոիվը տևում է տասներկու ժամ՝ հորդառատ անձրևի տակ, սակայն մուսալեոցիները կռվում էին քաջաբար:

Օգոստոսի 19-ին թշնամին արդեն 9.000 զորքով գրոհում է՝ Ֆախրի փաշայի գլխավորությամբ: Այդ կռիվը տևում է երկու օր: Թշնամին փորձում է ճեղքել պաշտպանական գիծը, բայց քաջարի մուսալեոցիները կանխում են՝ պաշտպանելով իրենց դիրքերը: Թուրքերը կրկին նահանջում են՝ տալով 1.000 զոհ: Մուսալեոցիները, իջնելով լեռան բարձունքից, բավականաչափ ռազմամթերք են ձեռք բերում:

Թուրքերը նոր հարձակման չեն անցնում, այլ՝ մտածում են պաշարել լեռը, որպեսզի հայերը սովամահ լինեն: Թշնամին Մուսա Լեռան ստորոտում կենտրոնացնում է 15.000 զինվոր, որոնք երեք կողմից պաշարում են լեռը՝ հույս ունենալով, որ շուտով հայերի պարենն ու զինամթերքը կվերջանա և նրանք կհանձնվեն, սակայն մուսալեոցիների կամքն անկոտրում էր:

Հակառակորդը նորանոր ուժեր է կենտրոնացնում ըմբոստ հայերին պատժելու համար: Մուսալեոցիների պարենն ու զինամթերքն սպառվում են: Հորդառատ անձրևն անօգտագործելի է դարձնում նրանց ունեցած ընդամենը երեք հարյուր

²⁰ Սվազլյան Վ., *Կիլիկիա...*, Վկ. 402, էջ 157-158:

²¹ Սվազլյան Վ., *Հայոց ցեղասպանություն...*, Վկ. 291, էջ 502:

որսորդական հրացանները: Լեռան ծովահայաց կողմից օգնություն ստանալու հույսով նրանք ճարահատյալ սպիտակ սավաններն իրար են միացնում՝ մեկի վրա գրում. «*Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են, փրկեցե՛ք*», իսկ մյուսի վրա՝ Կարմիր խաչի նշան և պարզում լեռան լանջին: Գիշերով դրանց շուրջ խարույկներ էին վառում, որ նավերը հեռվից նկատեն:

Սակայն երկար ժամանակ հորիզոնում ոչ մի ուղմանավ չէր երևում: Թուրքերը մի քանի անգամ դիմում են հայերին՝ անձնատուր լինել, բայց մուսալեոցիները հրաժարվում են՝ պահպանելով իրենց դիրքերը:

Սեպտեմբերի 5-ին Միջերկրական ծովի խորքով անցնող ֆրանսիական «Կիշեն» ուղմանավը նկատում և դանդաղեցնում է ընթացքը: 75-ամյա Մովսես Կըրըկյանը, թիթեղյա փոքրիկ տուփը վզին, մեջը խնդրագրով, ծովն է նետվում: Նա լողալով հասնում է նավին, երեսը խաչակնքելով ծնկի գալիս, և նավապետ Լուիս Դարտիժ դյու Ֆուրնեին է հանձնում անգլերեն աղերսագիրը, որտեղ գրված էր. «...Մենք հոսա աստատանած ենք թրքական բարբարոսություններեն, խժոժություններեն, կոտորածեն և մահեն: ...Դիմում կընենք հանուն քաղաքակրթության, ընդդեմ քաղաքակրթության այս ոտխի՛ն, և կխնդրենք, որ ազատեք մեր կյանքն ու պատիվը: ...Մի թողուք, որ ոչնչանանք, ազատեցեք մեր կյանքը, ազատեցեք մեր պատիվը, քանի դեռ շատ ուշ չէ»²²: Ֆրանսիական նավի վրա էր նաև հայ ծովային սպա Տիրան Թեքելյանը, որը թարգմանիչի դեր է կատարում:

Ռազմանավը ոմբակոծում է թուրքական դիրքերը և, հեռանալով, խոստանում իր երկրի կառավարության որոշման համաձայն կամ զենք բերել, կամ ուր օրից վերադառնալ և հայերին ազատել:

Սեպտեմբերի 9-ին թուրքական բանակի հրամանատար Ռիֆաթը մուսալեոցիներից պահանջում է երկու ժամվա ընթացքում անձնատուր լինել, հակառակ դեպքում սպառնում է հարձակվել և բոլորին կոտորել: Մուսալեոցիները դեռ չէին հասցրել պատասխանել, երբ թուրքական հրետանին որոտում է, և սկսվում է մի նոր ահավոր ճակատամարտ: Հերոսամարտի չորս ճակատամատերում կոփված մուսալեոցիներն իրենց դիրքերից ջախջախիչ հակահարված են հասցնում թուրքական զորքերին, իսկ ողջ մնացածները՝ խուճապահար փախչում: Այսպիսով, քաջարի մուսալեոցիները 40 օրում Գըզըլջայի, Գուզըղազի, Դամլաջըքի և Գափլան-Դուզախի բարձունքներում չորս լուրջ ճակատամարտ են մղում թուրքերի դեմ և հաղթում:

Սեպտեմբերի 13-ին Միջերկրական ծովի խորքում երևում են ֆրանսիական «Կիշեն» և «Ժաննա դ'Արկ» ուղմանավերը: Ծուտով հայտարարվում է, որ ֆրանսիական կառավարությունը խոստացել է հայերին փոխադրել Պորտ-Սայիդ:

Սեպտեմբերի 15-ին շուրջ 4.200 մուսալեոցիներ մակույկներով փոխադրվում են հեռվում խարիսխ գցած ֆրանսիական ուղմանավեր, որոնք ուղղություն են

²² Անդրեասյան Տ., *Զեյթունի անձնատվությունը...*, էջ 44:

վերցնում դեպի Պորտ-Սայդ: Եզիպտոսի հայ գաղութը Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության նախագահ Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ և հոգատարությամբ արդեն տեղի վրանաքաղաքում կազմակերպել էին մուսալեոցիների հարմարակեցությունը: Այդ փրկարար գործողություններին ևս մեծապես օգնել է հայ սպա Տիրան Թեքեյանը:

Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից, Փարիզում բնակվող **Դավիթ Դավիթյանը** (ծնվ. 1905 թ., Քաբուսիե գ.) վերհիշել է. «...Երբ Մուսա Դադի կոիվը սկսավ, ես տասը տարեկան էի և աչքովս տեսած եմ: Հայրիկս ետ եկած էր գյուղ, և բոլորին հավաքեցին, ըսին՝ լեռը պիտի բարձրանանք: Հայրիկս մեզի լեռը բարձրացուց: Երբ թուրքերը հարձակվեցան, մենք արդեն լեռան ժայռերուն մեջը պաշտպանված էինք, քիչ մը անդին Որոնտես գետը կհոսեր: Երբ թուրքերուն հալածանքը սկսավ, մեր մուսադաղցիները իրարմե հեռու-հեռու դիրքեր բռնեցին, իբր շատ են կովողները: Թուրքերը սկսան առաջ գալ: ...Պապաս պզտիկ գեներ մը ուներ: Ուրիշները հին սիստեմի որսի հրացաններ ունեին, բայց անոնց լցնելը դժվար էր, քարի մը վրա պետք է հարմարեցնեին, մեջը բարութ լցնեին, չախմախու կըսեին: Մերոնք կովում էին ադ որսորդական հրացաններով: Ես իմ աչքերով տեսել եմ, թե ինչպես թուրքերը ընկնում էին գետին ու մեռնում: Մեր մուսադաղցիները քաջ էին, կովում էին ամբողջ ուժով: ...Մեծ ճակատամարտեր եղան: Պապաս, մյուս մուսադաղցիները կովեցին: Կովողները քարերուն տակը կպահվտեին, քարթուշ (զնդակ) ալ չկար: Ես քանի անգամ գեներ եմ հասցուցած ճակատի առաջին գիծը: Փոքր էի, բայց անվախ էի: Աչքիս առջև տեսած եմ ադ բոլորը: Ուրիշ անգամներ ալ ջուր տարած եմ կովողներուն: Ես ալ անոնց կօգնեի, լուր կտանեի և անմիջապես լուր կրերեի: Քառասուն օրեն ավելի տևեց ադ մեր կոիվը»²³:

Ականատես վերապրող **Իսկուհի Կոշկարյանը** (ծնվ. 1902 թ., Մուսա Լեռ) նույնպես վկայել է. «...Հազարներով թուրք եկավ մեզ վրա: Մենք չհանձնվանք: Վերջը ճերմակ եորդանի (վերմակ) երեսները բայրուղ (դրոշակ) բացեցինք, քովն ալ կրակ վառեցինք»²⁴:

Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասին ավելի մանրամասն ու հանգամանալից գաղափար է տալիս մասնակից, 105-ամյա **Մովսես Փանոսյանի** (ծնվ. 1885 թ., Հաջի-Հաբիբլի գ.) հուշ-վկայությունը. «Մուսա Լեռան կովի ամենեն վերջի պաշտպանը ես եմ մնացած՝ ահա ողջ...: 1915 թ. հուլիսի 13-ին թուրք հոքումաթը (կառավարություն), հրաման հանեց, որ յոթ օրվա մեջ ամբողջ հայերը պետք է գաղթեն: Մեր յոթ գյուղերուն մեծերը Զողուն-Օլուքի մեջ ժողով ըրին, ըսին. «Իս հուս ձննուձ իմ. հու՛ս ալէ բըր միոնիմ, իս չը՛մ ուրթօ եասսէր քիմը դուշմանէն եամրէն վըրքը չարչարանքում միոնիլ. թվունքը ծառիս զը միոնէմ եաս դիղը, թաքա մուհաջըր չը՛մ ըննօ»: (Ես այստեղ եմ ծնվել, այստե՛ղ էլ պիտի մեռնեմ, ես չե՛մ գնա ստրուկի պես թշնամու հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու. հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այս-

²³ Սվազլյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն..., վկ. 292, էջ 503:

²⁴ Նույն տեղում, վկ. 288, էջ 488:

տեղ, բայց գաղթական չե՛մ դառնա): Աղպես ալ որոշեցինք՝ լեռը էլլալ: Ով ինչ ուներ՝ եաթախ (ներքնակ), եորդան (վերմակ), թենջիրե (կաթսա), թաւա (տապակ), անասուն, հաւ, ամեն ինչ լեռը հանեցինք...»²⁵:

Որպէս մասնակից Մովսէս Փանոսյանը նախ անդրադարձել է Մուսա Լեռան հերոսամարտի պատմական հիմքերին. «Հիմա աշխարհը չու՞ց խառնվում ի, ադ վախտն ալ աղպես էր: Մինչև Մուսա Լեռան կոիվը մեր խըղըր-Բեկի հնչակյանները պարոն Աղասի Թուրսարգսյանի հետ գնացել էին Զեյթուն՝ կովելու թուրքերուն դեմը: Անոր համար, երբ մեր Մուսա Լեռան կոիվը սկսանք, պարոն Աղասին ըսավ. «Ասոնք իմ ցանած սերմերն են»: Արդեն մինչև լեռան կոիվը իմ հերը գիշերները կէրթար մարգանքի, մերս պապիս կըսեր. - Զեր տղան գիշերով կէրթա մարգանքի, առտուն կուգա, չութ-արորը կառնէ, կէրթա դաշտ, տանը հեչ չի մնար: Պապս կըսեր հարսին. - Աղա՛նկ պետք է պատրա՛ստ ըլլանք միշտ»²⁶:

Ապա մասնակիցը պատմել է հերոսամարտի մանրամասները. «Է՛նպէս որ, կազմակերպված իլունք լիոր: Միզ ըրզը օնբաշիները (տասնապետներ) բաժանեցին, մէյը՝ Սաքինցյանն էր, միգալը՝ Մինասինց բաբոյը (մեծ հայր) էր, ան շերամի վարպետ էր: ...Հոն էր Թշենց Պողոսը, ան թուրքական բանակի զինվոր էր եղել, անգլիացիները խփել, վիրավորել էին: Ան աղէկ բորոզան (շեփոր), գիտեր փչել, աղէկ լուր կուտար, համ էլ կհասկնար թուրքի բորոզանի ձայներուն միտքը՝ լավ բան կըսեն, չէ՛նէ՛ գէշ: Ադ բորոզանջի Պողոսը ըսավ մեզի. - Առաջ գացեք, ամմա թուրքական խորշունը (գնդակ), եթէ ձեզ խփէ՝ կմեռնեք, ան պզտիկ կմտնա, ամմա մե՛ծ կվիրավորէ, զգու՛յշ էղեք»²⁷:

Այնուհետև Մովսէս Փանոսյանն անդրադարձել է իրենց ունեցած հին և սակավ զենքերին, որոնցով, այնուամենայնիվ, փախուստի են մատնել թշնամուն. «Իմ ունեցածը մեկ հատ որսորդական հրացան էր, կապսուլը (պատրոն) պիտի բերնից լցնէի, պիտի շշով ծեծէի, որ կրակեր, ձեռքիս շնորհքով զենք չկար, որ անոնց հեր՛ն անիծէի: Հոն Մարջիմազը վիրավորվեց: Իս տիսա, վախցա, տեղս փոխեցի: Բլաղենց Ագուրի փեսան մնաց էնտեղ, խորշուն (գնդակ) մը էկավ, խփեց, աչքիս առջևը մեռավ: Դավիթ ախպարս ալ երեսուն տարեկան էր, հոն մեռավ: Թաղեցինք զինվորական դրոշակին տակը: Մեր Հաջի-Հաբիբլիի տղերքը հեսաբսըզ (անհաշիվ) էին, մեկ ալ օլըղցաքը (յողունօլութքիներ) շատ էին: Մերոնք խփեցին թուրքի կուսանդորին (հրամանատար), մեկ ալ անոնց բորոզան չալողին (շեփորահար): Թուրքի ասկյարները ադ տեսնելով՝ փախան: Կոիվեն վերջը մենք իջանք լեռեն, գացինք տեսանք անոնց լեշերը փոված: Թուրքի ասկյարները իրենց անասունները, ուտելիքը թողել, փախել էին»²⁸:

Մովսէս Փանոսյանը վերհիշել է, թե ինչպէս մուսալեոցի տղամարդկանց հետ

²⁵ Սվազլյան Վ., Կիլիկիա..., Վկ. 1397, էջ 268:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում, Վկ. 1397, էջ 268-269:

²⁸ Նույն տեղում, Վկ. 1397, էջ 269:

հավասար իրենց նվիրվածությամբ ու հերոսությամբ աչքի են ընկել նաև բազմաթիվ կանայք և նույնիսկ երեխաները, որոնց «թելեֆոնի տղաներ» էին անվանում. «...Թուրքերը չորս անգամ հարձակվեցան մեզ վրա, ամմա ամեն անգամ աղվոր պատասխան տվինք անոնց: Մեր Մուսա Լեռան տղաները լավ կկռվեին, կնիկ, աղջիկ կօգնեին, կուժերով ջուր կբերեին խմելու: Քանի կնիկ պատրոնդաշը կապած մեզ հետ կկռվեին, մեկին ազգանունը Նաշալյան էր, ան շատ քաջ էր...: Պզտիկ չոջուխներն (երեխա) ալ կապավոր էին դարձած, խաբար կտանեին աս ճակատեն՝ ան ճակատը...: Ամենքն ալ գործի վրա էին: Օր մըն ալ մեկ թուրք մը էկել էր լեռին վրա, որ մեզի թալանի, մեր կնիկները բռնել, քարերով սպանել էին դրան, աֆերի՛մ (կեցցե՛) կնիկներ»²⁹:

Պողոս Սուպուկյանը – Աշուղ Դեելլին ևս անդրադարձել է հերոսամարտի ընթացքում իրենց սխրանքներով աչքի ընկած կանանց և ձոն է նվիրել մուսալեոցի հերոսուհի Վարդուհի Նաշալյանին, որը ներկայացնում էմ թարգմանաբար.

«Բարունը միշքը գաբուձ իր,
Թվինգը յուսեն շալգուձ իր,
Ծիգորը ծառը պոնուձ իր,
Մինձ-մինձ քարիք գուշրճիր:

«Պարանը մեջքին կապել էր,
Հրացանը ուսից կախել էր,
Կացինը ձեռքը բռնել էր
Մեծ-մեծ քարեր շրջում էր:

Դուշմանը ճամպունք գուփագիր,
Սրդեն միչը գուասիր.
«Մըլլէյս փուշ թըղ չասնի,
Դուշմանեն գօրսքը թըղ ձագի»:

Թշնամու ճամփան փակում էր,
Սրտի խորքից ասում էր.
«Գնդակս զուր թող չանցնի,
Թշնամու կուրծքը թող ծակի»:

...Ջահիլ, հալվիւր ձիձփիցեն,
Սրդում, հալադում նիդիցեն,
Ծիւղ ասկարնա շրճիցեն,
Ազադլըղը բիհիցեն»:

...Ջահել, ահել կովեցին,
Սրտով, հալատով խփեցին,
Ծատ ասկյարներ գլորեցին,
Ազատությունը պահեցին»³⁰:

Այնուհետև Մովսես Փանոսյանը վերհիշել է հերոսամարտի ընթացքում իրենց ապրումների, մտորումների և հաղթանակի նկատմամբ ունեցած անխախտ հավատի մասին. «Մեր լեռին վրա միշտ ճերմակ մշուշի պես ամպ մը կըլլար, գիտես քի Աստված հատուկ դրկած էր, որ դուշմանը մեզի չէր տեսնար, ամմա մենք իրեն վերեն կտեսնայինք: Թուրքերը կուգային՝ էկողը կսատկեր, էկողը կսատկեր. - Եալլա՛, եա Մուհամեդ, եալլա՛, եա Մուհամեդ, - կըսեինք ու էկողին կսատկացնեինք: Թուրքերը երկու ժամ չկրցան դիմանալ, փախան... Լեռին վրա անձրև կուգար, անձրևի կաթիլները կծակեին մարդու ջանը: Մենք մտանք ժայռի մը տակ, թաքնվանք: Մեզի հետ էր Ծեյխ-Փանոսի տղան: Ան գիրք մը ուներ, միշտ իր հետ

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Սվազլյան Վ., Մուսա Լեռ, Վկ. 163, էջ 129:

ման կածեր, ըսինք. - Բայց գիրքդ, տեսնանք ի՞նչ կըսես, մեր վերջը ի՞նչ պիտի ըլլա: Շեյխ-Փանոսի տղան գիրքը բացավ, սկսավ գուշակել, ըսավ. - Երկինքեն մերդիվեն (սանդուղք) մը պիտի իջնա, պիտի փրկվինք: Ան ըսավ, ամմա մենք չհավատացինք, քանի որ քառասուն օրեն ավելի կովում էինք՝ օր ու գիշեր, ալ ուժ չէր մնացել, ուտելիքն ու վառոդն ալ պակասած էր...»³¹:

Հերսամարտի մասնակից Մովսես Փանոսյանը վերհիշել է նաև հետագա կարևոր իրադարձությունների մանրամասները. «Մեր թիկունքի կողմը Միջերկրական ծովն էր, հոն գիշերները խարույկ կվառեինք, որ դեմեն անցնող նավ ըլլա նե, տեսնա մեզի՝ մոտենա: Օրվա մեջ ալ արդեն պատվելի Անդրեասյանը մեծ չարշաֆի (սավան) մը վրա կարմիր խաչը նկարած, կախել տված էր լեռին դռը (լանջ)...: Օրեր ետքը, վերջապես ծովին խորքը նավ մը երևաց: Կըրըկյաններուն տղան աղվոր կլողար, նետվեց ծովը, սկսավ լողալ: Անոր վիզեն երկաթե տուփ մը կար կախված, մեջը օտար լեզվով գրված նամակ մը կար: Նավուն մեջեն դյուլքիներով (հեռադիտակ) կնային, կտեսնան, որ մեկը կլողա դեպի նավը, կօգնեն, նավ կբարձրացնեն: Կըրըկենց Մովսեսը հեմեն ծունկի կուգա, խաչ կհանե, ըսելու համար, քի՛քրիստոնյա ենք, քանի որ ինքը ֆրանսերեն չէր գիտեր, որ խոսա: Գրված նամակը կհանե կուտա կապիտանին, անոնք կկարդան, կհասկնան, քի մոտ հինգ հազար հայ քրիստոնյա մուսալեոցիներ լեռին վրա Աստծո փրկությանը կսպասեն»³²:

Ապա վերապրող Մովսես Փանոսյանը շարունակել է. «Կապիտանը կհարցնե՝ դուք ու՞ր եք, թշնամին ու՞ր է, ինչքա՞ն ուժ ունիք: Ութ օր դիմացեք, էրթամ իմ կառավարությանը հարցնեմ, իրավունք առնեմ, կամ՝ ձեզի գենք կբերենք, կամ՝ կուգանք ձեզի կազատենք: Զենք չբերեցին, բայց զրահանավերով եկան մեզի ազատելու: Փանոսի տղային ըսածին պես՝ նավուն մեջեն մերդիվեն իջեցուցին, մենք վեր բարձրացանք: Արդեն ամեն ժամանակ իմ մտքիս մեջն էր անոր ըսած խոսքերը, ես հույսս չէի կտրում, և ազատվանք...»³³:

Այնուհետև Մովսես Փանոսյանը ճշմարտացիորեն վերհիշել է նաև պատմական հետագա իրադարձությունների մանրամասները. «Ֆրանսացիները մեզ արդեն գտել էին, երբ վերջին անգամ թուրքերը նորեն հարձակվեցին: Այս անգամ Ֆախրի փաշան տասնհինգ հազար թուրք զորքով եկել էր մեզ վրա, բայց մենք արդեն ծովեզերք իջել էինք. իր գալը ոչ մի օգուտ չտվավ թուրքերուն: Լավշիա քաղաքի մոտ անգլիացիները դպրոց ունեին, մեր վիրավորներուն հոն էինք տեղափոխած: Ֆրանսական նավերը եկան մեզ առնելու: Պետրոս Դմաքյանն ու Խաչեր Դումանյանը գնացին, խոսեցին ֆրանսիացիներուն հետը: Մերոնք ուզեցել էին, որ ֆրանսական նավերը Անտիոք քաղաքը ոմբակոծեն, բայց նավապետը չէր համաձայնել, ըսել էր. «Մեկ զինվորի մը համար հազար գնդակ կծախսեմ, բայց քաղաքի մը վրա մեկ գնդակ չեմ նետեր»: Ադ ժամանակ հրաման եկավ մեր դեկավարեն՝

³¹ Սվազյան Վ., Կիլիկիա..., Վկ. 1397, էջ 269:

³² Նույն տեղում:

³³ Նույն տեղում:

Եսայի Յաղությանեն, քի՝ արագացնենք, քանի որ թուրքերը երեք կողմեն շրջապատում էին մեզի: Դամլաջըքեն դուրս գալու ժամանակ ամեն ինչ՝ եաթախ, եորդան, թենջիրե, թավա, ամեն ինչ թողինք լեռը: Ամեն մարդ ինչ խորոզ (աքաղաղ), կով, ուլ ուներ, խփեց, սպանեց, որ դուշմանի ձեռքը չընկնի: Ես այծերի սյուրի (հոտ) ունեի, չղմշեցի սպանել, թողեցի ազատ, բայց նավուն մեջեն թնդանոթով խփեցին, որ դուշմանին չմնա... Մենք արդեն նավի մեջն էինք: Նավի ծխնելույզեն ծուխ էր ելնում: Դմլաղենց Պետրոսը սինյալ (ազդանշան) կուտար, քի ինչ պիտի ըլլա, ինչպես պիտի ըլլա...: Թուրքերուն գնդակներն արդեն շոգենավին սյուններուն էին խփում...: Տոպրակներու մեջ ավազ էր լցված ու պարիսպի պես իրար վրա շարված, որ գնդակները մեզ չդիպչեն...: Թուրքերուն գնդակները կուգային, կմտնային ավազի տոպրակներուն մեջ. մեզ չէին հասնում...: Օռգենավը հեռացավ ծովափեն, որ թուրքի գնդակներեն պաշտպանվի, գնաց ծովի խորքը, խարիսխ գցեց: Ֆրանսացի հրամանատարը մեզ հարցրեց՝ ադ գնդակները ո՞ր տեղեն են գալիս: Մենք ցույց տվինք դուշմանի կրակի տեղերը: Նավի վրա թնդանոթ կար, թնդանոթը սկսավ խփել Լավշիայի դշլաղը (զորանոց) բոմբան գնաց հոն պայթեցավ... Այժայն չեղավ թուրքի կողմեն: Ադ ժամանակ, եթե ֆրանսացին մեզ հրաման տար ու գենք, մենք կհարձակվեինք, անոնց հունդը կջնջեինք...»³⁴:

Ականատես Իսկուհի Կոշկարյանը (ծնվ. 1902 թ.) նույնպես վկայել է. «...Ութ օր վերջը ֆրանսական նավեր էկան, դեմերնիս կայնան: Ֆրանսացիները պզտիկ նավակներով էկան-էկան, մեզի տարին մեծ նավերուն մեջ: Ամեն բան թողինք լեռը: Միայն ջաներնիս ազատեցինք: Իմ հերը՝ Հայրապետ Պոլիսյանը, ճամփաները կպահեր, իջանք ծովին քենարը... Եսայի Յաղությանը, որ մերին կնքահայրն էր, ամենեն վերջը նավ մտավ»³⁵:

Պողոս Սուպկուկյանը – Աշուղ Դեելլին, որպես տարեգիր-վկա, իրենց բարբառով ներկայացրել է այդ իրողությունները «Ջէբէլ Մուսէն հարբը» (Մուսա Լեռան հերոսամարտը) պատմական վիպերգով.

«Յութը ուր բայմանում ֆէրման կրվիցուվ,
Մէճլիսէն խարարնէն կիդանդէն հասուվ,
Մուսա Լիոուն իհալին փարթիզան իղուվ,
Դուշման խիքըմաթէն քարշա զանիցուվ:
Ջազուդ բիհիցունը միրում, քուրվըդում,
Քառասուն ուր ձիճվըցունը սրդում հավադում,
Հազրնում ասկարնէն հիւջըմնա իրէն,
Իհալէն մըլզըդում խանդիւզ չափիցէն:
Մուսա Լիոը իղուվ եութը կիդէն դալա,
Դուշման խիքըմաթէն իթէօղ մինձ եարա,
Թուփիրում, մավզէրնում հիւջըմնա իրէն,

«Յութը օր պայմանով հրաման գրվեց,
Ժողովի որոշումը հասավ գյուղեր,
Մուսալեոցիք պարտիզան դարձան,
Թշնամի կառավարության դեմ ելան:
Շակատ պահեցինք մայրով, քույրերով,
Քառասուն օր կովեցինք սրտով, հավատով,
Հարձակվեցին զինվորներ հազարավոր,
Լցվեցին ձորեր ժողովրդի արկերով:
Մուսա Լեոը դարձավ յոթ գյուղերի բերդ,
Թշնամի կառավարության մեծ ցավ պատճառեց,
Թնդանոթով, մաուզերով վրա տվեցին,

³⁴ Նույն տեղում, Վկ. 1397, էջ 270:

³⁵ Սվազլյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն..., Վկ. 288, էջ 488:

Հարըրնում սաղէօյը թողէն վէ կացէն:
 Ֆրանսըզը վափօրնէն թէսատիֆ իգէն,
 Դմկական, Դումանյան, Աբաջյան կացէն,
 Պողոս-Նուբար փաշէն թէլէգրաֆ դըվէն,
 Հէնկ հազար իհալէն նիւր էօմըր պիրէն»:

Հարյուրով դիակներ թողին, գնացին,
 Ֆրանսիական մավերը պատահմամբ եկան,
 Դմկական*, Դումանյան*, Աբաջյան* գնացին,
 Պողոս-Նուբար փաշային** հետագիր տվեցին,
 Հինգ հազար ժողովրդին նոր կյանք բերեցին»³⁶:

Ազատության համար մարտնչող մուսալեոցիներն իրենց սխրանքը գեղար-
 վեստորեն արտահայտել են հետևյալ ժողովրդական պատմական վիպերգում,
 որտեղ, ի հեճուկս թշնամու, թուրքերենով են ստեղծագործել: Ուստի այն ներկա-
 յացնում են զուգահեռ թարգմանությամբ.

«Չէքթիմ քըլըջը վուրդում թաշա,
 Թաշ եարըլդը բաշթան բաշա,
 Մուսադադըլը բինլէր եաշա,
 Ույա՛ն, Մուսադադըլը՝, ույա՛ն,
 Նամ քալդըրդըն ջիմլէ ջիհան:

«Քաշեցի սուրս, զարկեցի քարին,
 Քարը ճեղքվեց գլխից գլուխ,
 Մուսալեոցին հազար ապրի,
 Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
 Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր:

Օսմանլընըն ասքէրլէրի,
 Մուսա Դադըն եիդիթլէրի,
 Բին-բինլէրջէ մարթինլէրի,
 Ույա՛ն, Մուսադադըլը՝, ույա՛ն,
 Նամ քալդըրդըն ջիմլէ ջիհան:

Օսմանական զինվորները,
 Մուսա Լեոան կտրինները,
 Հազար-հազար մարթինները,
 Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
 Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր:

Օսմանլընըն բօմբալարը,
 Մուսա Դադըն մէթարիսլարը,
 Բին-բինլէրջէ թօփլարը,
 Ույա՛ն, Մուսադադըլը՝, ույա՛ն,
 Նամ քալդըրդըն ջիմլէ ջիհան:

Օսմանական արկերը,
 Մուսա Լեոան դիրքերը,
 Հազար-հազար գնդակները,
 Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
 Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր:

Ֆրանսըզըն վափուրլարը,
 Մուսադադըն դուվալարը,
 Գէլին, քըզլար, չօճուքլարը,
 Ույա՛ն, Մուսադադըլը՝, ույա՛ն,
 Նամ քալդըրդըն ջիմլէ ջիհան»:

Ֆրանսիական մեծ մավերը,
 Մուսալեոցոց աղոթքները,
 Հարս ու աղջիկ, մանուկները,
 Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
 Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր»³⁷:

Բացի թուրքերենից, խրոխտ դյուցազներգությունն է հյուսվել նաև հայերեն հա-
 ջիհաբիբլիցի Աշուղ Կարո Բլադյանի կողմից.

* 1915 թ. Մուսա Լեոան ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսներ:

** Պողոս Նուբար - Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (1906, Կահիրե) հիմնադիր
 նախագահը, որը մեծապես օգնել է հերոսական մուսալեոցիներին, որոնք ֆրանսիական մավերի
 շնորհիվ փրկվել և չորս տարի գոյատևել են Պորտ-Սայիդի վրանաքաղաքում:

³⁶ Սվազլյան Վ., Մուսա Լեո, Վկ. 162, էջ 128-129:

³⁷ Նույն տեղում, Վկ. 172, էջ 132:

«Մեր մուսալեոցիք լրիվ հերոս են,
 իրար նայելով կքաջալերվեն,
 Վախն ինչ բան է՝ երբեք չգիտեն,
 Քանի որ ունեն քեզի, Մուսա՛ Լեո:
 Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
 Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

Մեր Մուսա Լեոն էր լրիվ ծառաստան,
 Կոչվում էր նաև փոքրիկ Հայաստան,
 Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
 Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

Մենք յոթը գյուղով սարը բարձրացանք,
 Թշնամու առաջ չխոնարհվեցանք,
 Քառասուն օրում մենք շատ զոհ տվինք,
 Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:
 Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
 Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք...»³⁸:

Հերոսամարտի մասնակից 105-ամյա Մովսես Փանոսյանը վերհիշել է նաև մուսալեոցիների կյանքը Պորտ-Սայիդում. «Կնիկ, չոջուխ՝ բոլորը մտած են նավը: Նավը շարժվեցավ: Ահագին ժամ էրթալեն ետքը ֆրանսացիները գերմանական նավ մը գերի առին: Մենք փոխվանք ադ գերմանական նավը: Ան մեզ տարավ Պըրտը-Սաիդ՝ Պորտ-Սայիդ... Իջանք Եգիպտոսի հողին վրա: Անապատի դեղին ավազը ոտքերնիս կրակի պես կվառեր: Տեսանք շարքերով բրեզենտե չադրներ (վրան) լարել են մեզի համար, մեջը պառկելու անկողին, ամեն ինչ...: Ան ժամանակ Պողոս Նուբար փաշան Եգիպտոսի մեծերեն էր, ողորմի իրա հոգուն, ան շատ օգնեց մեզ ալ, Դեր Զորի հայ որբերուն ալ: Հոն մեր երեխեքը անապատի ավազի վրա հայերեն տառերը կգրեին, կսորվեին, մինչև բացվալ՝ վրանի մը տակ, Սիսվան վարժարանը, քովն ալ՝ հիվանդանոց մը...: Հոն անգլիացի կապտններ (հրամանատար) եկան, մեզի մարզանք ընել կուտային՝ ուան, թու, ոայթ, թու (մեկ, երկու, աջ, երկու կըսեին...): Մենք ալ կքայլեինք: Ադ հրաման տվողը, որ անգլիացի էր, մեզի ըսավ. «Դուք ֆրանսացիի կողմեն եկեք, անցեք մեր կողմը»: Մենք ըսինք. «Ֆրանսացին մեզի ազատեց, մենք ֆրանսացիին կողմը պիտի ըլլանք»: Հոն Մլենհը եկավ, մեզի գտավ: Ետքը մենք կամավոր գրվեցանք ֆրանսական բանակին մեջը, Հայկական լեգեոնի հիմքը դրինք: Ամեն կողմեն՝ Խարբերդեն, Սեբաստիայեն, Արաբկիրեն, Հուսեյնիկեն, Կիլիկիայի ամեն կողմերեն հայ քաջերը

³⁸ Սվազլյան Վ., Կիլիկիա..., Վկ. 403, էջ 158:

եկան, միացան մեզի, գացինք Նաբլուսի ջեփեն (ռազմաճակատ) կովեցինք, շահեցինք...: Անգլիացին մեր հայ մեծերուն ըսավ. «Դուք մեր թագավորեն ալ հարուստ եք, որ աս տեսակ քաջ կտրիճներ ունիք...»³⁹:

Պորտ-Սայիդում մուսալեոցի մեծահասակ տղամարդիկ իրենց ընտանիքի ապրուստը հոգալու համար փայտից սանր ու գդալներ էին պատրաստում, իսկ կանայք ու աղջիկներն օտարերկրյա զբոսաշրջիկներին հիացնում էին իրենց նրբահյուս ասեղնագործություններով ու նախշազարդ գորգերով:

Անդրադառնալով պատմական իրադարձություններին՝ հարկ է նշել, որ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին՝ 1916 թ., դաշնակից տերություններին՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներքին պայմանավորվածությամբ (Սայքս-Պիկո), Թուրքիայի պարտության դեպքում, 2.600.000 հեկտար մշակովի, բերքառատ հողեր ունեցող Կիլիկիան անցնելու էր Ֆրանսիայի հսկողությանը: Անգլիայի և Ֆրանսիայի իշխանությունները Փարիզի հայ Ազգային պատվիրակության հետ նախապես համաձայնվել էին, որ եթե հայ կամավորները կովեն Թուրքիայի դեմ, ապա հաղթանակից հետո հայերին կտրվեն քաղաքական լայն հնարավորություններ, և հայ կամավորները կդառնան նորակազմ Ինքնավար Հայկական Կիլիկիայի քաղաքապահ զինվորներ:

Ուստի թուրքական բանակից, աքսորի ճամփաներից վերապրած, ինչպես նաև՝ տարբեր վայրերից, նույնիսկ հեռավոր Ամերիկայից ժամանած հայ երիտասարդները (մուսալեոցի, այնթապցի, մարաշցի, քեսաբցի, հաճընցի, հուսեյնիկցի, չնգուշցի, սեբաստացի, խարբերոցի, արաբկիրցի և այլն) զինվորագրվում են ֆրանսիական բանակին՝ ստեղծելով Արևելյան (Հայկական) լեգեոնը: Հայ կամավորներն իրենց միլիոնավոր անմեղ ճահատակ հարազատների վրեժով լցված, արհամարհելով մահը, պարտության են մատնում թուրք-զերմանական զորքերին՝ նվաճելով Արարայի փայլուն հաղթանակը Նաբլուսի⁴⁰ Պաղեստինի մոտ: Պատմական այդ մեծ իրադարձությունը ևս իր գեղարվեստական արտացոլումն է գտել ժողովրդական երգի մեջ.

*«Մեկիկ-մեկիկ հաշվեցի չորս տարին,
Հայ կամավորները Նաբլուսը գրավեցին.
Հայերը հազար հինգ հարյուր հոգի էին.
Անգլիացիք, ֆրանսիացիք ապշեցին»⁴¹:*

Եվ, իրոք, հայ քաջարի լեգեոնականներն արժանանում են ֆրանսիական և բրիտանական հրամանատարության դրվատանքին: Գեներալ Ալենքին, 1918

³⁹ Նույն տեղում, վկ. 1397, էջ 270:

⁴⁰ 1918 թ. հայ լեգեոնականները Արարայի ճակատամարտով նվաճեցին Նաբլուսի անտիկ դիրքերը:

⁴¹ Սվազլյան Վ., Կիլիկիա..., վկ. 534, էջ 187:

թ. հոկտեմբերի 12-ին, Փարիզի Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին հղած հեռագրում գրել է. «Ես հպարտ եմ իմ հրամանատարության տակ հայկական զորամաս ունենալուս համար: Նրանք կովեցան փայլուն կերպով, և մեծ բաժին մը ունեցան հաղթանակի մեջ»⁴²:

Ապա Մովսես Փանոսյանն ավելացրել է. «Ամեն մեկիս դրամ տվին, որ հաղթել էինք Արարայի ջեփեն (ռազմաճակատ)»...»⁴³:

Սակայն Պորտ-Սալիդում անցկացրած չորս տարիների ընթացքում Մուսա Լեո վերադառնալը մնում էր երազ, որը երգի է վերածվել.

«...Եսաքձա խնթրիցա
Այարում ծիօն հիզնիլա,
Ջէբէլ Մուսա ուրթիլա,
Թիզինէն թէօզ քաղիլա,
Ընդայզինէն ունդայզ քաղիլա»:

«...Աստծուց խնդրեցի՝
Թամբած ձի հեծնել,
Գնալ Մուսա Լեո,
Թզենուց թուզ քաղել,
Ընկուզենուց ընկուզ քաղել»⁴⁴:

Մովսես Փանոսյանը անդրադարձել է նաև հերոսական մուսալեոցիների հետագա կյանքին. «...1919 թվին բոլորին իրավունք տվին ետ երթալ իրենց տեղերը. մենք ալ գացինք Մուսա Լեո: Տեսանք՝ մեր տուները այրված, փլցուցած, քանդված...: Սկսանք շինել, շտկել, այգի տնկել, ծառ, ծառաստան անեցնել: Վերջն ալ Մուսա Լեոն վրա հուշարձան շինեցինք՝ մեզ ազատող նավին ձևով՝ խաչն ալ վրան... Հանգիստ ապրեցանք մինչև 1939 թիվը, երբ ֆրանսացին ու անգլիացին մոռցան հայերուն տված մեծ-մեծ խոստումները, թուրքին նվեր տվին Ալեքսանդրեթի սանջակը՝ Մուսա Լեոն ալ հետը: Է՛, մենք ի՞նչ պիտի ընեինք, թուրքին հետ ապրիլ կրնայի՞նք: Ամեն ինչ հավաքեցինք, ճամփա ելանք դեպի Սուրիայի ծովեզերքը՝ Պասիտի դաշտը: Ադ գիշերը մեկ անձրև մը սկսավ տեղալ մեզ վրա, մեկ անձրև մը, Աստված հեռու տանի, ամեն ինչ թափ-թաց եղավ...: Մեր ժողովուրդը ուր փախչելը չգիտեր, ծառ ալ չիկար, որ տակը մտնայինք: Ամբողջ գիշերը անձրևի տակ սկսանք պարել, որ տաքնանք: Առավոտուն շատերը արդեն հիվանդ էին, հիվանդներն ալ՝ մեռած: Ետքը մեզի տարին Այնճար, հոն ալ բաց դաշտ էր, սկսանք նոր տուններ շինել, նոր այգիներ ցանել, ջուր բերինք, քանի մը տարիեն դրախտ դարձուցինք Այնճարը: Ալ նարինջ, լիմոն, ինչ միտքեդ կանցնի՝ կրուսներ...»⁴⁵:

Պողոս Սուպկուկյանը – Աշուղ Դևելլին, որը նույնպես մասնակցել էր Մուսա Լեոն հերոսամարտին և հետագա պատմական իրադարձություններին, որպես վկայագիր, իր սագի վրա նվագելով, հյուսել է «Մուսա Լիոը թուղուղնէն» (Մուսա Լեոն թողնողների) վիպերգը՝ նկարագրելով մուսալեոցիների աստանդական դժվարին կյանքը.

⁴² Քելեշյան Միսաք, Միս-Մատյան, Բեյրութ, 1949, էջ 592:

⁴³ Սվազյան Վ., Կիլիկիա..., Վկ. 1397, էջ 270:

⁴⁴ Սվազյան Վ., Մուսա Լեո, Վկ. 173, էջ 133:

⁴⁵ Սվազյան Վ., Կիլիկիա..., Վկ. 1397, էջ 270:

«Դնվընէս դէղվընէս թօղունք հեռվըցունք,
Բասիթը հոտէն յերվան վըդ տըրունք,
Մուսա յիտուն սրթունքը տիմվէս դոտիսնօնք,
Ացի՛ք, իշիմ, ու՛վ չուլօ, միրի՛ր, քուրվըդա՛ք:

Թշուրքէրին քամիօնում ջամփունքը իլունք,
Էժնաքի միլլաթին էմիէթ իրունք,
Դնվընէս, թալընէս, խարաքա թոտունք,
Ացի՛ք, իշիմ, ու՛վ չուլօ դադի՛ր,
ախքըրդա՛ք:

Լիպնանը հոտէն յերվան մինք բըր հասնէնք,
Եան դիղը նուր-նուր օրէնք բըր սուրվէնք
Չա՞ր իր աջաք միղքիրըտ յութը կէղանդէն,
Ացի՛ք, իշիմ, ու՛վ չուլօ, ացի՛ք,
բաբգըդա՛ք:

Հայաստանը ջամփընէն յիս պուց գըղիսնօնք,
Ալայիս բարաքուր եան դիղը բըր ուրթունք,
Ջէրէլ Մուսէն անօնը հիդվէս գըղանէնք.
Մինք միր Հայաստանը քէֆլա գըթօղունք»:

«Մեր տունն ու տեղը թողինք հեռացանք,
Ոտք դրեցինք Պասիտի՝⁴⁶ հողի վրա,
Երևում են դեմից գագաթները Մուսա Լեռան,
Ասե՛ք, տեսնեմ, ո՞վ չի լացում, մայրե՛ր, քույրե՛ր:

Թուրքի ավտոյով ճանապարհ ընկանք,
Եվրոպային ընծայեցինք հավատք,
Ամայի թողինք մեր տունն ու արտ,
Ասե՛ք, տեսնեմ, ո՞վ չի լացում հայրե՛ր,
եղբայրնե՛ր:

Լիբանանի հողին մենք պիտի հասնենք,
Այնտեղ նոր օրէնք պիտի սովորենք,
Ի՞նչ էր մեր մեղքը, յոթ գյուղի գյուղացիներ,
Ասե՛ք, տեսնեմ, ո՞վ չի լացում, ասե՛ք,
պապիկնե՛ր:

Հայաստանի ճամփաները երբ բաց կտեսնենք,
Բոլորս միասին այնտեղ կդիմենք,
Մուսա Լեռան անունը մեզ հետ կտանենք,
Մենք մեր Հայաստանը միշտ գոհ կթողնենք»⁴⁷:

Եվ նախորդ երգի հենքի վրա հյուսվել է նոր ժամանակների ժողովրդական նոր երգը.

«Եասըձա խնթրիցա՝
«Փոպետա» նավը նսդիլա,
Հայաստան ուրթիլա,
Մակթաք ուրթիլա,
Խիլք ու շնիրք սուրվիլա,
Միր վաթանը շինցընիլա»:

«Աստծուց խնդրեցի՝
«Պոքեդա» նավը նստել,
Հայաստան մեկնել,
Դպրոց հաճախել,
Խելք ու շնորհք սովորել,
Մեր հայրենիքը շենացնել»⁴⁸:

Իր հուշ-վկայության վերջում Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից Մովսես Փանոսյանն արդեն ներկայացնում է իրենց կյանքը Հայաստանում. «...1946 թվին մեր Հայաստանեն լուր եկավ, թե ով կուզի՝ թող գա Հայաստան, շատնանք, միանանք, որ թուրքի ձեռքեն մեր հողերը ետ առնենք: Տուն, տեղ, այգի, ամեն ինչ եղածին պես ձգեցինք, ելանք, եկանք Հայաստան»⁴⁹:

Եվ այդ օրերին է հյուսվել ողջերթի՝ «Խնդումի երգը» (Ուրախության երգը).

⁴⁶ Քաղաք Միջերկրական ծովի ափին:

⁴⁷ Սվազլյան Վ., Մուսա Լեռ, Վկ. 164, էջ 129-130:

⁴⁸ Նույն տեղում, Վկ. 173, էջ 133:

⁴⁹ Սվազլյան Վ., Կիլիկիա..., Վկ. 1397, էջ 270:

«Դուզմիշ իրէ՛ք զմասսինէն,
Արաղ լցրէ՛ք զդադդնէն,
Հազօր անէօշ թըղ ըննօ
Հայաստան ուրթօղ գէնջիրէն»:

«Լցրէ՛ք լիքը սեղանները,
Օղի՛ն լցրէ՛ք բաժակները,
Հազար անուշ թող լինի
Հայաստան զնացող ջահելներին»⁵⁰:

Մուսալեոցի դյուցազուններն առաջիններից էին, որ իրենց և իրենց սերունդների կյանքը կապեցին Մայր Հայրենիքի հետ:

Հայաստան մեկնողները նավի մեջ երգում էին.

«Ա՛յ քարավան, ջա՛ն քարավան, քշի՛ր քո ճամփան,
Կարոտցեր են հայրենիքիս. քունս, չի տանիր:

Լուսնակ գիշեր քեզ կկանչեմ ու դուն չես լսեր,
Կարոտցեր են ազիզ եղբորս. քունս չի տանիր:

Անապատի փշերից դեն քշի՛ր քո ճամփան,
Կարոտցեր են Մասիս լեռան. քունս չի տանիր:

Դարդանելի նեղությունեն ազատի՛ր մեզի,
Կարոտցեր են իմ սուրբ հողին, քունս չի տանիր:

Հայաստանեն նավը եկավ դեպի Լիբանան,
Լիբանանեն հայեր տարավ դեպի Հայաստան:

Ա՛յ քարավան, ջա՛ն քարավան, քշի՛ր Հայաստան,
Կարոտցեր են Հարենիքիս. քունս չի տանիր»⁵¹:

1946-1947 թթ. մուսալեոցիները հայրենադարձվելով՝ բնակություն են հաստատում Երևանում և մերձակա նորակառույց թաղամասերում (Նոր Կիլիկիա, Նոր Արեշ, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա, Ծափումյան, Հաղթանակ), ինչպես նաև՝ Հայկական ՍՍՀ տարբեր շրջաններում՝ Էջմիածնում (այժմ՝ Վաղարշապատ), Հոկտեմբերյանում (այժմ՝ Արմավիր), Աշտարակում, Արարատում, Լենինականում (այժմ՝ Գյումրի), Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր), Ալավերդի, Կապան, Նոր Մուսա Լեռ ավանում և այլուր:

Մովսես Փանոսյանը ևս բնակություն է հաստատում Նոր Մալաթիա թաղամասում, և ընտանիքով սկսում են աշխատել ու արարել. «Երևանի Մալաթիա թաղամասը այն ժամանակ շատ տուն չիկար: Ես, կինս՝ Իսկուհին, հինգ տղաներս ու երկու աղջիկներս սկսանք նոր, երկու հարկանի քարաշեն մեծ տուն մը շինել: Ես աշխատում էի մոտիկի կոլխոզը (կոլեկտիվ տնտեսություն), տղաներս շինարար

⁵⁰ Սվազլյան Վ., Մուսա Լեռ, Վկ. 174, էջ 133:

⁵¹ Սվազլյան Վ., Կիլիկիա..., Վկ. 610, էջ 204:

էին: Երևանի մեջ ինչքան մեծ շենք կա՝ վրան աշխատած են՝ Մատենադարանը, Յեկան⁵², հրապարակի շենքերը, սպորտային համալիրը, ուրիշ շատ մը շենքեր շինած են: Երբ համալիրը վառվում էր, մենք մեր տունեն տեսնում էինք, Սմբատ տղաս երեխի պես լաց էր լինում, չէ՞ որ ինքն ալ շատ ամազ (երախտիք) ուներ վրան...: Հիմա բոլորս ալ մեկ բակի մեջ կապրինք: Տղաներուս ամեն մեկը իր տուն, տեղը ունի: Ես ալ թոռներով, ծոռներով կուրախանամ. փա՛ռք Աստծո: Տե՛ս, պարտեզ ալ ունինք, պառավս կցանե, կջրե, կգրադվի: Ես ալ փողոցի կողմը խա-րաբա (քարքարոտ) հողը կամաց-կամաց քարերեն մաքրեցի: Տե՛ս, հիմա կանաչի, բան-ման ցանած եմ. ափսոս է հողը պարապ մնա... Արդեն հարյուր հինգ տա-րեկան եմ, ոտքս, ձեռքս դահա կբռնե, ամեն տարի սեպտեմբերին մեր հարիսայի օրվան անհամբեր կսպասեմ, որ մեր ամեն կողմի մուսալեոցիներու հետ երթանք մեր նոր հուշարձանին քովը, գիշերով հարիսան եփենք ու մատաղի պես բոլորին բաժնենք, որ ուտողը իմանա, որ մուսալեոցիները, հարիսայի հատիկներու պես իրար միացած, կովեցան իրենց ազատլըխի՝ ազատության համար»⁵³:

Այդ ժամանակ Հայրենական մեծ պատերազմը նոր էր ավարտվել, և Հայրե-նիքում ընտանիք չկար, որ մի ճրագ չունենար հանգած, մի զոհ չունենար տված ֆաշիզմին հաղթելու համար: Հայրենադարձները գալիս էին սպեղանի դնելու հայրենիքի վերքերին՝ ձեռքձեռքի տված վերականգնելու ավերվածը: Հակառակ հետպատերազմյան տնտեսական ծանր պայմաններին, յուրաքանչյուր ընտանի-քին վարկ տրվեց, հողամաս հատկացվեց բնակարան կառուցելու համար:

Սակայն Միջերկրական ծովի բարեխառն ափերից դեպի կլիմայական շեշտակի փոփոխություններ ունեցող հայրենիքը սոսկ աշխարհագրական տեղաշարժ չէր հայրենադարձների համար, այլ՝ այն նախ և առաջ ենթադրում էր հասարակական-քաղաքական կյանքի նոր՝ սոցիալիստական կացութաձև իր յուրօրինակ հասարա-կական համակարգով... Հակառակ այդ բոլորին, հայրենադարձ մուսալեոցիների համար սկսվեց կյանքի նոր շրջանը, այս անգամ արդեն հայրենի հողի վրա: Նրանք այստեղ ևս ցուցաբերեցին հերոսացման նոր, փայլուն օրինակներ՝ երբեմնի հողի մշակները դարձան համայնական դաշտերի աշխատանքի հերոսներ: Նրանք իրենց քրտինքով օժեցին հայրենի հողի ամեն մի թիզը, որ հայկական խաղողից ստացվի նաև «Մուսա Լեռ» անունը կրող փրփրադեզ գինին: Իսկ երբեմնի հողի մշակների սե-րունդները, Հայրենիքում համատարած գրագիտության և մասնագիտական բարձ-րագույն կրթություն ստանալով, դարձան նաև մտքի մշակներ՝ հայրենիքին տալով գիտության ու մշակույթի վաստակաշատ երախտավորներ, անվանի գիտնական-ներ, քաղաքական գործիչներ և նույնիսկ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետու-թյան առաջին նախագահ՝ հանձին Լևոն Տեր-Պետրոսյանի...

⁵² Նկատի ունի Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի շենքը, որն այժմ դարձել է ՀՀ Ազգային ժողովի շենքը:

⁵³ Սվազյան Վ., *Կիլիկիա...*, Վկ. 1397, էջ 270-271: 1990 թ. զարմանը վախճանվեց Մուսա Լեռան հերոսամարտի վերջին մասնակից Մովսես Փանոսյանը՝ չտեսնելով Հայաստանի Անկախության գործընթացի սկիզբը:

Ազատության և հերոսացման ոգին, որ արյան հետ էր ժառանգվել, որ մայրական կաթի հետ էր ներծծվել, պիտի առկայժեր, պիտի բոցավառվեր ու հոգու կրակ դարձած պիտի արարեր: Եվ հայրենաբնակ մուսալեոցիները Էջմիածնի ճամփին հիմնադրեցին Մուսա Լեռ ավանը, որի բարձունքին իրենց խնայողությամբ կաթիլ-կաթիլ հավաքած նյութական միջոցներով, իրենց ստեղծագործ ու շինարար ձեռքերով կառուցեցին ու դեպի երկինք խոյացրին հերոսամարտի ոգին խորհրդանշող արծվանիստ հուշարձան-կոթողը՝ կից թանգարանով, որպեսզի ամեն տարի սեպտեմբերին մուսալեոցիները սրբազան ուխտի գան Հայաստանի ու աշխարհի տարբեր երկրներից ժամանած հյուրերով, հերոսամարտի օրերից մեզ հասած հնամենի դիմա-գուռնայի խրոխտ հնչյուններով, ինքնատիպ երգ ու պարով, նաև ավանդական հարիսայով, նշեն համազգային տոնախմբություն դարձած Մուսա Լեռան հերոսամարտի օրը Նոր Մուսա Լեռան վրա՝ Հայրենի հողի վրա...

* * *

Մուսա Լեռան հերոսամարտն աշխարհը ցնցեց: Այն ցույց տվեց մարդկությանը, թե ինչի է ընդունակ մի բուռ ժողովուրդ, եթե ունի հերոսական ավանդույթներ և միասնական կամքի ուժ:

Ավստրիացի նշանավոր գրող Ֆրանց Վերֆելն իր «Մուսա Լեռան քառասուն օրը» պատմավեպում գեղարվեստական անկրկնելի գույներով է պատկերել մուսալեոցիների սխրանքը: Սակայն իր ժամանակին աշխարհը չանսաց մեծ ավստրիացու ահագանգին, և ծնունդ առավ ավելի մեծ մի չարիք՝ ֆաշիզմը, իսկ ներկայումս՝ միջազգային ահաբեկչությունը:

Այնինչ, հերոսամարտերում թրծված և իմաստնացած մուսալեոցիներն իրենց սխրանքը բանաձևել են շատ հակիրճ.

«Ազադլըխը թվունգէն ձուարն ի»: «Ազատությունը հրացանի ծայրին է»⁵⁴:

Այսինքն՝ ազատությունը զենքով են նվաճում, որին հետևում է.

«Ազադլըխը բայրուխէն ձուարն ի»: «Ազատությունը դրոշակի ծայրին է»⁵⁵:

Այսինքն՝ պետականությունն է ազատության երաշխիքը:

Մուսալեոցիները, որպես հայ ժողովրդի մի հատվածը, Կիլիկյան 300-ամյա շենշող պետականության անկումից հետո՝ անիշխանական 600 տարիների ընթացքում, առանձնապես զգացել են ազգային պետականության վերականգնման անհրաժեշտությունը, նրա իմաստն ու արժեքը...

«...Ամբողջ վեց դար ազգովին

Եղանք գերի օտարին,

Բայց աչքերնիս կնային

Արդահանին ու Կարսին...»⁵⁶:

⁵⁴ Սվազլյան Վ., Կիլիկիա..., Վկ. 613, էջ 207:

⁵⁵ Նույն տեղում, Վկ. 612, էջ 207:

⁵⁶ Նույն տեղում, Վկ. 611, էջ 204:

Ուստի հայ ժողովուրդը սպասում է Հայկական հարցի լուծմանը.

*«...Երբ որ լուծվի Հայոց Հարցը,
Եվ մեզ տրվի նախնյաց հողը,
Մենք կվարենք մեր արտերը,
Կշենացնենք մեր գյուղերը:*

*Ցանկամ տեսնել Սասուն ու Վան,
Ջեյթուն, Հաճըն և Մուսա Դաղ,
Տարսոն, Մարաշ, Սիս ու Այնթապ,
Կծաղկացնենք մենք անապայման»⁵⁷:*

Այդ առումով, Արցախի հայության պատմական մեծ սխրանքը նույնպես դարձել է կիլիկիահայերի ներշնչանքի աղբյուր.

*«Ղարաբաղը մեր փոքրիկ
Մասն է Հայոց աշխարհի.
Ինչու՞ թողնենք օտարին,
Երբ հայերն են հոն բնիկ»⁵⁸:*

Եվ ժողովրդական երգը հնչում է որպես համազգային միասնականության պատգամ.

*«Մեր հայ եղբայրներ՝, մենք շա՛տ լոեցինք,
Բավական է մեզ ասչափ համբերենք,
Մեր Ղարաբաղը մեզնից խլեցին,
Հիմա ուժ ունենք՝ ետ առնենք նորից»⁵⁹:*

Քանզի արցախյան ազատամարտը խտացնում է նաև արևմտահայության զավթված Երկրի ազատագրման կիսատ մնացած Երազը...

Այսօր, երբ արդեն իրականություն է նորանկախ Հայաստանի և Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղ) Հանրապետությունների ազգային պետականությունը, հայ ժողովուրդն աղոթքախառն տողեր է հղում առ Աստված.

*«Տե՛ր, դուն պահե միշտ անասաան
Դյուցազնական Մայր Հայաստան,
Տուր հարատև խաղաղություն,
Կյանք ու արև, ազատություն,
Հայ դրոշով մեր պետական
Թող միշտ ապրի ազգն հայկական.
Ամեն»⁶⁰:*

⁵⁷ Սվազլյան Վ., *Հայոց ցեղասպանություն...*, Վկ. 658, էջ 632:

⁵⁸ Սվազլյան Վ., *Կիլիկիա...*, Վկ. 611, էջ 204:

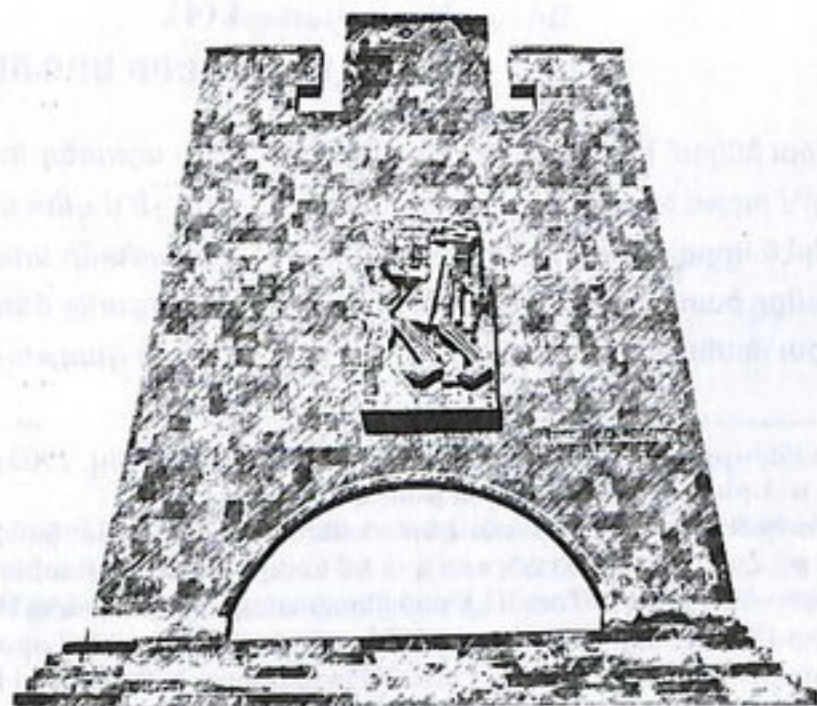
⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Նույն տեղում, Վկ. 1391, էջ 250:

ՆԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՆԵՐ

I.

ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՌԱԾ, ԵՐԴՈՒՄ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐ

1 (1).

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ – ՄՈՒՍԱՆԵՐԻ ԼԵՌ¹

Մեր Մուսա Լեռում հայերը շատ վաղուց են ապրել, նույնիսկ՝ Տիգրան Մեծի օրերից: Այդ տեղերից պեղված հին մետաղյա դրամներն այդ մասին են վկայում:

Հետագայում՝ Անիի անկումից հետո շատ ու շատ հայեր մաս-մաս եկել, հաստատվել են այդտեղ, Հայկական Ռուսիայի թագավորության հիմքն են դրել:

Խաչակիրները, որոնք Քրիստոսի գերեզմանը գտնելու նպատակով մինչև Երուսաղեմ են արշավել, երբ անցնում են մեր ապրած տեղերով, տեսնում են Տավրոսյան Ամանոս լեռան փեշերին փոխված զմրուխտ այգիների մեջ թաղված մեր գյուղերը: Մի կողմում՝ Որոնտես գետն արծաթ գոտու պես գրկած է Որոնտեսի հսկա դաշտը, մյուս կողմում՝ կապտամանուշակագույն Միջերկրական ծովն է՝ իր խաղաղ ծփանքով: Կախարդված այդ հիասքանչ բնության տեսարանով՝ ասում են. «Սա իսկական մուսանների՝ լեռ է»: Այդտեղից էլ անունը մնում է Մուսա Լեռ:

2 (2).

Ազադլիխը թվումգէն ձուարն ի:

Ազատությունը հրացանի ծայրին է²:

3 (3).

Ազադլիխը բայրուխէն ձուարն ի:

Ազատությունը դրոշակի ծայրին է³:

4 (4).

ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՆԵՐԻ ԵՐԴՈՒՄԸ⁴

Իս հուս ձննում իմ, հու՛ս ալէ բըր միոնիմ,
Իս չը՛մ ուրթօ եասաէր քիմը դուշմանէն
Եամրէն վըրքը չարչարանքում միոնիլ.
Թվումքը ծառիս գը միոնէմ եաս դիղը,
Թաքա մուհաջըր չը՛մ ըննօ:

*Ես այստեղ եմ ծնվել, այստե՛ղ էլ կմեռնեմ,
Ես չե՛մ գնա ստրուկի պես թշնամու
Հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու.
Հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այստեղ,
Բայց զաղթական չե՛մ դառնա:*

¹ Ավանդությունը հաղորդել է Գրիգոր Գյոզալյանը (ծնվ. 1903 թ., Քաբուսիե գ.), որը գրի եմ առել 1976 թ. Երևանի Նոր Կիլիկիա թաղամասում:

² Առաձը հաղորդել է Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից Մովսես Բալաբանյանը (ծնվ. 1891 թ., Հաջի-Հաբիբլի գ.), որը գրի եմ առել 1958 թ. Էջմիածնում:

³ Առաձը հաղորդել է Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից Սարգիս Հարզալյանը (ծնվ. 1892 թ., Խըղըր-Բեկ գ.), որը գրի եմ առել 1957 թ. Երևանի Ներքին Չարբախ թաղամասում:

⁴ Երդումը հաղորդել է Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից Մովսես Փանոսյանը (ծնվ. 1885 թ., Հաջի-Հաբիբլի գ.), որը գրի եմ առել 1989 թ. Երևանի Նոր Մալաթիա թաղամասում:

II.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 (5).

ՄՈՒՍԱ ԴԱՂԸՆ ՔԵՕՅԼԷՐԻ

Մուսա Դաղըն քեօլերի
Հեփիսի դե էրմենի,
Էրմենիլեր ալմըշլար
Էլերինդե ֆերմանի:

Եաշասըն էրմենիլեր,
Եաշասընլար հեր զաման,
Հեր բիրի օրդու բօղան,
Օլմուշլար բիր դահրաման:

Եեմին էթդիք բու եօլա,
Դաղըլդըք սադդան-սօլա,
Էրմենի ասքլերլարինը
Ալլահ եարդըմշը օլա:

Օյանդըրդը Փայասը,
Չէքդիրդի թուրքը եասը,
Զէյթունդա բաշ-դումանդա,
Օլդու բիզիմ Ադասի:

Էրմենի ունվանըմը՝
Ֆեդա օլսուն ջանըմըզ,
Դեթթանը եազան ջահիլ՝
Խըդըր Գեվորգ դուլունուզ:

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ¹

Մուսա Լեռան գյուղերում
Զուտ հայեր են բնակվում,
Հայ քաջերն են վերցրել
Կարգ ու կանոն, իրավունք:

Հայերը թող միշտ ապրեն,
Կեցցեն նրանք հավիտյան,
Բոլորն ալ բանակ խեղդող,
Դարձել են քաջ ու հերոս²:

Երդվեցինք այս ճամփին,
Աջ ու ձախ ցրվեցինք,
Հայ զինվորներին
Աստված օգնական լինի:

Արթնացրին Փայասը³,
Սուգ կապեցին թուրքերը,
Զէյթունում մեծ դեկավար
Դարձավ մեր Ադասին:

Հայ համբավին ու անվան
Մեր արյունը թող մատաղ,
Վիպերգ գրող ջահելն այս՝
Խըդըր-Գևորգը ձեր ծառան:

¹ Երգը հորինել է խըղըրբեկցի Աշուղ Գևորգը 1895 թ. Մուսա Լեռան ըմբոստության ժամանակ: Այն ինձ է հաղորդել մուսալեոցի Կարապետ Ախոյանը (ծնվ. 1895 թ., Քաբուսիե գ.), որը գրանցել էմ 1976 թ. Հայաստանի Հոկտեմբերյանի (այժմ՝ Արմավիր) շրջանի 10-րդ Սովխոզում և ներկայացնում եմ թարգմանաբար:

² Յուրաքանչյուր քառյակից հետո կրկնվում է այս կրկներգը:

³ Մովեզերյա քաղաք Կիլիկիայում:

ԿԻԼԻԿԸ ԲԱԼԷՆ

Էնվեր վե Թալաաթ տիժգը փաշինեն
Սաբաթ իղուն մըհանըրլըքեն,
Բըթըն մաֆ իրեն էրմանը միլլաթեն,
Լիզվընեն թըղ չիրնիր՝ չվա՞ զադ ագեն:
Հազուր ենը հարեր դըսնըհենգ դարեն
Իղուվ փրթըվիլը Կիլիկը էրմանեն,
Չա՞ միդք գունիրեն մաղսըմ չուջըխանեն,
Ծառվընեն թըղ գորիթ քըլընգ գիխիլընեն,
Չու՞ց միք քըր մառնունք էրմանը չուջըխանեն,
Ծէօրը քարվիցուն հիդվեն քուրվըդեն,
Դիր գայնիլ չիղուվ էրմանը միլլաթեն:
Չու՞ց միք քըր մառնունք Կիլիկը բալեն.
Ֆէրմանեն հասուվ միր եութը կեղեն.
«Մըհանըր քըր ըննուն քըթըն կեղանդեն»:
Չա՞ իր միր միդքը՝ միր Ջէբէլ Մուսեն,
Չու՞ց միք քըր մառնունք իհալեն հալեն,
Խուսքը լավիցուվ Եաղուքինց Իսայեն.
- Լիդը թըղ ըննին, - ասուց կեղանդեն, -
Վեզ չը՛քըր ձոինք միք միր դուշմանեն.
Նիդինք, միդըդվինք, միոնինք միր խուղեն:

ՋԷԲԷԼ ՄՈՒՍԷՆ ՀԱՐԲԸ

Յութը ուր բայմանուվ ֆէրման կրվիցուվ,
Մեճլիսեն խարարնեն կիղանդեն հասուվ,
Մուսա Լիոուն իհալին փարթիզան իղուվ,
Դուշման խիւքըմաթեն քարշա զանիցուվ:
Ջազուր բիհիցունք միրում, քուրվըդում,
Քառսուն ուր ձիճվըցունք սրդում հավադում,
Հազընում ասկարնեն հիւջըմնա իրեն,
Իհալեն մըլզըդում խանդիւզ չափիցեն:
Մուսա Լիդը իղուվ եութը կիղեն դալա,
Դուշման խիւքըմաթեն իթէօլ միմձ եարա,
Թուփիրում, մավզէրնում հիւջըմնա իրեն,
Հարըրնում սադէօյը թուղեն վե կացեն:
Ֆրանսըզը վափօրնեն թէսատիֆ իզեն,

⁴ Մուսա Լեռան բարբառով հորինված այս և հետագա երեք վիպերգերի հեղինակն է Պողոս Սուպկուկյանը – Աշուղ Դեւլիին (1887 թ., Հաջի-Հաբիբլի գ.), որոնք գրի են առել 1977 թ. Երևանի Հաղթանակ թաղամասում:

ԿԻԼԻԿԻՈ ԱՂԵՏԸ⁴

Էնվեր և Թալեաթ թուրք փաշաները
Պատճառ դարձան զաղթականության,
Լրիվ ոչնչացրին հայ ժողովրդին,
Լեզուները չորանար՝ ինչու՞ ասացին:
Հազար ինը հարյուր տասնհինգ թվին
Եղալ կոտորածը Կիլիկիո հայության,
Ի՞նչ մեղք ունեին մատղաշ մանուկները,
Թող կոտորվեին սուր բռնող ձեռքերը,
Ինչպե՞ս մոռանանք հայ մանուկներին,
Ջուրը մետվեցին քույրերով միասին,
Տեր կանգնող չեղալ հայ ժողովրդին:
Ինչպե՞ս մոռանանք Կիլիկիո աղետը.
Հրամանը հասավ մեր յոթ գյուղերը.
«Գաղթական պիտ լինեն բոլոր գյուղացիները»:
Ո՞րն էր մեր մեղքը՝ մեր Մուսա Լեռան,
Ինչպե՞ս մոռանանք վիճակը հայության,
Եսայի Յաղությանի խոսքերը հնչեցին.
- Թող լեռ բարձրանան, - ասաց գյուղացիներին, -
Թշնամու առաջ մենք վիզ չենք ծոխ.
Ջարկենք, զարկվենք, մեր հողում մեռնենք:

3 (7).

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Յոթը օր պայմանով հրաման գրվեց,
Ժողովի որոշումը հասավ գյուղեր,
Մուսալեցիք պարտիզան դարձան,
Թշնամի կառավարության դեմ ելան:
Ծակատ պահեցինք մայրով, քույրերով,
Քառասուն օր կովեցինք սրտով, հավատով,
Հարձակվեցին գինվորներ հազարավոր,
Լցվեցին ձորեր ժողովրդի արկերով:
Մուսա Լեռը դարձավ յոթ գյուղերի բերդ,
Թշնամի կառավարության մեծ ցավ պատճառեց,
Թնդանոթով, մաուզերով վրա տվեցին,
Հարյուրով դիակներ թողին, գնացին,
Ֆրանսիական նավերը պատահմամբ եկան,

Դմկական, Դումանյան, Աբաջյան կացեն,
Պողոս-Նուբար փաշեն թելեգրաֆ դըվեն,
Հենկ հազար իհալեն միւր էօմըր պիրեն:

Դմկական, Դումանյան*, Աբաջյան* գնացին,
Պողոս-Նուբար փաշայիմ հեռագիր տվեցին,
Հինգ հազար ժողովրդին մոր կյանք բերեցին:

4 (8).

ԳԴՐԷՋ ՎԱՐԹՈՒՀԷՆ

Բարունը միշքը գաբում իր,
Թվինգը եուսեն շալգում իր,
Ծիգօրը ծառը պոնում իր,
Մինձ-մինձ քարիւր գուշրճիր:
Դուշմանը ճամպունք գուփագիր,
Սրդեն միշը գուասիր:
«Մըլլէյս փուշ թըղ չասնի,
Դուշմանեն գօրսը թըղ ձագի»:
Գէօժը եուսեն դրում իր,
Դիւշմանը մըլգին չըր վախիր,
Խմիլը ճէօր գուդանիր,
Գէնճիրեն եարդըմ գուինիր:
Սարպին անցնիւ Վարթուհեն,
Կուդալը դրում էր եուսեն,
Հիւվին ուգիւ մըլգըդեն
Սաքաք իղուվ էր գըժեն:
Ջահիլ, հալվիւր ձիձվիցեն,
Սրդում, հաւաղում միդիցեն,
Ծիւղ ասկարնա շրճիցեն,
Ազադըղը բիհիցեն:

ԿՏՐԻԾ ՎԱՐԴՈՒՀԻՆՆԵՐ

Պարանը մեջքին կապել էր,
Հրացանը ուսից կախել էր,
Կացինը ձեռքը բռնել էր,
Մեծ-մեծ քարեր շրջում էր:
Թշնամու ճամփան փակում էր,
Սրտի խորքից ասում էր.
«Գնդակս զուր թող չանցնի,
Թշնամու կուրծքը թող ծակի»:
Կուժը ուսին դրել էր,
Թշնամու գնդակից վախ չուներ,
Խմելու ջուր տանում էր,
Ջահելներին օգնում էր:
Բարձրից անցնող Վարդուհին,
Սափորը դրել էր ուսին,
Հեռվից եկող գնդակը
Կոտրեց նրա սափորը:
Ջահել, ահել կովեցին,
Սրտով, հաւատով խփեցին,
Ծատ ասկյարներ գլորեցին,
Ազատությունը պահեցին:

5 (9).

ՄՈՒՍԱ ԼԻՌԸ ԹՈՒՂՈՒՂՆԷՆ

Դմկնէս դէղվնէս թօղունք հեռվըցունք,
Բասիթը հուղեն յերվան վըղ տըրունք,
Մուսա լիռուն սրթունքը տիմվէս դուդիսոնք,
Ացի՛ք, իշիմ, ու՛վ չուօ, միրի՛ր, քուրվըղա՛ք:
Թյուրքերին քամիօնում ջամփունքը իլունք,
Էժնաբի միլլաթին էմիէթ իրունք,

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԸ ԹՈՂՆՈՂՆԵՐԻՆ

Մեր տունն ու տեղը թողինք հեռացանք,
Ոտք դրեցինք Պասիտի՛ հողի վրա,
Երևում են դեմից գազաթները Մուսա Լեռան,
Ասե՛ք, տեսնե՛մ, ո՞վ չի լացում, մայրե՛ր, քույրե՛ր:
Թյուրքի ավտոյով ճանապարհ ընկանք,
Եվրոպային ընծայեցինք հավատք,

* 1915 թ. Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսներ:

⁵ Պողոս Նուբար - Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (1906, Կահիրե) հիմնադիր նախագահը, որը մեծապես օգնել է հերոսական մուսալեռցիներին, որոնք ֆրանսիական նավերի շնորհիվ փրկվել և չորս տարի գոյատևել են Պորտ-Սայիդի վրանաքաղաքում:

⁶ Նկատի ունի 1915 թ. Մուսա Լեռան հերոսամարտում իր քաջագործություններով աչքի ընկած հերոսուհի Վարդուհի Նաշալյանին:

⁷ Բաղաք Միջերկրական ծովի ափին:

Դնվընէս, թալընէս, խարաբա թուղունք, Ամայի թողինք մեր տունն ու արտ,
Ացի՛ք, իշիմ, ու՞վ չուլօ դադի՛ր, ախբըրդա՛ք: Ասե՛ք, տեսնեմ, ո՞վ չի լացում հայրե՛ր, եղբայրնե՛ր:

Լիպնանը հուղէն յերվան մինք բըր հասնէնք, Լիբանանի հողին մենք պիտի հասնենք,
Եան դիղը նուր-նուր օրէնք բըր սուրվէնք Այնտեղ նոր օրենք պիտի սովորենք,
Չա՞ իր աջաբ միղքիրըտ յութը կեղանդէն, Ի՞նչ էր մեր մեղքը, յոթ գյուղի գյուղացիներ,
Ացի՛ք, իշիմ, ու՞վ չուլօ, ացի՛ք, բաբգըրդա՛ք: Ասե՛ք, տեսնեմ, ո՞վ չի լացում, ասե՛ք, պապիկներ:

Հայաստանը ջամիլընէն յիփ պուց գըղիսնօնք, Հայաստանի ճամփաները երբ բաց կտեսնենք,
Ալայիս բարաբուր եան դիղը բըր ուրթունք, Բոլորս միասին այնտեղ կդիմենք,
Ջէբէլ Մուսէն անօնը հիդվէս գըղանէնք, Մուսա Լեռան անունը մեզ հետ կտանենք,
Մինք միր Հայաստանը քէֆլա գըթօղունք: Մենք մեր Հայաստանը միշտ զոհ կթողնենք:

6 (10).

ՈՒՅԱ՛Ն, ՄՈՒՍԱԴԱՂԼԸ՛, ՈՒՅԱ՛Ն ԶԱՐԹՆԻ՛Ր, ՄՈՒՍԱԼԵՌՅԻ՛, ԶԱՐԹՆԻ՛Ր⁸

Չէքթիմ քըլըջը վուրդում թաշա,
Թաշ եարըլըր բաշթան բաշա,
Մուսադաղըլը բիմլեր եաշա,
Ույա՛ն, Մուսադաղըլը՛, ույա՛ն,
Նամ քալըրըղըն ջիմլէ ջիհան:

Օսմանլընըն ասքերլերի,
Մուսա Դաղըն եիդիթլերի,
Բին-բիմլերջէ մարթիմլերի,
Ույա՛ն, Մուսադաղըլը՛, ույա՛ն,
Նամ քալըրըղըն ջիմլէ ջիհան:

Օսմանլընըն բօմբալարը,
Մուսա Դաղըն մեթարիսլարը,
Բին-բիմլերջէ թօփլարը,
Ույա՛ն, Մուսադաղըլը՛, ույա՛ն,
Նամ քալըրըղըն ջիմլէ ջիհան:

Ֆրանսըզըն վափուրլարը,
Մուսադաղըն դուվալարը,
Գէլին, քըզլար, չօնուքլարը,
Ույա՛ն, Մուսադաղըլը՛, ույա՛ն,
Նամ քալըրըղըն ջիմլէ ջիհան:

Քաշեցի սուրս, զարկեցի քարին,
Քարը ճեղքվեց գլխից գլուխ,
Մուսալեոցին հազար ապրի,
Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
Ողջ աշխարհում հոչակվեցիր:

Օսմանական զինվորները,
Մուսա Լեռան կտրիճները,
Հազար-հազար մարթինները,
Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
Ողջ աշխարհում հոչակվեցիր:

Օսմանական արկերը,
Մուսա Լեռան դիրքերը,
Հազար-հազար զնդակները,
Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
Ողջ աշխարհում հոչակվեցիր:

Ֆրանսիական մեծ նավերը,
Մուսալեոցոց աղոթքները,
Հարս ու աղջիկ, մանուկները,
Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր,
Ողջ աշխարհում հոչակվեցիր:

⁸ Թուրքալեզու այս երգը հաղորդել է Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից Սերոբ Գյո-
զալյանը (ծնվ. 1882 թ., Քաբուսին գ.), որը գրի էմ առել 1958 թ. Երևանի Օսմանյան թաղամասում:

7 (11).

ՄԵՆՔ ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻ ՔԱՋ ԿՏՐԻՄՆԵՐ ԵՆՔ՝

Մենք մուսալեոցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ զենք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզի կուզէ տեղահան անել,
Անապատներում մեզ բնաջնջել:

Մենք չենք կամենար լինել շանատակ,
Մենք կուզենք թողնել մի լավ հիշատակ,
Փառքով մեռնելը մեզի պատիվ է,
Նահատակվելը ազգին պարծանք է:

Թե մեր զենքերը մեզ բավարար չէ,
Անտառը մեզի անատիկ բերդ է,
Թե հազարներ զան, խուժեն մեր վրա,
Անոնցմե շատը ողջ ետ չի դառնա:

Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհի թշնամու առաջ,
Առյուծի նման կկռվենք քաջ-քաջ,
Ցիր ու ցան կանենք բանակը տանկայ:

Կվայելե՞ արդյոք մուսալեոցիին
Ոչխարի նման հոշոտվի գայլից,
Քանի սուր ու զենք ունենք մեր ձեռքին,
Ջարդ ու խուրդ կանենք մոուրը գայլի:

Եկե՛ք, մուսալեոցի եղբա՛յրք,
Չխոնարհվե՛նք թուրքերուն,
Ջենքը ձեռքին պաշտպանվե՛նք
Մենք մեր խիտ անտառներում:

Անգութ թուրքը որոշել է
Բնաջնջել հայերուն,
Հափշտակել ու անպատվել
Մեր դեռահաս կույսերուն:

Ալ չխաբվի՛նք, հա՛յ եղբայրներ
Թուրքերու կեղծ խոսքերուն,
Պետք է կռվենք մենք քաջաբար,
Չհանձնվե՛նք թշնամուն:

Պատերազմի փողը հնչեց
Մուսա Լեռան կիրճերում,
Հայ կտրիճներ զինված, պատրաստ՝
Դիմադրեցին թշնամուն:

Մուսալեոցիները անվախ կռվեցին,
Տասնութ քաջ նահատակվեցին,
Իրենց սուրբ արյամբ մեզ փրկեցին,
Հայի անունը բա՛րձր պահեցին:

8 (12).

ՄԵՐ ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՔ ԼՐԻՎ ՀԵՐՈՍ ԵՆ՝

Մեր մուսալեոցիք լրիվ հերոս են,
Իրար նայելով կքաջալերվեն,
Վախն ինչ բան է՝ երբեք չգիտեն,
Քանի որ ունեն քեզի, Մուսա՛ Լեռ:
Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

Մեր Մուսա Լեռն էր լրիվ ծառաստան,
Կոչվում էր նաև փոքրիկ Հայաստան,
Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

Մենք յոթը գյուղով սարը բարձրացանք,

Թշնամու առաջ չխոնարհվեցանք,
Քառասուն օրում մենք շատ զոհ տվինք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:
Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

Ես մուսալեոցի Կարոն եմ երգիչ՝,
Ձեռքս առել եմ թուրք ու գրիչ,
Երգում եմ երգս՝ հայ ազգն իմանա,
Ինձանից իրեն հիշատակ մնա:
Հա՛յ, մուսալեոցիք, ջա՛ն, մուսալեոցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

⁹ Ժողովրդական այս երգն ինձ է հաղորդել Գևորգ Չիֆթչյանը (ծնվ. 1909 թ., Քաբուսին գ.) 1979 թ. Երևանի Նոր Կիլիկիա թաղամասում:

^{*} Ժողովրդայնացած այս երգը հորինել է մուսալեոցի Աշուղ Կարո Բլադյանը Հաջի-Հաքիբի գյուղից: Այն ինձ է հաղորդել Դշխուհի Դուդակյանը (ծնվ. 1934, Հաջի-Հաքիբի գ.) 1984 թ. Երևանի Նոր Մալաթիա թաղամասում:

9 (13).

ԱՐԱՐԱԸՆ ՀԱՐԲԸ

Բիրեր-բիրեր սայդըմ դէօրթ սէնէ օլդու,
Էրմէնի ասքերի Նաբլուսու ալդը.
Էրմէնի ասքերի բին բէշ եիւզ քիշի.
Ինզիլիզ, ֆրանսըզ շաշթը բու իշէ:

ԱՐԱՐԱՅԻ ԺԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ¹⁰

*Մեկիկ-մեկիկ հաշվեցի չորս տարին,
Հայ կամավորները Նաբլուսը¹¹ գրավեցին.
Հայերը հազար հինգ հարյուր հոգի էին.
Անզլիացիք, ֆրանսիացիք ապշեցին:*

10 (14).

ՋԷԲԷԼ ՄՈՒՍԷՆ ՂԱՐԻԲԸ-1

Եասըճա խնթրեցա
Այարում ծիօն հիզնիլա,
Ջէբէլ Մուսա ուրթիլա,
Թիզիմէն թէօզ քաղիլա,
Ընդայզիմէն ունդայզ քաղիլա:

ՄՈՒՍԱԼԵՌԻ ՊԱՆԴՈՒԽՏԸ-1¹²

*Աստծուց խնդրեցի՝
Թամբած ձի հեծնել,
Գնալ Մուսա Լեռ,
Թզենուց թուզ քաղել,
Ընկուզենուց ընկույզ քաղել:*

11 (15).

ՋԷԲԷԼ ՄՈՒՍԷՆ ՂԱՐԻԲԸ-2

Եասըճա խնթրեցա՝
Այարում ծիօն հիզնիլա,
/«Փոպետա» նավը նաղիլա,
Հայաստան ուրթիլա,
Մակթաք ուրթիլա,
Խիլք ու շնիրք սուրվիլա,
Միր վաթանը շինցընիլա:

ՄՈՒՍԱԼԵՌԻ ՊԱՆԴՈՒԽՏԸ-2¹³

*Աստծուց խնդրեցի՝
Թամբած ձի հեծնել,
/«Պոքեդա» նավը նստել,
Հայաստան մեկնել,
Դպրոց հաճախել,
Խելք ու շնորհք սովորել,
Մեր հայրենիքը շենացնել:*

12 (16).

ԴՈՒՋՄԻՇ ԻՐԷ՛Ք ԶՄԱՍՍԻՆԷՆ

Դուզմիշ իրէ՛ք զմասսինէն,
Արաղ լցրէ՛ք զղաղնէն,
Հազօր անէօշ թըղ ըննօ
Հայաստան ուրթօղ գէնջիրէն:

ԼՅՐԵ՛Ք ԼԻՔԸ ՍԵՂԱՆՆԵՐԸ¹⁴

*Լցրէ՛ք լիքը սեղանները,
Օղին լցրէ՛ք բաժակները,
Հազար անուշ թող լինի
Հայաստան զնացող ջահելների:*

¹⁰ Երգը հաղորդել է Արարայի ճակատամարտի մասնակից Սարգիս Խարիկյանը (ծնվ. 1897 թ., Հաջի-Հաբիբլի գ.), որը գրի էմ առել 1958 թ. Երևանի Նոր Մալաթիա թաղամասում:

¹¹ 1918 թ. հայ լեզեռնականները Արարայի ճակատամարտով նվաճեցին Նաբլուսի անառիկ դիրքերը:

¹² Երգը հաղորդել է Աննա Դավթյանը (ծնվ. 1888 թ., Քաբուսիե գ.), որը գրի էմ առել 1959 թ. Էջմիածնում:

¹³ Երգը հաղորդել է Սիմա Դուդակլյանը (ծնվ. 1912 թ., Հաջի-Հաբիբլի գ.), որը գրի էմ առել 1955 թ. Երևանի Նոր Մալաթիա թաղամասում:

¹⁴ Երգը հաղորդել է Իսայի Բասանբեկյանը (ծնվ. 1901 թ., Հաջի-Հաբիբլի գ.), որը գրի էմ առել 1977 թ. Աշտարակում:

ԿԱՐՈՏՑԵՐ ԵՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ¹⁵

Ա՛յ քարավան, ջա՛ն քարավան, քշի՛ր քո ճամփան,
Կարոտցեր եմ Հայրենիքիս. քունս չի տանիր:

Լուսնակ գիշեր քեզ կկանչեմ ու դուն չես լսեր,
Կարոտցեր եմ ազիզ եղբորս. քունս չի տանիր:

Անապատի փշերից դեմ քշի՛ր քո ճամփան,
Կարոտցեր եմ Մասիս լեռան. քունս չի տանիր:

Հայաստանեն մավը եկավ դեպի Լիբանան,
Լիբանանեն հայեր տարավ դեպի Հայաստան:

Ստալինին դրկած մավը այնքան խոշոր է,
Միջերկրական ծովուն վրա հագիվ կբավե:

Դարդանելի նեղությունեն ազատի՛ր մեզի,
Կարոտցեր եմ իմ սուրբ հողին. քունս չի տանիր:

Ա՛յ քարավան, ջա՛ն քարավան, քշի՛ր Հայաստան,
Կարոտցեր եմ Հայրենիքիս. քունս չի տանիր:

ԳՅԱՐՄԷՐ ՖԸՍՏԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ ՀԱԳՈՒՍՏ¹⁶

(Պարերգ)

Գյարմեր ֆըստան հակում ի,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիմնայ ի,
Զուց ալ աղվիր վիլում ի,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիմնայ ի:

Կարմիր հագուստ հագած է,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիմնայ է,
Ինչ ալ աղվոր վայլած է,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիմնայ է:

Պունցր ամբեօնք այուզ ի,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիմնայ ի,
Աշկէյն խար-խար բառգում ի,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիմնայ ի:

Բարձր ամպերը պայծառ են,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիմնայ է,
Աղջիկը խոր-խոր պառկած է,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիմնայ է:

¹⁵ Երգը միասին կատարել են Հաջի-Հաբիբի գյուղից Մարիամ Բաղդիշյանը (ծնվ. 1909 թ.), Սողոմե Փաշայանը (ծնվ. 1903 թ.), Գարուն Անտոնյանը (ծնվ. 1910 թ.). զրի եմ առել 1984 թ. Երևանի Նոր Մալաթիա թաղամասում:

¹⁶ Պարերգի քայակաները, միմյանց շարունակելով, հաղորդել են Հաջի-Հաբիբի գյուղից Երվանդ (ծնվ. 1925 թ.) և Օնիկ (ծնվ. 1932 թ.) Վարուզյանները, ինչպես նաև պարուսույց Արտաշես Բալաբանյանը (ծնվ. 1926 թ.). զրի եմ առել 1977 թ. Էջմիածնում:

Ձառը գառնի հիլիլա,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի,
Իչվէն քիշում ձիրիրա,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի:

Թարլան գըննօ ծմերէօյը,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի,
Աշկնէն իրիսը գարմըրէօյը,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի:

Դիլլէն խաղիւղը սիվցում ի,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի,
Աշկընէն տիմը խիվցում ի,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի:

Ձիրթիր ի լուսն լայսը,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի,
Սիրիմ զիչուցիտ լայսը,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի:

Աշկէյ՛ն, տօռը մանդալէ,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի,
Տէօն զէմ սիրտը մը՛ վառէ,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի:

Եասիր անցուվ տու՞ր կնից,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի,
Աշքս եիդիտէն մնից,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի:

Գորում ունդայզտ փէօդ իր,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի,
Ալայ ասումնէտ սէօդ իր,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ ի:

Ձեռքին առել է հայելի,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է,
Աշքին քաշել է ծարիր,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է:

Դաշտում հասնում է ձմերուկ,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է,
Աղջկա այտերն են կարմրուկ,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է:

Որթի խաղողն է սևցել,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է,
Աղջկա համար է խևցել,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է:

Ծաթել է լուսնի լույսը,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է,
Սիրեն աշքերիդ լույսը,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է:

Աղջիկ դոնակը փակիր,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է,
Դու իմ սիրտը մի՛ վառիր,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է:

Այստեղիվ անցավ, ու՞ր գնաց,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է,
Աշքս ետևից մնաց,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է:

Ջարդած ընկույզդ փուշ էր,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է,
Բոլոր ասածներդ սուտ էր,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է:

III.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 (19).

ՄՈՎՍԵՍ ՓԱՆՈՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

(ԾՆՎ. 1885 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

Մուսա Լեռան կովի ամենեն վերջի պաշտպանը ես եմ մնացած՝ ահա ողջ...

1915 թ. հուլիսի 13-ին թուրք հոքումարը (կառավարություն) հրաման հանեց, որ յոթ օրվա մեջ ամբողջ հայերը պետք է գաղթեն: Մեր յոթ գյուղերում մեծերը Յո-դուն-Օլուքի մեջ ժողով ըրին, ըսին. «Իս հուս ձննում իմ. հուս ալ է բըր միոնիմ, իս չըս ուրթօ եասսէր քիմը դուշմանեն եամրեն վըրքը չարչարանքում միոնիլ. թվունքը ծառիս գըր միոնեմ եաս դիղը, թաքա մուհաջըր չըս ըննօ»: (Ես այստեղ եմ ծնվել, այստեղ էլ պիտի մեռնեմ, ես չեմ գնա ստրուկի պես թշնամու հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու. հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այստեղ, բայց գաղթական չեմ դառնա): Ադպես ալ որոշեցինք՝ լեռը էլլալ: Ով ինչ ունեք՝ եաթախ (ներքնակ), եորդան (վերմակ), թենջիրե (կաթսա), թավա (տապակ), անասուն, հավ, ամեն ինչ լեռը հանեցինք: Թուրքի զինվորները մեզի կըսեին. «Էշի պես կբարձրանաք, վաղը էշի պես ալ լեռեն կիջնաք, կերթաք մուհաջիր»:

Հիմա աշխարհը չու՞ց խառնվում ի, ադ վախտն ալ ադպես էր: Մինչև Մուսա Լեռան կոիվը մեր Խըղըր-Բեկի հնչակյանները պարոն Ադասի Թուրսարգայանի հետ գնացել էին Զեյթուն՝ կովելու թուրքերուն դեմը: Անոր համար, երբ մեր Մուսա Լեռան կոիվը սկսանք, պարոն Ադասին ըսավ. «Ասոնք իմ ցանած սերմերն են»: Արդեն մինչև լեռան կոիվը իմ հերը գիշերները կերթար մարզանքի, մերս պապիս կըսեր. - Ձեր տղան գիշերով կերթա մարզանքի, առտուն կուգա, չութ-արորը կառնե, կերթա դաշտ, տանը հեչ չի մնար:

Պապս կըսեր հարսին. - Ադա՛նկ պետք է պատրա՛ստ ըլլանք միշտ:

Էնպես որ, կազմակերպված իլունք լիոր: Միզ ըրզը օնբաշիները (տասնապետ) բաժանեցին, մեյը՝ Սաբինցյանն էր, միզալը՝ Մինասինց բաբոյը (մեծ հայր) էր, ան շերամի վարպետ էր: Եադիր սոնրա (այնուհետև) միր Թաթարալանգը դուզ, բաց դաշտ տեղ էր: Ժամանակին թաթարները դալիշով (մանգաղ) ուզեցել են հայերին հնձել, ամմա մերոնք անոնց հախեն էկել էին, անոր համար ալ ադ տեղը Թաթա-

¹ Մովսես Փանոսյանը, 1946 թ. ներգաղթելով Հայրենիք, Նոր Մալաթիա թաղամասում իր հինգ որդիների հետ կառուցել էր երկհարկանի, ընդարձակ և գեղեցիկ շենք, որի շրջակայքը մաքրել էր քարերից՝ հողը բուսականության համար պիտանի դարձնելու նպատակով: Վտիտ, բայց առույգ ծերունին քարերը լցնում էր գույզ դուլլերի մեջ և, հակառակ իր առաջացած տարիքին, եռանդուն քայլվածքով ծանր դուլլերը տանում էր հեռու և դատարկում: Ես հիացած դիտում էի նրան, հարցրեցի, թե ի՞նչ է հիշում Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասին: Նա ստուգող հայացքով ինձ նայեց, հպարտ ժպտաց և սկսեց պատմել:

² Մուսալեռցի վերապրողներն իրենց հուշերը պատմելիս հաճախ իրենց բարբառով են արտահայտվել: Այդ իսկ պատճառով անհասկանալի բառերը տեղում թարգմանաբար եմ ներկայացրել:

րալանգ կըսեին, եանի՝ թաթարներուն ջարդելու տեղը: Թաթարալանգին էրկան բողազը (վիզ) մենք դիրք բռնեցինք: Հոն էր Թշենց Պողոսը, ան թուրքական բանակի զինվոր էր եղել, անգլիացիները խփել, վիրավորել էին: Ան աղէկ բորոզան (շեփոր) գիտեր փչել, աղէկ լուր կուտար, համ էլ կհասկնար թուրքի բորոզանի ձայներուն միտքը. լավ բան կըսեն, չէ՞ն՝ գեշ: Ադ բորոզանցի Պողոսը ըսավ մեզի. - Առաջ գացեք, ամմա թուրքական խուրշունը (գնդակ), եթե ձեզ խփե՝ կմեռնեք, ան պզտիկ կմտնա, ամմա մե՛ծ կվիրավորե, զգու՛յշ եղեք:

Իմ ունեցածը մեկ հատ որսորդական հրացան էր, կապսուլը (պատրոն) պիտի բերնից լցնեի, պիտի շշով ծեծեի, որ կրակեր, ձեռքիս շնորհքով զենք չկար, որ անոնց հեր՛ն անիծեի: Հոն Մարջիմազը վիրավորվեց: Իս տիսա, վախցա, տեղս փոխեցի: Բլաղենց Ագուրի փեսան մնաց էնտեղ, խուրշուն (գնդակ) մը էկավ, խփեց, աչքիս առջևը մեռավ: Դավիթ ախպարս ալ երեսուն տարեկան էր, հոն մեռավ: Թաղեցինք զինվորական դրոշակին տակը: Մեր Հաջի-Հաբիբլիի տղերքը հեսաբսըզ (անհաշիվ) էին, մեկ ալ օլըղցաքը (յողունօլուքցիներ) շատ էին: Մերոնք խփեցին թուրքի կումանդորին (հրամանատար), մեկ ալ անոնց բորոզան չալողին (շեփորահար): Թուրքի ասկյարները ադ տեսնելով՝ փախան: Կոիվեն վերջը մենք իջանք լեռեն, գացինք տեսանք անոնց լեշերը փոված: Թուրքի ասկյարները իրենց անասունները, ուտելիքը թողել, փախել էին: Ես տեսա թուրքի ոչխարները հավաքվել, թափված կորկոտն են ուտում: Ծալակս վերցրի մնացած տոպրակով կորկոտը, որ տանեմ լեռ, հասցնեմ մերոնց: Ամմա մենք Ղըզըլջըք էինք ընկել, իմ ընտանիքը Սավալոխ էր: Քալեցի, քալեցի, հասա մերոնց: Մայրս, քույրս ինձ տեսան, ուրախացան: Արդեն Հակոբ ախպարս թուրքի բանակ էին տարել, ճանապարհին հայերին շարքեն դուրս էին հանել, տարել էին ձորին մեջը ամենքին սպանել: Անանկ քի Հակոբ ախպարս մեր լեռան կոիվի ժամանակ արդեն չիկար....:

Թուրքերը չորս անգամ հարձակվեցան մեզ վրա, ամմա ամեն անգամ աղվոր պատասխան տվինք անոնց: Մեր Մուսա Լեռան տղաները լավ կկովեին, կնիկ, աղջիկ կօգնեին, կուծերով ջուր կբերեին խմելու: Քանի կնիկ պատրոնդաշը կապած մեզ հետ կկովեին, մեկին ազգանունը Նաշալյան էր, ան շատ քաջ էր....: Պզտիկ չոջուխներն (երեխա) ալ կապավոր էին դարձած, խաբար կտանեին աս ճակատեն՝ ան ճակատը....: Ամենքն ալ գործի վրա էին: Օր մըն ալ մեկ թուրք մը էկել էր լեռին վրա, որ մեզի թալանի, մեր կնիկները բռնել, քարերով սպանել էին դրան, աֆերի՛մ (կեցցե՛) կնիկներ: Մեր լեռին վրա միշտ ճերմակ մշուշի պես ամպ մը կըլլար, զիտես քի Աստված հատուկ դրկած էր, որ դուշմանը մեզի չէր տեսնար, ամմա մենք իրեն վերեն կտեսնայինք: Թուրքերը կուգային՝ Էկողը կսատկեր, Էկողը կսատկեր. - Եալլա՛, եա Մուհամեդ, եալլա՛, եա Մուհամեդ, - կըսեինք ու Էկողին կսատկացնեինք: Թուրքերը երկու ժամ չկրցան դիմանալ, փախան...

Լեռին վրա անձրև կուգար, անձրևի կաթիլները կծակեին մարդու ջանը: Մենք մտանք ժայռի մը տակ, թաքնվանք: Մեզի հետ էր Ծեյխ-Փանոսի տղան: Ան գիրք մը ուներ, միշտ իր հետ ման կածեր, ըսինք. - Բաց գիրքդ, տեսնանք ի՞նչ կըսե, մեր վերջը ի՞նչ պիտի ըլլա:

Շեյխ-Փանոսի տղան գիրքը բացավ, սկսավ գուշակել, ըսավ. - Երկինքեն մեր-
դիվեն (սանդուղք) մը պիտի իջնա, պիտի փրկվինք:

Ան ըսավ, ամա մենք չհավատացինք, քանի որ քառասուն օրեն ավելի կովում
էինք՝ օր ու գիշեր, ալ ուժ չէր մնացել, ուտելիքն ու վառողն ալ պակասած էր...: Մեր
թիկունքի կողմը Միջերկրական ծովն էր, հոն գիշերները խարույկ կվառեինք, որ դե-
մեն անցնող նավ ըլլա նե, տեսնա մեզի՝ մոտենա: Օրվա մեջ ալ արդեն պատվելի
Անդրեասյանը մեծ չարշափի (սավան) մը վրա կարմիր խաչը նկարած, կախել տված
էր լեռին դռը (լանջ)...: Օրեր ետքը, վերջապէս ծովին խորքը նավ մը երևաց: Կը-
րըկյաններուն տղան աղվոր կլողար, նետվեց ծովը, սկսավ լողալ: Անոր վիզէն եր-
կաթե տուփ մը կար կախված, մեջը օտար լեզվով գրված նամակ մը կար: Նավուն
մեջէն դուրսեցնելով (հեռադիտակ) կնային, կտեսնան, որ մեկը կլողա դեպի նավը,
կօզնեն, նավ կբարձրացնեն: Կըրըկենց Մովսէսը հեմէն ծունկի կուգա, խաչ կհանե,
ըսելու համար, քի քրիստոնյա ենք, քանի որ ինքը ֆրանսերեն չէր գիտեր, որ խոսա:
Գրված նամակը կհանէ կուտա կապիտանին, անոնք կկարդան, կհասկնան, քի մոտ
հինգ հազար հայ քրիստոնյա մուսալեոցիներ լեռին վրա Աստծո փրկությանը կսպա-
սեն: Կապիտանը կհարցնէ՝ դուք ու՞ր եք, թշնամին ու՞ր է, ինչքա՞ն ուժ ունիք: Ուր
օր դիմացեք, էրթամ իմ կառավարությանը հարցնեմ, իրավունք առնեմ, կամ՝ ձեզի
զենք կբերենք, կամ՝ կուգանք ձեզի կազատենք: Զենք չբերեցին, բայց զրահանավե-
րով եկան մեզի ազատելու: Փանոսի տղային ըսածին պէս՝ նավուն մեջէն մերդիվեն
իջեցուցին, մենք վեր բարձրացանք: Արդեն ամեն ժամանակ իմ մտքիս մեջն էր անոր
ըսած խոսքերը, ես հույսս չէի կտրում, և ազատվանք...

Ֆրանսացիները մեզ արդեն գտել էին, երբ վերջին անգամ թուրքերը նորէն
հարձակվեցին: Այս անգամ Ֆախրի փաշան տասնհինգ հազար թուրք զորքով եկել
էր մեզ վրա, բայց մենք արդեն ծովեզերք իջել էինք. իր գալը ոչ մի օգուտ չտվավ
թուրքերուն: Լավշիա քաղաքի մոտ անգլիացիները դպրոց ունեին, մեր վիրավոր-
ներուն հոն էինք տեղափոխած: Ֆրանսական նավերը եկան մեզ առնելու: Պետրոս
Դմիտրիան ու Խաչեր Դումանյանը գնացին, խոսեցին ֆրանսիացիներուն հետը:
Մերոնք ուզեցել էին, որ ֆրանսական նավերը Անտիոք քաղաքը ոմբակոծեն, բայց
նավապետը չէր համաձայնել, ըսել էր. «Մեկ զինվորի մը համար հազար գնդակ
կծախսեմ, բայց քաղաքի մը վրա մեկ գնդակ չեմ նետեր»:

Ադ ժամանակ հրաման եկավ մեր ղեկավարէն՝ Եսայի Յաղությանէն, քի արա-
գացնենք, քանի որ թուրքերը երեք կողմէն շրջապատում էին մեզի: Դամլաջըքէն
դուրս գալու ժամանակ ամեն ինչ՝ եաթախ, եորդան, թենջիրե, թավա, ամեն ինչ
թողինք լեռը: Ամեն մարդ ինչ խորոզ (աքաղաղ), կով, ուլ ուներ, խփեց, սպանեց, որ
դուշմանի ձեռքը չընկնի: Ես այծերի սյուրի (հոտ) ունեի, չղմշեցի սպանել, թողեցի
ազատ, բայց նավուն մեջէն թնդանոթով խփեցին, որ դուշմանին չմնա...

Մենք արդեն նավի մեջն էինք: Նավի ծխնելույզէն ծուխ էր ելնում: Դմիտրիան¹
Պետրոսը սինյալ (ազդանշան) կուտար, քի ինչ պիտի ըլլա, ինչպէս պիտի ըլլա...:

¹ Դմիտրիան ազգանվան բարբառային ձևն է:

Թուրքերուն գնդակներն արդեն շոգենավին սյուներուն էին խփում...: Տոպրակներու մեջ ավազ էր լցված ու պարիսպի պես իրար վրա շարված, որ գնդակները մեզ չդիպչեն...: Թուրքերուն գնդակները կուգային, կմտնային ավազի տոպրակներուն մեջ. մեզ չէին հասնում...: Շոգենավը հեռացավ ծովափեն, որ թուրքի գնդակներեն պաշտպանվի, գնաց ծովի խորքը, խարիսխ գցեց: Ֆրանսացի հրամանատարը մեզ հարցրեց՝ ադ գնդակները ո՞ր տեղեն են գալիս: Մենք ցույց տվինք դուշմանի կրակի տեղերը: Նավի վրա թնդանոթ կար, թնդանոթը սկսավ խփել Լավշիայի դշլաղը (գորանոց), բոմբան գնաց հոն պայթեցավ... Այլ ձայն չեղավ թուրքի կողմեն: Ադ ժամանակ, եթե ֆրանսացին մեզ հրաման տար ու զենք, մենք կհարձակվեինք, անոնց հունդը կջնջեինք...

Կնիկ, չոջուխ՝ բոլորը մտած են նավը: Նավը շարժվեցավ: Ահագին ժամ էրթալեն ետքը ֆրանսացիները գերմանական նավ մը գերի առին: Մենք փոխվանք ադ գերմանական նավը: Ան մեզ տարավ Պըրտը-Սաիդ՝ Պորտ-Սայիդ...

Իջանք Եգիպտոսի հողին վրա: Անապատի դեղին ավազը ոտքերնիս կրակի պես կվառեր: Տեսանք շարքերով բրեզենտե չադրներ (վրան) լարել են մեզի համար, մեջը պառկելու անկողին, ամեն ինչ...: Ան ժամանակ Պողոս Նուբար փաշան Եգիպտոսի մեծերեն էր, ողորմի իրա հոգուն, ան շատ օգնեց մեզ ալ, Դեր Զորի հայ որբերուն ալ: Հոն մեր երեխեքը անապատի ավազի վրա հայերեն տատերը կգրեին, կտրվեին, մինչև բացվավ՝ վրանի մը տակ, Սիսվան վարժարանը, քովն ալ՝ հիվանդանոց մը...: Հոն անգլիացի կապտններ (հրամանատար) եկան, մեզի մարզանք ընել կուտային՝ ուսն, թու, ուայթ, թու (մեկ, երկու, աջ, երկու կըսեին...): Մենք ալ կքայլեինք: Ադ հրաման տվողը, որ անգլիացի էր, մեզի ըսավ. - Դուք ֆրանսացիի կողմեն եկեք, անցեք մեր կողմը:

Մենք ըսինք. «Ֆրանսացին մեզի ազատեց, մենք ֆրանսացիին կողմը պիտի ըլլանք»: Հոն Մլենը եկավ, մեզի գտավ: Ետքը մենք կամավոր գրվեցանք ֆրանսական բանակին մեջը, Հայկական լեգեոնի հիմքը դրինք: Ամեն կողմեն՝ Խարբերդեն, Սեբաստիայեն, Արաբկիրեն, Հյուսեյնիկեն, Կիլիկիայի ամեն կողմերեն հայ քաջերը եկան, միացան մեզի, գացինք Նաբլուսի ջեփեն (ոազմանակատ) կովեցինք, շահեցինք...: Անգլիացին մեր հայ մեծերուն ըսավ. - Դուք մեր թագավորեն ալ հարուստ եք, որ աս տեսակ քաջ կտրիճներ ունիք...

Ամեն մեկիս դրամ տվին, որ հաղթել էինք Արարայի ջեփեն (ոազմանակատ)¹...

1919 թվին բոլորին իրավունք տվին ետ երթալ իրենց տեղերը. մենք ալ գացինք Մուսա Լեո: Տեսանք՝ մեր տուները այրված, փլցուցած, քանդված...: Սկսանք շինել, շտկել, այգի տնկել, ծառ, ծառաստան անեցնել: Վերջն ալ Մուսա Լեոն վրա հուշարձան շինեցինք՝ մեզ ազատող նավին ձևով՝ խաչն ալ վրան... Հանգիստ ապրեցանք մինչև 1939 թիվը, երբ ֆրանսացին ու անգլիացին մոռցան հայերուն տված մեծ-մեծ խոստումները, թուրքին նվեր տվին Ալեքսանդրետի սանջակը՝ Մուսա Լեոն ալ հետը: Է՛, մենք ի՞նչ պիտի ընեինք, թուրքին հետ ապրիլ կրնայի՞նք:

¹ Նկատի ունի հայ կամավորների նվաճած փայլուն հաղթանակը Արարայի մոտ, Պաղեստինում:

Ամեն ինչ հավաքեցինք, ճամփա ելանք դեպի Սուրիայի ծովեզերքը՝ Պասիտի դաշտը: Ադ գիշերը մեկ անձրև մը սկսավ տեղալ մեզ վրա, մեկ անձրև մը, Աստված հեռու տանի, ամեն ինչ թափ-թաց եղավ...: Մեր ժողովուրդը ուր փախչելը չգիտեր, ծառ ալ չիկար, որ տակը մտնայինք: Ամբողջ գիշերը անձրևի տակ սկսանք պարել, որ տաքնանք: Առավոտուն շատերը արդեն հիվանդ էին, հիվանդներն ալ՝ մեռած: Ետքը մեզի տարին Այնճար, հոն ալ բաց դաշտ էր, սկսանք նոր տուններ շինել, նոր այգիներ ցանել, ջուր բերինք, քանի մը տարիեն դրախտ դարձուցինք Այնճարը: Այն արինջ, լիմոն, ինչ միտքեդ կանցնի՝ կբուսներ...

1946 թվին մեր Հայաստանեն լուր եկավ, թե ով կուզի՝ թող գա Հայաստան, շատնանք, միանանք, որ թուրքի ձեռքեն մեր հողերը ետ առնենք: Տուն, տեղ, այգի, ամեն ինչ եղածին պես ձգեցինք, ելանք, եկանք Հայաստան: Երևանի Մալաթիա թաղամասը այն ժամանակ շատ տուն չիկար: Ես, կինս՝ Իսկուհին, հինգ տղաներս ու երկու աղջիկներս սկսանք նոր, երկու հարկանի քարաշեն մեծ տուն մը շինել: Ես աշխատում էի մոտիկի կոլխոզը (կոլեկտիվ տնտեսություն), տղաներս շինարար էին: Երևանի մեջ ինչքան մեծ շենք կա՝ վրան աշխատած են՝ Մատենադարանը, Ցեկան¹, հրապարակի շենքերը, սպորտային համալիրը, ուրիշ շատ մը շենքեր շինած են: Երբ համալիրը վառվում էր, մենք մեր տունեն տեսնում էինք, Սմբատ տղաս երեխի պես լաց էր լինում, չէ՞ որ ինքն ալ շատ ամազ (երախտիք) ուներ վրան...: Հիմա բոլորս ալ մեկ բակի մեջ կապրինք: Տղաներու ամեն մեկը իր տուն, տեղը ունի: Ես ալ թողնեմ, ծոռնեմ կուրախանամ. փառք Աստծո: Տե՛ս, պարտեզ ալ ունինք, պառավս կցանե, կջրե, կգբաղվի: Ես ալ փողոցի կողմը խարաբա (քարքարոտ) հողը կամաց-կամաց քարերեն մաքրեցի: Տե՛ս, հիմա կանաչի, բանման ցանած եմ. ափսոս է հողը պարապ մնա... Արդեն հարյուր հինգ տարեկան եմ, ոտքս, ձեռքս դահա կբռնե, ամեն տարի սեպտեմբերին մեր հարիսայի օրվան անհամբեր կսպասեմ, որ մեր ամեն կողմի մուսալեոցիներու հետ երթանք մեր նոր հուշարձանին քովը, գիշերով հարիսան եփենք ու մատաղի պես բոլորին բաժնենք, որ ուտողը իմանա, որ մուսալեոցիները, հարիսայի հատիկներու պես իրար միացած, կովեցան իրենց ազատլըխի՝ ազատության համար²:

2 (20).

ԵՂԻՍԱԲԵԹ ՔԱԼԱՇՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1888 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

...1915 թ. Արաբստանի անապատում մեր եղած ժամանակ կենդանիների պես էինք՝ ո՛չ հագուստ, ո՛չ ապրուստ, ո՛չ լվացվել, ո՛չ խմել...: Բնական պետքի համար անգամ ժանդարմը գլխուդ կայնած կըլլար. ո՛չ կին կնանչնային, ո՛չ աղջիկ, ո՛չ մամուս...:

¹ Նկատի ունի Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի շենքը, որն այժմ դարձել է ՀՀ Ազգային ժողովի շենքը:

² 1990 թ. զարնանը վախճանվեց Մուսա Լեռան հերոսամարտի վերջին մասնակից Մովսես Փանոսյանը՝ չտեսնելով Հայաստանի Անկախության գործընթացի սկիզբը:

Կերակու՞ր, ի՞նչ կերակուր. խո՛տ էինք հավաքում, անասունների պես խո՛տ էինք արածում: Աղ գտնվեր նե՛ աղեկ. կթաթխեինք աղին. ավելի համով կըլլար: Մեկ-մեկ հեռուեն արաբներ կերևային. բեդևի (բեդվին) արաբները ոչխար-մոխար շատ ունեին, ամմա տուն-տեղ չունեին. չաղըրներուն տակ կապրեին: Աղ քրիս-տոնյա արաբները մեզի կմեղքնային. քիչ մը փիլավ տային նե՛ ձեռքով-մատներով կըլպոտեինք, կուտեինք. չունքի ջիգյարը անու՛շ է...:

Իմին երեք պզտիկ ձագուկներս ալ արքայի ճամփաները մեռան: Անոր համար աս տարիքիս մեն-մենակ մնացած եմ...:

3 (21).

ՄՈՎՍԵՍ ԲԱԼԱԲԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1891 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

Ես հողագործ էի: Ցորեն, խաղող, թուզ ունեի: Շերամ ալ կպահեի: Չորս տղա ունեի, կնկաս հետ խաղաղ կապրեինք, երբ 1915 հուլիսի 13-ին թուրք պետությունից հրաման էկավ, որ յոթը օրվա մեջ պիտի գաղթենք: Թուրքը արդեն 1914 թիվեն պատերազմի մեջ էր մտել: Հայաստանի ժողովրդին սկսել էր նեղել, գաղթեցնել: Մեր Խըղըր-Բեկի հնչակյանները պարոն Աղասի Թուրսարգսյանի հետ գնացել էին Զեյթուն՝ կովելու թուրքին դարշա (դեմ): Անոր համար, երբ Մուսա Լեռան կոիվը սկսանք, պարոն Աղասին ըսավ. «Ասոնք իմ ցանած սերմերն են...»: Վերջը՝ հերթը հասավ մեզ: Ով որ թուրքական բանակում զինվոր ուներ՝ չպիտի գաղթեր: Բայց անոնց ալ հետո արքայեցին...

Մեր Մուսա Լեռան յոթ գյուղերը ժողով ըրին, որոշեցին դիմադրել: Երդում արեցին. «Իս հուս ձննուձ իմ. հու՛ս ալե բըր միոնիմ, իս չը՛մ ուրթօ եասսէր քիմը դուշմանեն եամրեն վըրքը չարչարանքում միոնիլ. թվունքը ծաոիս գը միոնէմ եաս դիդը, թաքա մուհաջըր չը՛մ ըննօ»: (Ես այստեղ եմ ծնվել, այստե՛ղ էլ պիտի մեռնեմ, ես չե՛մ գնա սրբուկի պես թշնամու հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու. հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այստեղ, բայց գաղթական չե՛մ դառնա):

Յողուն-Օլուք գյուղում Տեր-Աբրահամ Գալստյան երեցը կըլլա առաջնորդ: Ժողովուրդը սկսավ լեռը բարձրանալ: Որոշել էին հավի ճուտ չթողնել գյուղում: Հագիվ լեռան կեսն էինք բարձրացել, մոտ երկու հազար թուրք ասկյար եկավ: Մենք ունեինք միայն լցնովի որսորդական երեք հարյուր հրացան, իսկ թուրքերը շա՛տ ու շա՛տ էին: Սկսեցինք կոիվը: Թուրքերը կկարծեին, քի լեռին տակը ֆրանսական զինվոր կա պահվըտած ու մեզի կօզնի, այնքան որ մերոնք կտրին էին ու ամեն կողմեն վրա կուտային: Աղ երկու հազար ասկյարի մի մասը փչացավ, մի մասն ալ փախավ: Չորս-հինգ օր անցավ, եկավ տասը հազար զորք: Նրանք ալ մի գիշեր մնացին Թաթարալանգի տայրը (հարթավայրը): Աղ տեղը սելսկյան նավահան-

գիտ տ էր եղել: Սելևկիա իսկալեն (նավահանգիստ) շեն վախըթը թաթարնեն իգիր ին, զան դեղեն ժողովուրդը ջարթիլին, անուր համուր ադ դեղեն անունը գուսավա Թաթարալանգ: Ադ խոսքը թուրքերեն է, եանի՝ թաթար ալան-թաթարնեն իգում ին, առումին զադ դիդը:

Միգալ ուրը սկսան կովիլ: Մթնելու վախըթը ադ դուսը հագուր (տասը հագար) ասկարնեն փախուն: Ան իրիգուն սաբախդան մաշունցը (մացառների) մեջը զասկարը գուղաթուխերինք (կհետապնդեինք): Ասկարը փախավ կնուց, շուղը՝ սադգիցուվ: Քանը ուր մը սունրա Լավշուց (Լավշիայի - թրքական գյուղաքաղաք) մակդուր (նամակ) մը իգիք, քի. «Դըսնհենգ հագուր թուրք ասկար Դուրզը դաղին (լեռան անունն է) հուջում գուկուն ծիր լըրինեն» (Տասնհինգ հագար թուրք ասքյար Դյուրզի լեռից գալիս են՝ ձեր վրա հարձակվեն): Զադ մակդուրը կրում է Լավշուց մուդիրը (քաղաքապետ) մակդըբեն միջը կրվում է. «Ծիր գդրաջնիրը թըղ ուկուն սիլահում թասլիմ ըննուն, սունրա չոլուխ-չոջուխեն վիրընեն սաբաթ թըղ չընուն: Աս ուկուղ ասկարը, նա՛ իման կիդե, նա՛ Աստում կիդե, նա՛ Քրիսդուս, նա՛ հավուդ գունա (Զեր կտրիճները թող զենքերով զան ու հանձնվեն, հետո ժողովրդի արյան պատճառ չդառնան: Այս եկող զորքը ո՛չ խիղճ գիտի, ո՛չ Աստված, ո՛չ Քրիստոս և ո՛չ էլ հավատ ունի):

Մեդք առունք՝ մինք ադ մակդըբեն ջուղաթ չդունք (Մտածեցինք՝ մենք այդ նամակին պատասխան չտանք). եիփըր գուկուն, զիրինց խասաթը (հաշիվը) գուղուրթինք (կնշտենք):

Համու իգեն դաջգընեն (տաճիկներ, թուրքեր). ուկուղը՝ սադգիցուվ, ուկուղը՝ սադգիցուվ. «Եալլա՛, եա Մուհամեդ, եալլա՛, եա Մուհամեդ...»: Ադ ասկարնեն ըրգը սըհաթ չըգարցին տիմանիլ, փախուն (Հիմա թուրքերը եկան. եկողը՝ սատկեց, եկողը՝ սատկեց. «Դե՛ Մուհամեդ, դե Մուհամեդ...»: Այն ասկյարները երկու ժամ չկարողացան դիմանալ, փախան):

Մի օր, ինչպես ամեն օր, կրակ էինք վառել, որ հեռուն անցնող նավերը մեզ նկատեն: Տիգրան Անդրեասյանն ալ գրել էր մեծ գիրերով. «Սովե՛ նու», ֆրանսերեն կնշանակելը՝ «Փրկեցե՛ք մեզ»: Ծերմակ չարշաֆի (սավան) վրա ալ կարմիր խաչի նշան էինք կարել: Հեռուն մի նավ երևաց, նավուն մեջեն զինվոր մը տեսեր է մեր գրած դրոշակը: Կապտանին (նավապետ) ըսեր է, կապտանը չի հավատացեր, ետքը կապտանը դուրբինը (հեռադիտակը) կդնե, կկարդա գրվածը, կըսե. - Ասոնք հայ են:

Ադ ժամանակ մեր Հաջի-Հաբիբլիի գյուղացի Մովսես Կըրըկյանը մերկացավ, իրեն ջուրը նետեց: Ան աղեկ կլողար: Վիզեն ալ թենեքե՝ տուփ մը կար կախված. մեջը ֆրանսերեն նամակ կար գրված: Լողալով կհասնի նավի մոտերը: Նավին անունը «Կիշեն» էր: Նավին մեջեն կտեսնան, պզտիկ նավակ մը վար կիջեցնեն, մի տասը զինվոր մեջը, կուգան Կըրըկյանին ալ կհանեն նավակին մեջը: Կըրըկյանը ասոնց տեսածին պես խաչ կհանե, այսինքն՝ քրիստոնյա են: Ասոր կտանին նավապետին քովը: Թենեքեի (թիթեղյա տուփ) մեջի ֆրանսերեն նամակը նավապետը

կկարդա: Նավին մեջը հարյուրապետ կապիտան մը կըլլա հայ՝ Տիրան Թեքեյան անունով: Ան ալ հայերենով հարց կուտա. - Դուք որտե՞ղ եք... թշնամին ինչքա՞ն է...: Ինչքան ուժ ունիք՝ դիմացեք:

Նավապետը ասում է. «Ոչ մի բան չեմ կարող անել, ավելի զենք չունեմ, որ ձեզ տամ: Նավեն դուրս գինվոր չեմ կրնար հանել, տալ ձեզ: Բայց ադմիրալս Պորտ Սայիդ է, անոր հեռագիր կտամ, ան ինչ պատասխանե, անանկ ալ կընեմ»:

Վերջը հեռագիր կուտա: Ադմիրալեն պատասխան կուգա. «Մենք անտեղը ճակատ բացելու իրավունք չունինք, մեր զորքը քիչ է, միայն ութ օրեն անոնց կրնանք փոխադրել Պորտ Սայիդ»:

Ութ օրեն հետո եկան մեզ տանելու: Սեպտեմբերի 14-ին ազատվեցանք լեռեն: Ամեն ինչ ձգեցինք լեռը, միայն հոգինիս ազատեցինք:

Պորտ Սայիդում, ավազներուն վրա, վրաններու տակ կապրեինք: Ամեն մի քսանհինգ վրանը մի թաղ էր, մի վերակացու-չավուշ ուներ: Անտեղ որ գացինք, ոչ մի բան չկար, հացը անգամ դուրսեն կուգար: Ամեն ինչ շինեցինք, արհեստավորները սկսան աշխատիլ:

Պորտ Սայիդը մնացինք չորս տարի: Մինչև 1919 թ., ետքը նորեն վերադարձանք Մուսա Դաղ: Արդեն ֆրանսացին մտած էր: Ֆրանսացին ադ թուրք վայրենի ժողովրդին անանկ ըրավ որ... վերջը անա՛նկ եղավ, որ ոչխարն ու գայլը մեկտեղ կարածեին: Մի աղջիկ, մի կնիկ կես գիշերը գնար, մազի թելին չէին դիպնար: Ֆրանսալը հոքումաթը (կառավարությունը) դուգան (կարգ ու կանոն) մը դրու՞մ իր սանջակին, քի կալը իլան մակեն միգ դիղը կարձեին (գայլն ու գառը միասին էին արածում): Մի ժողովուրդը հիչ միգ հոքումատը վախտը զադ հանգստութիւնը դիսում չիր: Այդ հուլը (վիճակը) քսուն դարա դուվից: 1919 թ. ֆրանսացին մտավ Սանջակ¹: 1939 թվին դուրս էլավ, քաշվեցավ Սանջակեն: Ամմա մեզի չմոռցավ: Ֆրանսացին քսանմեկ լիբանանյան ոսկիի հողամաս գնեց, մեզի տարավ Այնճար. Այնճուո՛ւ՝ սափորի աչք կնշանակե արաբերեն:

Այնճարն ալ ամալի՛, առանց ջու՛ր, բա՛ց դաշտ էր: Աճեցուցինք, բուսցուցինք, շինեցինք, սարքեցինք: 1946 թվին ալ թողեցինք ամեն ինչը՝ եկանք Հայաստան, ըմը դահա Ջեբել մուսացիք² մնուց Այնճար: Ջեբել մուսացիք սիմըվուձին (ցրված են) եախշուրը չուրս տենը՝ Ամերիկա, Ֆրանսիա, Մըսըր (Եգիպտոս), Բաղդուդ (Բաղդադ), Ֆալեստին (Պաղեստին), Թուրքիա, քանե մը ընդանիք ալե մնացուձին Ջեբել Մուսան...

¹ Արարայի հաղթանակից հետո Կիլիկիայի վերահսկողությունը հանձնվեց նախ՝ Անգլիային, ապա՝ Ֆրանսիային:

² Մուսա Լեռան արաբերեն անվանումն է:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԻՓՐԵՋՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1896 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

Երբ Հյուրիեթ (Ազատություն) եղավ, վերջը 1911 թ. ասկյար հավաքեց թուրք կառավարությունը: Մեր գյուղեն յոթ-ութ հոգի գնաց, ախպերս էլ գնաց: Դաշնակները Անդրանիկին ըսին. - Գնա՛, թուրքերուն հետ բարիշիր, հիմա էնվերն է, ուրիշ ժամանակներ են:

Անդրանիկը պատասխանեց. - Ես չե՛մ երթար. անոնց ձեռքերը արյունո՛տ են:

Հետո 1914 թ. սեֆերբելիք սկսավ, այսինքն՝ զորահավաք: Ով անցավ ձեռքերին, առին տարին, ով կրցավ փախիլ, փախավ: Թուրք պաշտոնյաներ էկան, ինչքան անասուն ունեինք բոլորը հաշվառեցին՝ ձի, մալ, կով, որ ուզած ժամանակը հավաքեն:

Հետո եկավ 1915 թ., ուրբաթ օր մըն էր: Եկավ մյուդուրը (գյուղապետ), նամակ մը բերավ, ըսավ. - Էս նամակը չեք բանար, մինչև ես չիզամ: Գա՛լ ուրբաթ ես կուզամ:

Գնաց: Ուրբաթը լրացավ, եկավ, նամակը բացավ, ըսավ. - Ձեզի ութ օր պայմանաժամ, ինչ որ ունիք ծախեք, առեք, ձեզ պիտի աքսորենք:

Մենք ժողով ըրինք, որոշեցինք լեռը ելլալ: Բիթիասի, Խըղըր-Բեկի կողմեն անասունները տարինք՝ շուն, կով, էշ, տավար, սարը բարձրացուցինք, քանի որ ժողովուրդը գիտե, որ պետության ձեռքը երկա՛ր կըլլա: Լեռը տարինք մեր ամեն ինչը՝ թենջիրե, թավա, ուտելիք, զենք, երկանք անգամ տարած էինք. ցորենը կաղայինք, ալյուրը հաց կշինեինք, սաջի վրա կշարեինք, կեփեինք, կուտեինք: Աղը որ պակասեր, կերթայինք ծովի ջուր կբերեինք, կեռացնեինք, աղը կնստեր տակը, աղը մեզ պետք էր. անասուն շատ ունեինք: Փայտերը կտրեցինք, թեք կտուրներով տունիկներ շինեցինք, մեջը մտանք: Միայն մենք յոթը կողինք ունեինք, մեր բնակատեղերն էին Դամլաջըք (Կաթկթող ջուր) (1921 թ. հոն շինեցինք մեր հաղթական հուշարձանը, ավազան սարքեցինք, ֆրանսացի ժեներալը եկավ ծաղկեպսակ դրավ), Սովոլըք (Պաղ աղբյուր), Դըզըլըք (Կարմիր ջուր) ջուրերուն քովը տեղավորվանք: Թշնամին սկսավ գալ մեզ վրա երեք կողմեն՝ Ծախուրդեն, մյուսը՝ մեր Խըղըր-Բեկի եղադղեն՝ ճամփի բերանեն, մեկալն ալ՝ Բիթիասցոց՝ Գյարմեր Կիդայնի (Կարմիր գետին) կողմեն: Էդ իրեք տեղից կուգային մեզ վրա: Մենք՝ դեմերնին, մեր ետևը՝ ծովն էր, քարափը...

Առաջին կրակողը Մովսես Աբրահամյանը եղավ, «Հաթար» կըսեին անոր: Մեր տղաները որսորդական հրացաններ ունեին, մի քանիսը բելջիկական տասնոցներ ունեին կամ՝ հունական: Կովանք: Ադ թուրքի զինվորները չդիմացան, փախան, գնացին: Ահագին զինվոր մեռած թողեցին, գնացին: Մենք իջանք անոնց զենքերը առինք, նորեն լեռը բարձրացանք:

Երկրորդ անգամ երկու հարյուր-երեք հարյուր թուրք զինվոր եկավ: Ամեն

տասնհինգ օրը մեկ նոր հարձակում կսկսեին մեզ վրա: Միշտ կիրակի առավոտ կըլլար. երբ մենք պատարագ կընեինք, անոնք՝ կհարձակվեին:

Մեր կովողները բոլորը-բոլորը ութ հարյուր հոգի էինք, մնացածները՝ չուլիս-չոջուլիս, կնիկ, ծերուկ էին: Մեր կենտրոնը ունեինք: Ես ատրճաճակ ունեի, իմը հին սիստեմի էր, որսորդական, երկու փողանի, իմը պատրոն չունեի, բարուր կոնեի՝ գյուլլան մեջը, շատ հին սիստեմի էր:

Դեղձաձոր կըսեին՝ ձոր մը ունեինք, շատ դժվար, դիք ձոր էր էդ: Թուրքերը փորձում էին անտեղեն վեր շուլլըվիլ: Մենք չորս հոգով՝ Կարապետը, որ թուրքի մավզեր ունեի, ես, Սեդրակ Ուրֆալյանը և մեկն ալ՝ հորեղբորս աղջկան ամուսինը: Էլանք, գնացինք Սինջարի Դար: Ադ գորանոցեն արևելք էր: Ընտել կովանք առտըվընե մինչև երեկոյան ժամը հինգը-վեցը: Հորեղբորս աղջկան ամուսինը՝ Հովհաննես Կուժանյանը, որին «ֆուադ» կըսեին, միայն ինքը տասնչորս թուրք սպանեց: Ախպերս եկավ ըսավ. - Չըլլա՛, որ տեղերնեդ շարժվիք:

Ժամը հինգին էլա, որ գնամ գորանոց, տղաքը ըսին. - Որտեղե՞ն կուգաս: Ըսի. - Սինջարի Դարեն:

Տղաքը սկսան գոռ տալ. ամեն կողմեն գյուլլաները կուգային ծառերուն կկանգնեին, մեզի չէին կանի: Ադ ալ Աստծո կամքն էր: Հրա՛ջք էր:

Թուրքը հրաման տվեց՝ մեր լեռը կրակի տալ, ամմա լեռը չվառվեց, քիչ տեղ մը վառավ: Հրա՛ջք էր: Հետո թուրքերը մեզ կըսեին, որ կոիվը կսկսեի՝ ճերմակ ամպ մը կուգար մեր լեռը կփակեր, անոնք մեզի չէին տեսնար, ամմա մենք իրենց կտեսնայինք վերևեն, ծառերուն մեջեն: Ադ ալ Աստծո հրա՛ջքն էր... Գիշերով կիջ-նայինք լեռեն, բաղերեն պտուղ կհավաքեինք, որ տանենք ուտենք: Մեկ օր լեռից իջանք, ես, հերս, մեր հարևան Մուսան: Ասկյարները եկան ճիշտ գլուխնուս վրա կայնան, բայց մեզ չտեսան՝ գնացին: Հրա՛ջք է, չէ՞...

Գիշեր մըն ալ կրակ վառած ենք, շուրջը նստած: Մեկ էլ հերս էլավ կայնավ, գո-տին շտկեց, մի պատրոն գոտիին մեջեն ինկավ կրակին մեջ, պայթավ, շա՛տ մարդ կար շուրջը, ո՛չ մեկին բան չեղավ: Հրա՛ջք է, չէ՞: Աստված մեզ հետ էր...:

Արդեն մեր ուտելիքը, մեր պաշարը վերջանում էր կամաց-կամաց: Քարափի կողմեն ճերմակ սավաններ կախեցինք՝ վրան կարմիր խաչի նշանով, քովը կրակ վառեցինք, որ Միջերկրականի ծովեն անցնող նավերը մեզ տեսնան: Ծատ օրեր ետ-քը մեկ հատ նավ մը եկավ ֆրանսական, մեզ ազատեց: Ադ ալ Աստծո հրա՛ջքն էր:

Երբ պարախոդը եկավ, լեռան երկու կողմի ճակատները մենք պահեցինք, որ ժողովուրդը մեջտեղեն իջնան, բարձրանան նավ: Վերջին վայրկյանին Հաբեթ Վանյանը, Հովհաննես Լիջյանը վիրավորվան. նավը բարձրացրինք, բայց ծովի վրա մեռան, անոնց ջուրը գցեցին, ադ օրենք է եղեր:

Արդեն մեր նահատակներու գերեզմաններուն հողերը առանձին-առանձին սնդուկներու մեջ առած էինք, հետերնիս տարինք Պորտ Սայիդ, հետո ալ ետ բե-րինք Մուսա Լեռ, հետո՝ Այնճար, մինչև Հայաստան բերինք հետերնիս:

Ամեն ինչ լեռը թողեցինք, մեր անասունները, ամե՛նը մնացին թուրքին: Իսկ

կողինքները, մնացածը՝ վառեցինք, քանի որ ֆրանսացին ըսավ՝ միայն հոգինդ կազատեմ:

Երբ որ գնացինք Պորտ Սայդ, դիմում տվինք Ֆրանսային, որ մենք կուզենք կովիլ թուրքին դեմը, միայն թե մեր Կիլիկիան մեզի տրվի:

Ֆրանսացին համաձայնվավ:

Օրին մեկն ալ ֆրանսական, անգլիական բժիշկները եկան քննեցին մեզի: Առողջներուն զինվոր արձանագրեցին, էնոք որ մեծեր էին, դրեցին պահակ:

Մենք՝ ջահելներս վեց հարյուր հոգի էինք, որ Հայկական լեզեոնի հիմքը դրեցինք: Հետո արդեն չորս կողմեն լսեցին, եկան ուրիշ տեղերի հայեր. եղանք տասներկու հազար հայ: Մեզ տարին Կիպրոս՝ մարզվելու:

Մի օր հրաման եկավ: Կիպրոսի Մոնարկայում ենք (որտեղ մարզվում էին հայ լեզեոնական կամավորները), ըսին. - Պատրաստվե՛ք, պատերազմ պիտի երթաք թուրքին դեմը: Գնացինք նավահանգիստը լցվանք: Նավը եկավ, լցվանք մեջը: Կիպրոսի ցամաքեն հեռացանք: Մեր նավին ետևեն ուրիշ նավ մը կուգար, որ մեզ հսկի, որ ընդծովյա բան չիգա մեզ վրա: Իջանք Բեյրութ: Հանգստացանք: Հրաման էլավ՝ պիտի շարժինք դեպի Երուսաղեմ՝ Նաբլուս: Ծանապարհին ութը ժամ գնում ենք ոտքով, գնում ենք, կանգնում՝ ուր որ ջուր կգտնանք: Ամեն մեկին շալակը երեսունհինգ կիլոգրամ ծանրություն՝ ադիալ, պալատկա, պատրոն, ուտելիք: Էնտեղ էլ ժամանակ մը անցավ, հրաման եկավ, որ Կիլիկիա՝ Ադանա պիտի երթանք: Լցրին մեզ շոգենավը: Հասանք Իսկենդերուն: Բաժանեցին մեզի: Միտրալյոզ (ավտոմատ հրաձգող) կոմպանիան մնաց Դյորտյոլ, մեկ մասը՝ Թոփրաքկալե, Ջահան: Տարին մեզի Ադանա, հերթապահ կանգնանք. մինչև Կիլիկիա, Ադանան առած էինք: Ուր որ հայ գտանք, հավաքեցինք. հարյուր տասնհինգ հազար հայ կար հոն: Զեյթունցիները չորս տարի լեռներում թուրքերուն կոտորել էին, նրանց գեներն ու փողը վերցրել էին: Դյորտյոլում մի հայ սալդաթ անցել էր Ղարաքիլիսա գետը. ծեծեր էին թուրքերը: Հայերը վառել էին թուրքերուն գյուղը: Հավի ձագ չէին թողել Դյորտյոլի և Իսկենդերունի արանքը...

Մեկ էլ ֆրանսացիները խաբար արեցին մեր օֆիսերին՝ «Հայերը իրենց պատրոնները թող տան»:

Մենք ըսինք. - Չե՛նք տա:

Տասնութ մուսալեոցի էինք, մնացածները՝ դուրսեն հայեր էին: Բոլորս ալ ըսինք. - Թուրքը եթե հարձակվի՝ մենք զենքով պիտի կովի՛նք:

Էդտեղ մի բժիշկ կար քեսաբցի, գերի էր ընկել թուրքերուն հետը, քանի որ թուրքական բանակի մեջ էր: Բայց կային նաև հայեր, որոնք թուրքին բանակի մեջ ըլլալով հանդերձ, մեզ էին օգնում: Օրինակ՝ Հայֆայի վրա կաթոլիկների մանաստըրում թուրքական թնդանոթ էր դրված, որի քիթը պտտվում էր իրենց՝ թուրքերուն կողմը. թուրքերուն սպանում էր: Պարզվեց, որ թնդանոթի գլուխը հայ տղա է եղողը և մեր օգտին էր կրակում. թուրքերուն բանակին մեջ ահագին թուրքերու կփռե գետին: Մեզի որ թողնեին, մենք՝ հայերս, ան ժամանակ մինչև հոս՝ Հայաս-

տան կուգայինք: Կազատեինք ամբողջ մեր հողերը: 1919 ապրիլի 28-ին մեզ ազատեցին: Մեզի Մերսին բերին, ճամփին գնացքի մեջ թուրք որ տեսնում էինք, կրակում էինք, մի հատ Չակալյան մը կար, ըսավ. - Տղանե՛ր, ամո՛թ է, մե՛ղք է, ադ թուրք խեղճ գյուղացիները ի՞նչ մեղք ունին, որ սպանում եք. մենք էրթանք, մեզմե վերջը հոստելի հայերուն կը ջարդեն...

Մերսին գնացինք, հանձնեցինք զենքերը, մեծ քրոջս Պորտ Սայիդը թաղեցինք, մորս ու մեծ աղջկաս՝ Լիբանան, հերս, ախպերս, քույրս՝ Մուսա Լեռ...: Երկու աղջիկներս, իրենց ընտանիքներով ու թոռներով, բոլորը քսանվեց հոգի, Լեռնականը՝ երկրաշարժեն մեռան 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին: Քառասուն վայրկյան առաջ ես ավտոբուս էի նստել, գալիս էի Երևան: Ես իննսուներեք տարեկան՝ ողջ մնացի, անոնք՝ ջահե՛լ-ջիվանդե՛րը հողի տակն են...

5 (23).

ՏՈՆԻԿ ԳԱՔՐԻԵԼԻ ՏՈՆԻԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1898 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՔԱՔՈՒՍԻԵ ԳՅՈՒՂ)

Հարգանքը ամենեն բարձր բանն է աշխարհում: Պատիվը ամենեն բարձր բանն է աշխարհում: Մենք՝ մուսալեոցիքս, կսիրենք հարգանքով ու պատվով ապրիլ մեր կյանքը:

1909 թվին Ադանայի կոտորածն սկսվեց: Թուրքերը հարձակվան հայերուն տուններուն, խանութներուն վրա, սկսան թալանել, սպանել, մորթել, բռնաբարել: Այլ ինչ որ մտքովդ կանցնի՝ սկսան ընել:

Մեր Մուսա Լեռան յոթը գյուղերի հայերս զգուշացանք, գիշերը պահակներ դրինք: Կիլիկիայի շատ տեղերուն մեջ թուրքերը մտան կոտորեցին, կողոպտեցին: Այլ փախող փախողի: Հայերը կփախին կմտնան եկեղեցին: Թուրքերը կմտնան, տունները կթալանեն, կտեսնան, որ հայերը մտած են եկեղեցի, կհարձակին եկեղեցիի վրա, կսկսին հայերուն կոտորել: Առաջին անգամ ծիծի երեխաներուն կոտորել են իրենց մայրերուն, հայրերուն աչքին առջևը, հետո՝ կնիկներուն, տղամարդիկներուն: Բոլորին առանձին-առանձին ընտանիքներով կոտորում են: Արյունը ջուրի պես կերթա եղեր դուռներեն: Ես մեր գյուղումն էի, երբ իմացանք աս բոլորը: Մինչև հիմա արաբներն ու թուրքերը կհիշեն այդ կոտորածները: Ադկե վերջը մենք ավելի զգույշ եղանք, որ թուրքը մեզի վրա ալ կրնա գալ:

1915 թվին, երբ հրաման ելավ աքսորի, մենք մեր ամեն ինչը թողեցինք, տուններեն դուրս եկանք: Մեզի ոտքով քալեցուցին դեպի Անտիոք քաղաքը: Տղամարդկանց առանձնացուցին: Մեզի ուզում էին կոտորել, թափել գետը, որ ծով հասնի, մեյ մըն ալ հրաման եկավ. «Մի՛ կոտորեք, քշե՛ք, տարե՛ք հեռու՝ տեղեր»: Մեզի քալելով տարին: Մենք հինգ երեխա էինք, հորից որբ էինք: Ես ամենեն մեծն էի, փոքրերին շալկած էինք ես ու մամա: Զինվորները խրբաջով խփում էին: Մամայիս երեսին մեյ մը խփեցին, խփած տեղը խիստ ուռավ: Զեռքերնիս ալ դրամ չէ մնա-

ցած: Քալելով մեզի տարին մինչև Համա. երեք-չորս օր քալել ենք: Ծամփին՝ մեռնող-մեռնողի: Անոթություն՝, ջուր չկա՛, հոգնա՛ծ ենք, չենք դիմանու՛մ, բայց ստիպված ենք քալել:

Հասանք Համայի անապատը: Վերմակի երեսները հանեցինք, չադրը շինեցինք, մի կերպ տակը մտանք: Արևը սոսկալի կվառե: Ժողովուրդն սկսավ հիվանդանալ: Իմ փոքր քույրերս ալ մահացան: Մեկը՝ ուրբաթ օրը, մյուսը՝ շաբաթ օրը, մյուսն ալ՝ կիրակի: Թաղում չիկա: Մեծ փոս մը կա, հոն տանում են դիակները, նետում են իրար վրա: Ամեն կողմ անոթի, հիվանդ մարմիններ՝ կապասեն իրենց մահվան: Ծանճերը լիքն են:

Մեյ մըն ալ եկան թուրքերը, սկսան պոռալ. «Հայդե՛, էլե՛ք, քալե՛ք»: Արդեն առողջ մարդ չէ մնացած: Սկսանք քայլել: Գիշերը ուր որ կհասնինք, անտեղ բաց երկնքի տակ գետիները կպառկինք, կքնանանք: Առտուն շատերը չեն արթննար: Վերջապես հասանք Ծամ: Հոն ութ-իմը օր մնացինք: Ժողովուրդին մեջ լուր տարածվեցավ, որ մեզի տանում են Դեր Զոր՝ կոտորելու: Մեյ մըն ալ ձիերով էկան քանի մը պետական մարդիկ, ըսին. «Էլե՛ք, պիտի էրթանք»:

Մայրս երկու տարեկան հիվանդ եղբորս գրկած կուլա, վրան հալ չկա շալկել քալելու: Մեյ մըն ալ թուրքերը ըսին. «Ով որ Գևորգ աղային գերդաստանեն է, թող առանձին կանգնի»:

Գևորգ աղան ալ թուրքերուն շատ օգտակար եղած է, իմ մորը քեռին է ու մեր գյուղին մեծն էր: Մենք ընկանք բախտավորներուն խումբին մեջը: Մյուս խումբին տարին դեպի Դեր Զոր: Մեզի ալ պիտի տանեին, բայց երկու տարեկան եղբայրս շատ հիվանդ էր, մայրս չգիտեր ի՞նչ ըներ: Մի մարդ էկավ ըսավ. «Դուք էլեք գացեք, էս երեխան եթե մեռնի, էս կթաղեն»:

Մենք ստիպված ադ փոքր եղբորս թողինք ադտեղը: Արդեն երեք քույրերս ալ հիվանդացել, մեռել էին: Ես ու մայրս լալեն-լալեն ճամփա ընկանք: Ալ ադ եղբորս չտեսա:

Մեզի տարին խաչապաշտ ժողովուրդի մը մեջ, բոլորը օտար են: Մենք ոչինչ չունինք: Անոթի ենք, սկսանք աս-ան տունեն հաց մուրալ: Ադ խաչապաշտ գյուղը բերին ուրիշ հայ կիներ: Ադոնց տղամարդկանց ու երեխեքին կոտորել էին, իրենք ալ բարբառ հայերենով կխոսեին: Ադ հայ կիները ձեռք-ձեռքի բռնած կպարեին, կերգեին, որ դրամ շահին, քանի որ կամչնային մուրացկանություն ընել:

Պատերազմը վերջացավ: Ֆրանսան, Անգլիան, Ռուսաստանը մեկ կողմ էին, թուրքը և Գերմանիան՝ մյուս կողմը: Հայ ժողովուրդին մեծամասնությունը կոտորվել էր արդեն: Հրաման էլավ, որ ամեն մարդ իր տեղը կրնա էրթալ: Էլանք, ոտքով քայլելով ետ գացինք դեպի մեր երկիրը: Հասանք մեր գյուղերը: Տեսանք՝ ո՛չ դուռ, ո՛չ պատուհան կա: Ամեն ինչ քանդված: Մտանք մեր ավերված տունը: Արդեն Ֆրանսան եկած մտած էր Կիլիկիա: Ալ սկսանք մեր տունը վերաշինել, մեր հողերը մշակել: Կամաց-կամաց մեր վիճակը լավացավ: Քսան տարի ֆրանսացիներուն շուքին տակը ապրեցանք Մուսա Լեռում: Մեր գյուղերուն մեջը թուրք չի-

կար: Ֆրանսացի մեր թիկունքին կանգնած էր: Մեզի «երկրորդ ախպեր» կըսեին ֆրանսացի զինվորները:

1939 թվին ֆրանսացիները Մուսա Լեռեն քաշվան: Մենք ամեն մեկ գյուղեն երկու տղամարդ ընտրեցինք, Անտիոք գացին, ֆրանսացի ժեներալին քովը՝ օգնություն խնդրելու: Մեր Քաբուսիե գյուղեն՝ ես էի: Ջենք ուզեցինք, որ ինքզինքնիս պաշտպանենք: «Ոչ մի զենք չե՛մ տա ձեզ, - ըսավ, - խելոք մնացեք, թուրքին հետ համերաշխ ապրեցեք»:

Մենք չէինք սպասեր աս տեսակ սառը պատասխան: Ուրեմն ֆրանսացի մոռցավ հայերուն քաշած տառապանքները և հիմա հանգիստ խղճով մեզի թուրքին ձեռքը կձգե և ինքը կհեռանա Մուսա Լեռեն:

Ըսինք. - Մեզի ազատե թուրքերուն ձեռքեն:

- Ու՞ր տանիս, Ֆրանսա՞ տանիլ, չե՛մ կրնար:

Ըսինք. - Մեզի ուրիշ խաչապաշտ երկիր մը տար, օրինակ՝ Լիբանան՝ Բեյրութ:

Ֆրանսացիները մեզի գրուզավիկներով տարին Լաթաքիա, անտեղեն ալ՝ մավով Բեյրութ, Բեյրութեն քիչ մը դուրս՝ Այնճար իջեցուցին մեզի: Մենք հազար հինգ հարյուր ընտանիք էինք: Ֆրանսացիները հազար հինգ հարյուր հատ տուն պլանով շինեցին՝ մենք ալ իրենց հետը: Ամեն մի ընտանիք պզտիկ տուն մը ունեցավ: Էդ հողն ալ արաբ հարուստի մըն էր, զնեցին, մեզի բաժանեցին՝ ըստ մաֆարի: Շատ ջուր կար, բերրի հող էր: Սկսանք ցանել, հնձել, քաղել: Բայց յոթը տարի իրավունք ունեինք ադ հողը ցանել: Յոթը տարի հոն ապրեցինք:

Յոթը տարի վերջը՝ 1946 թվին, Հայաստանեն պատվիրակություն եկավ, որ հայերուն Հայաստան պիտի բերեն: Հայաստան ըսելով, մեր ժողովուրդը կկարծեր, որ դրա՛խտ է գալու: Մեր մայրերը օրոր-օրոր կերգեին.

«Օրոր-օրոր եավրուս,

Հայաստանին դուրբան եավրուս»:

Մեզի ադպես մեծցուցած են:

Հայաստանի ներկայացուցիչները՝ երեք հոգի, եկան ինձ մոտ: Ես ալ՝ դիրքս լավ էր էնտեղ, խանութ, ռեստորան ունեի: Լավ ապրուստ ունեի: Այնճարի դաշնակցականները չէին ուզեր Հայաստան երթալ, կըսեին՝ երբ որ Հայաստանը մերինը ըլլա, ան ատենը մենք կերթանք: Դաշնակները ինձի կանչեցին ժողովի: Դաշնակցականներուն մեծը՝ Մովսես Տեր-Գալուստյանն ինձի ըսավ. - Տոնի՛կ, դուն դաշնակցությունեն հրաժարական տվեր ես և Հայաստան կուզես երթալ, ուրիշներուն ալ օրինակ կդառնաս: Էկուր միտքդ փոխե, մնա մեզի հետ, մենք քեզի կօգնենք, ինչի կարիք ունենաս՝ մենք քեզի կուտանք: Միայն թե մի՛ երթար:

Ես ըսի. - Մովսես էֆենդի, ես դաշնակցական էի և հիմա հրաժարված եմ: Եթե հոս մնամ, գիտեմ, զլուխս կուտեն, ավելի լավ է՝ ես Հայաստան երթամ:

Վերջը ես գացի Բեյրութ, ներգաղթի գրասենյակը ըսի. - Ես ուզում եմ Հայաստան երթալ, հետո ի՞նչ կրնամ տանիլ: Խանութիս ապրանքները տանի՞մ:

- Չէ՛, - ըսին, - հոն ամեն ինչ ձեզի համար պատրաստված է մախօրոք:

- Բայց ի՞նչ տանիմ, որ հոն արժեք ունենա, ընտանիքս կրնամ պահել:

Ըսին. - Ժածգատիլի քար տար, հոն հարգի է:

Ըսի. - Ես բանվոր չեմ: Ես առևտուր կրնամ ընել հոն:

Ըսին. - Հայաստանին մեջ ազատ ես, ինչ կուզես՝ կընես:

Դու մի ըսեր՝ ինձի խաբեցին: Էդ ժածգատիլի քարերը առի: Խանութիս մեջ կապույտ բուրդ կտոր ունեի՝ տղամարդու կոստյումի համար: Քսան կոստյումացու ալ ադ կտորեն առի: Տասը հազար հատ ալ սանր առի, լցրի սնդուկներուն մեջը: Քառասուն հատ մուրճ-մանգաղով կարմիր դրոշակներ շինել տվի, ամեն մի ընտանիքին բաժնեցի: Գացինք նավահանգիստ: Նավ նստանք: Հասանք Բաթումի: Նավին մեջ հրաման ելավ՝ ով ուտելիք ունի՝ ծովը թող թափի: Քսան կիլո հալվա ունեի տուփերուն մեջը: Չթափեցի: Ինձի ըսին. «Մի քիչ կանֆետ-մանֆետ տուր՝ կանցնիս». Ես ալ մեկ-երկու կիլո կանֆետ տվի, աչք գոցեցին: Մեր ապրանքները պիտի քննվին: Ես ալ բոլորից շատ վեշ ունիմ: Քառասուն օր մնացինք քառանտինան: Հանեցին մեզի, որ պոեզով պիտի Երևան երթանք: Ըսին՝ ամեն մարդ իր ապրանքին զգույշ ըլլա: Մեզմե մեկը պահակ դարձավ, պոեզին դուռը երկնցած էր, ոտքն ալ թանկ սապոգներ կային: Ադ մեր փեսա Հակոբն էր: Գլուխը ներսի կողմը, ոտքերը դուրսի կողմը քնած էր: Ծանապարհին պոեզը կամացուկ դիք էր բարձրանում: Մեյ մըն ալ ադ Հակոբին ձայնը լսեցինք. «Կոշիկներս հանեցին»: Ադոնք վրաստանի գողերն էին:

Արդեն Բաթումի եղած ատեննիս ինձի կանչեցին, հարցուցին. - Ու՞ր կուզես ապրիլ:

Ես ալ ի՞նչ գիտնամ, միայն Էջմիածինը գիտեի, ըսի. - Էջմիածին կուզեմ:

Ինձի Էջմիածին նշանակեցին: Բարեկամներս ալ Էջմիածին ուզեցին, բայց անոնց Էջմիածին չնշանակեցին, որ իրարու հետ չըլլանք: Հասանք Էջմիածին: Տեսան՝ իմ վեշերը շատ են: Հավաքված մարդիկ ըսին. - Դուն հարուստ ես, երևի կուլակ ես: Ինչու՞ ցիլինդրը գլխարկ ես դրել, կեպի չես դրել: Ձեռքիդ ինչու՞ թեզբեխ կա, երևի պարապ մարդ ես:

Մեզի տուն մը տվին, մտանք մեջը: Թաղային էր, ով էր՝ չգիտեմ, օր մը մեզի եկավ՝ ընկեր Իսկենդերյանը: Մենք սուրճ հյուրասիրեցինք: Ան ըսավ. - Առաջին և վերջին անգամ պատերազմի հաղթանակից հետո Բեռլինում եմ խմել կոֆե:

Ես սկսա ներքին կարգով առևտուր ընել: Ժածգատիլի քարերը ծախել, փողի տեր դարձա:

Օրին մեկը տղային հացի հերթի դրկեցի: Անոր տվեր էի հիսուննոց մը: Հացավաճառը Հայկուշ անունով կին մըն էր: Տղայիս ձեռքեն դրամը կառնե, կնայի, կըսե. - Էս փողը կեղծ է:

Հոն ալ հերթ պաշտպանող միլիցիա մը կըլլա, տղայիս կառնե միլիցատուն կտանի: Երեկոյան եկան միլիցեքը, ինձի ալ տարին միլիցատուն: Գացի: Ես խամ եմ: Նոր եկած ենք: Ծառ բան չեմ հասկանում, բայց սեղանին վրա ատրճաճակ տեսա՝ մազերս քիզ-քիզ կանգնան: Միլիցապետն ըսավ. - Ընկեր Տոնիկ, ապարատդ բեր:

- Ի՞նչ ապարատ, - զարմացած հարցուցի ես:

- Կեղծ փողի ապարատը:

- Ես անգրագետ մարդ եմ: Հայերեն լավ չգիտեմ: Ես ի՞նչ կարող եմ ընել, որ կեղծ փող շինեմ:

- Գնա՛, բե՛ր, եթե չքերես՝ դու էստեղ չես մնա, - ըսավ միլիցապետը: Հետո հարցեր տվավ, կյանքս պատմել տվավ: Ես ալ ըսի՝ դաշնակցութենեն հրաժարվեցա, որ Հայաստան գամ:

- Հա՛, ուրեմն դաշնակցակա՞ն ես:

- Ո՛չ, հրաժարվա՛ծ եմ: Ես հակառակ եմ եղել, դու՛րս եմ եկել, որ Հայաստան գամ: Ինձի ազատ արձակեցին: Երկու օր ետքը գիշերվա ժամը տասներկուսին նորեն եկան միլիցատուն տարին: Ըսին.

- Նստի՛ր, հայրի՛կ, արդարացար. բռնվան կեղծ փող շինողները: Երեք հոգի բռնված են, իսկ դու՝ ազատ ես: Բայց մոտոյ ուրիշ փող կա՞:

- Հարյուր հատ հիսուննոց ունեմ:

- Որտեղի՞ց քեզ էդքան փողը:

- Ես երբ արտասահմանում՝ Այնճարում էի, խանութ, ռեստորան ունեի: Էնտեղից իմ խանութի ապրանքները բերած եմ, ինչ որ իրենք թույլատրած են: Ադոնք ալ ծախած եմ: Առին ապրանքս, բայց ինձի կեղծ փող տվին: Ես ի՞նչ գիտնամ, որ կեղծ փող է:

- Հայրի՛կ, բայց ինչու՞ էիր փողդ պահում: Էստեղ արտասահման չի, որ փող պահես: Էստեղ առած փողդ պիտի ուտես, պրծնես:

- Ես փողը հավաքել էի, որ կով առնեմ:

- Էնտեղ ի՞նչ եղած ես:

- Գյուղապետ:

- Հետո ուրիշ շատ դաշնակցական բերա՞ծ ես:

- Մեզ հետ եկող դաշնակցական չկա, բայց հրաժարվածները կան:

Ինձի որպես արդարացած տուն դրկեցին, բայց կես գիշերով եկան երեք միլիցիա, մի ղեկավար: Արթնացանք, անկողիններեն ելանք գիշերանոցներով:

- Հավաքի՛ր վեճերդ, - սկսան ստուգել: Հրացան են փնտրում, - հրացան ունե՞ս:

- Ես հոն հանձնել եմ դաշնակներուն:

Բերին մի գրուզավիկ, գիշերով բարձեցին, մեզ մեջը լցրին, մեր տանն էր քնել նաև այդ գիշեր իմ թոռնիկս, ան ալ մեզի հետ վերցրին՝ առանց իր ծնողքին լուր տալու:

Հարցրի. - Ու՞ր են տանում:

- Հայրիկ, հեռու տեղ չէ, որտեղ էլ որ երթաս՝ Սովետական երկիր է:

Մի արկղ օճառ ունեի հետս բերած, ըսի՝ աս ալ վերցնենք:

Առին այդ արկղը բախչեն թափեցին: Ավտոն քշեց: Տեսանք՝ գիշերով ուրիշ շատ գրուզավիկներ կան: Քշեցին, ու՞ր կտանին՝ չգիտենք: Տարին Էջմիածնի կայարանը: Պոեզին վագոնները՝ լիքը հայեր: Մեզ ալ լցրեցին: Ու՞ր պիտի տանին՝ չգիտենք: Պոեզները պլոմբեցին: Տավարնի վագոններ են: Մենք՝ ներսը: Մի պուճուր աչքի տեղ կա միայն: Հասկացանք, որ մեզ տանում են կոտորելու: Տանում են

մի օր, երկու օր, երեք օր, շա՛տ օրեր: Վագոնի մեջ երեք ընտանիք էինք: Անկյունը կլոր ծակ մը կար: Եորդանի երեսի կտորը կբռնեինք, որ ուբորնի նստեինք:

Քսաներեք օր գնացինք, հասանք Ալթայսկի կրայ Սովետսկի ուայոն: Պոեզի վագոնները լիքն էին, ամեն ազգի՝ հազարներով ժողովուրդ: Իմ բարեկամները՝ երկու փեսաներս՝ ընտանիքներով, հորեղբորս տղան՝ ընտանիքով, բոլորս իրար հետ ենք: Եկավ ինչ-որ մի ջահել տղա, ըսավ. «Ես ուզում եմ այս խումբը առնեմ»:

Իր ավտոն լցրեց մեզի, տարավ երկրորդ սովխոզ, երկրորդ ֆերմա: Մեկ ամիս հոն մնացինք: Մեզնից բացի ուրիշ մարդ չկար: Պատերազմից հետո տղամարդ չէր մնացել, բոլորը կնիկներ էին՝ նախագահը, հաշվապահը: Մեզի տուն ալ չտվին: Արդեն լեզու ալ չգիտեք:

- Աքաժդի՛ (Սպասիր - ոռււ.), - ասում են:

Էդ իրիկունը հոն մնացինք: Կինս, մայրս լաց են լինում: Տեսա, որ մի գրուզավիկ բերին: Մեզի մեջը լցրին: Տարին մի տան առաջ կանգնեցրին: Մեր ունեցածը մեջը լցրին: Բերին խաշած ձու, բայց հաց չիկա: Մարդիկ հաց չունին:

- Կուշա՛յ, խորոշո բուդետ, (Կե՛ր, լավ կլինի - ոռւււ.) - ասացին:

Մենք լաց ենք լինում: Մեկը ձեռքիցս բռնեց, ըսավ. - Պաշլի (Գնացինք - ոռւււ.):

Ես վախեցա, թե ո՞ր պիտի տանին: Տեսա՝ ժողովուրդը կանգնած է: Անոնք ալ կվախնան, որ իրենց տանում են սպանելու: Մեզի տարին մի հայաթ: Մենք յոթը երիտասարդ ենք: Մեզ քաշքշում են, տանում են գետնի տակը բաղնիք: Դու մի ըսեր՝ ադոնք ավելով են լողանում:

Հետո տարին աշխատանքի: Ըսին. - Պլոտնիկ կըլլա՞ս:

Ըսի. «Յոլա կտանիմ»: Սկսա աշխատիլ:

Յորեն ցանելու ժամանակը ինձի տարին ցորեն ցանելու: Յորենը քաղելու ժամանակ ալ տարին՝ ցորեն քաղելու: Ես կյանքումս չեմ աշխատել: Սկսա լալ: Ինձ ու իմ տղային՝ քսաներկու տարեկան Գաբրիելիս, ուղարկեցին անասուններ արածացնելու: Տղաս չդիմացավ ինֆարկտ եղավ, մեռավ: Հոն վեց ամիս մնացինք: Քառասուն հատ դիմում գրեցի Մոսկվա: Պատասխանը միշտ մերժված կըլլար:

Վերջապես օր մը «ազատականը» եկավ: Ոչխար մորթեցի, բոլորին հրավիրեցի, կերան, խմեցին, քեֆ արեցին, մեզի բարի ճանապարհ մաղթեցին:

Եկանք Հայաստան: Ես ուզեցի դիմում գրել՝ գիտնալու համար, թե ինչու՞ ինձի աքսորեցին, չէ՞ որ ես Հայաստանի՛ս համար էի եկած: Ինձի կանչեցին դիմումիս պատասխան տալու, ըսին. - Հայրի՛կ, դու աքսորված չես եղած:

- Ինչպե՞ս չէ, ես յոթը տարի եմ աքսորված եղել:

Ստալինի վրա թողին: Ըսին. - Քեզի փող տանք:

Ըսի. - Ես փող չեմ ուզում: Աքսորի մեջ տղաս ջահել-ջահել մեռավ, կինս հիվանդացավ, հարսը թոքերից հիվանդացավ, իմ աչքերս չեն տեսնում, ականջներս չեն լսում, առողջություն չի մնացել:

Ինձի թոշակի անցուցին: Ուզեցի տուն շինել: Հողամաս չտվին Մեռելաշենում

կամ Ախպարաշենում¹: Հոն հայրենադարձեր շատ կային: Ադտեղը հիմա Արարատյան զանգված կըսեն: Մեզի ըսին. «Կաշառք տուր՝ կհամաձայնվին»:

Տղաս առավ տուփ մը կարագ, տարավ անոր տունը: Կնիկը կարագը առեր է: Մեզի աստեղեն՝ Շահումյանեն հողամաս տվին: Տուն շինեցի երկու հարկանի: Եկան թե՛ պիտի տունդ քանդենք:

- Ես շինեմ, դուք՝ քանդե՞ք, - ըսի:

Քաղսովետից կանչեցին, ըսին.

- Ինչու՞ երկու հարկ ես շինել, ի՞նչ փողով ես շինել:

- Կնիկիս զարդերով, - հետերնիս բերած էինք քսանչորս հատ ոսկե ապարանջան:

- Ու՞ր են ցեմենտի, քարի դոկումենտները:

Կանչեցին քաղկոմ, ըսին. - Դուք աքսորվել եք 1949 թվին, վեց հոգինոց ընտանիքով աքսորվել եք և ազատվել 1956 թվին: Դուք արդարացված եք:

Բայց սիրտս կոտրված չէ: Հիմա ալ, աս իմ քյասիբությանս մեջ՝ զոհ եմ: Ես ազգասեր եմ հիմա՛ ալ, վա՛ղն ալ: Կուգեմ, որ մեր երկրի ղեկավարությունը լա՛վը ըլլա:

6 (24).

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՀԱԿԻ ՍՈՒՊՈՒԿՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

1914 թվին Թուրքիան ընդհանուր զորակոչ արեց: Հորս, հորեղբորս, նրա տղաներին բանակ տարան, բայց լսեցինք, որ բոլորին Օրդուի անապատներում սպանել էին: Հորս, Մովսես ամմոյին, Խաչեր ամմոյին տարել էին Օրդուի անապատը ու սպանել: Հորեղբորս մի տղան աչքով տեսել էր, ինքն ալ իբր մեռած է ձևացել, ամմա հետո փախել էր, ոտքով եկավ հասավ Մուսա Լեռ: Մեր ազգությունից հինգ տղամարդ թուրքական բանակում զոհվեց:

Հայերի աքսորը սկսվել էր Զեյթունից: Պատվելի Անդրեասյանը աքսորվածներուն մեջեն դուրս էր եկել, եկավ հասավ Մուսա Լեռ: Մերոնք ընդհանուր ժողով ըրին, մանավանդ յողունօլուքցիները, որոշեցին լեռը բարձրանալ: Գյուղերի հավերը, անասունները, ինչ որ կարող էին՝ լեռ բարձրացրին: Էշերին, շուններին մորթեցին, որ ձայն չհանեն:

Կոիվը սկսավ: Մերոնք վերևում՝ Ումարի դաշտեն կկովեին թուրքերուն դեմը: Մեր տղերքը չտեսնված կկովեին: Մեկ ալ թուրքերը եկան մոլլային հետը: Մեր տղերքը ըսին՝ թող մոտենա՛ խփենք:

Մոլլան ասաց. - Հայու զենքը թուրքի վրա չի բարձրանար:

¹ Երբ 1946-1947 թթ. հայրենադարձները բնակություն հաստատեցին և շենացրին այդ ամայի տարածքը, այն կոչվեց *Ախպարաշեն* (Ախպար՝ եղբայր բառից, ինչպես հեզնանքով նորեկներին անվանում էին տեղացիները), սակայն քանի որ նրանցից շատ-շատերը չդիմանալով ցրտին և կյանքի այլ դժվարություններին մեռնում էին՝ կից թաղամասը կոչվեց *Մեռելաշեն* (այժմ՝ Արարատյան զանգված):

Մերոնք որսորդական հրացանով խփեցին, մոլլան սատկավ: Թուրքերը փախան: Մենք փոքր տղաներ էինք, մեզի «թելեֆոնի տղաներ» կըսեին, քանի որ խաբար կտանեինք կոմոդներուն:

Մի քանի անգամ ուժեղ կոիվ եղավ: Եսայի Յաղությանը պահեստային բրիգադ ուներ, որտեղ որ ուժեղ կոիվ կըլլար, հոն օգնության կերթար: Ինքը փոքր ամերիկյան հրացան ուներ, Դմիտրիյան Պետրոսն ու Դուդակյան Պետրոսը իր հետ կկոմեին: Իսկ Մանուշակ Նաշալյանը սափորով ջուր կտաներ կոմոդներուն և լուր կտաներ, որ որտեղ նեղ վիճակ է՝ Յաղությանը օգնության հասնի:

Մեր ժողովուրդը հացի նեղություն ունեցավ, զենքը, փամփուշտն ալ սկսան պակսիլ: Ծովի կողմը վերմակի երեսներ կախեցին՝ վրան Կարմիր խաչի նշանով: Քանի մը օր վերջը «Կիշեն» նավը եկավ: Մեր Ղըլըբուշ Կըրըկյանը լողալով գնաց, նամակ տարավ, որ գան մեզի ազատեն: Նավին կապիտանը ըսեր է. «Վեց օրեն կուգամ»:

Հինգերորդ օրը նավը եկավ: Կիներն ու երեխաները նավ բարձրացան, հետո՝ կոմոդները: Նավի վրա միայն մեզ առին, ուրիշ ոչ մի բան չվերցուցին: Մերս գդալ մը տվավ, որ հետս վերցնեմ: Ֆրանսիացի զինվորը գդալս ծովը նետեց: Ես ուզեցի ծովին մեջեն գդալս առնել՝ չթողեցին:

Պետրոս Դուդակյանը և Մարկոս Սնապյանը մնացին լեռը: Անոնք մեկ ամիս վերջը եկան Պորտ Սայիդ: Պորտ Սայիդը Սուեզի ջրանցքին քովն է: Մեզ հոն տարին, չադրներին տակը ամեն ինչ պատրաստել էին մեզի համար՝ և՛ ուտելիք, և՛ հագնելիք: Մեր վեց գյուղերը առանձին-առանձին թաղեր տեղավորեցին: Դպրոց բացին, հիվանդանոց բացին, հեշ նեղություն չքաշեցինք: Չորս տարի հոն մնացինք: Վերջն ալ նորեն Մուսա Լեռ գացինք: Տեսանք՝ ամեն ինչ քանդ ու խարաբ: Սկսանք նորեն շինել, մշակել հողը, անեցնել բերքը: Վերջն ալ 1939 թվին Այնճար տեղափոխվանք:

1947-ին ալ Հայաստան եկանք:

7 (25).

ՊԵՏՐՈՍ ՍԱՐԳՍԻ ՍԱՖԱՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1901 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

Հայրիկիս թուրքական բանակ էին տարած, ամմա անիկա փախստական եղավ, ալ ճամփաները կտրեցին, մենք Մուսա Լեռ չկրցանք բարձրանալ:

Քսան տուն էինք մեր գյուղեն, տարան աքսոր: Մի թուրք ժանդարմ կար, պապայիս ապտակ տվավ: Հայդե՛, ոչխարի հոտի պես մեզ քշեցին: Որոնտես գետը անցանք, գիշեր էր, մեզի թողին, որ հանգստանանք: Կին մը հոն տեղը զավակ բերավ: Առավոտը նորեն սկսանք քալել: Անտիոք քաղաքը անցանք: Անի Քրիստոսեն երեք հարյուր տարի առաջ է կառուցված: Անտիոքեն դուրս եկանք, քրոջս գողացան, մեզի թալանեցին: Հասանք Համա: Կիզիչ արևին տակը, տաք քարե-

րուն վրա, ըսին՝ հոս պիտի մնաք: Ժողովուրդը եորդաններուն երեսներով չաղըր զարկավ, տակը մտավ: Արևը վառում էր: Սոված, ծարավ, հոգնած, հիվանդ, ալ ինչ ուզես՝ կա: Մարդ մը «կտոր մը հաց» պոռում էր, մարդուն առին, տարին ողջ-ողջ փոսին մեջը նետեցին թուրքերը:

Հայրս մեզի տարավ քաղաք: Տուն բռնեց, որ ապրինք: Ամմա հոն ալ մունետիկ եկավ, սկսավ կանչել՝ ում տունը որ հայ գտնվի, անոնց ալ պիտի աքսորենք: Հայդե, ուղտեր բերին, աս անգամ մեզի Հոմս տարին:

Մեր ընտանիքեն շատերը մեռան:

Թալեաթը Ստամբուլեն Զեմալին, որը Դամասկոսին մահանգապետն էր, հրաման կուտա՝ փողոցները շուն մը չպիտի մնա: Այսինքն՝ հայերուն պետք է ոչնչացնենք: Բայց մա խորամանկություն ըրավ՝ փողոցի շուններուն սպանեց, իսկ հայերուն ալ ըսավ՝ ձեր անունները փոխեցեք, իբր թե թուրք եք դարձած: Այդպիսով մենք ազատվանք, իմ անունս Աբրահամ էր՝ դարձա Իբրահիմ, մայրս՝ Ֆաթմա, քույրս՝ Այշա:

8 (26).

ԻՍԿՈՒՀԻ ԿՈՇԿԱՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1902 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

Երբ դալալը մեր գյուղը՝ Յողուն-Օլուք եկավ, կանչեց, որ աքսոր պիտի էրթանք, ես ադ ժամանակ աղբյուրը ջուրի գացած էի: Լալով տուն եկա: Տեսա՝ իրար անցած էին բոլորն ալ: Թենջիրենները լիքը՝ ճաշերը մեջը եփած, թողինք, բարձրացանք լեռ:

Լեռին վրա տղամարդիկ կուվան: Ծատ կուվան: Գնդակները մեր գլխուն վրայեն կերթային-կուգային, մենք ողջ մնացինք:

Մի օր մեր տեղացի մի մարդ թուրքերուն Դամլաջըքի մեթարիսներուն՝ դիրքերուն ճամփան էր սորվեցնում, մեր տղաները անոր լեզուն կտրեցին, ականջը կացինով խփեցին կտրեցին, քարերը վրան լեցուցին՝ կույտ եղավ, լեռան վրա մինչև հիմա կա երևի: Աղե՛կ ըրին: Ինչի՞ պիտի դուշմանին ցույց տար մեր ճամփան: Արդեն թուրքերը մի քսան հայու բռնել, թուրքացրել էին երեխեքին: Հազարներով թուրք եկավ մեզ վրա: Մենք չհանձնվանք: Վերջը ճերմակ եորդանի (վերմակ) երեսները բայրուղ (դրոշակ) բացեցինք, քովն ալ կրակ վառեցինք: Արդեն որոշել էինք մենք մեզի ծովը նետել՝ քարերուն, ժայռերուն վրայեն:

Ախպերս սկսավ լալ. - Մամա՛, չերթանք, մեզի ծո՛վը պիտի թափեն:

Ուր օր վերջը ֆրանսական մավեր եկան, դեմերնիս կայնան: Ֆրանսացիները պզտիկ մավակներով եկան-էկան, մեզի տարին մեծ մավերուն մեջ: Ամեն բան թողինք լեռը: Միայն ջաներնիս ազատեցինք: Իմ հերը՝ Հայրապետ Պոլիսյանը, ճամփաները կպահեր, իջանք ծովին քենարը... Եսայի Յաղուբյանը, որ մերին կնքահայրն էր, ամենեն վերջը մավ մտավ: Որ ամենքը մտան մավ, մավուն մեջեն դուրբինով մայեց կապիտանը, որ թուրքերը մեր Յողուն-Օլուքը լցվել են: Էդպես անցանք գնացինք Պորտ Սայիդ: Ետքը չորս տարինն մորեն Մուսա Լեռ գացինք:

1939-ին թուրքերը նորեն եկան: Աս անգամ մենք Այնճար գնացինք:

1946-ին Հայաստան եկանք, որ թուրքերեն ազատվինք: Մեզ Մասիսում տեղավորեցին:

9 (27).

ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈԶԱԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

(ԾՆՎ. 1903 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՔԱԲՈՒՍԻԵ ԳՅՈՒՂ)

Գյուղում մեծ իրարանցում էր, բոլորը խառնվել էին իրար:

Պատերազմի տարիներ էին: Ես արդեն տասներկու տարեկան էի և շրջապատիս անցողարձից բավական բան հասկանում էի: Գյուղում կառավարության ներկայացուցիչները հաճախ գալիս էին զանազան հաշվառումներ կատարելու՝ զինակոչիկներին, անասունները, բերքը և այլն: Արդեն 1914 թվականի աշնանը ընդհանուր զորակոչ հայտարարվեց, և զենքի կոչեցին տասնութից մինչև քառասունհինգ տարեկան բոլոր այր մարդկանց՝ բացի քահանաներից ու սարկավագներից: Ժողովուրդը լուրջ մտահոգության մեջ էր: Ովքեր չէին ուզում գնալ բանակ, քառասուն-հիսուն ոսկեդրամ փրկագին էին տալիս, բայց մի քանի ամիս անց նորից էին գալիս զորակոչի և նորից նույն փրկագինը և այլն, այնպես որ, միայն մի քանի տղամարդ կարողացավ մնալ գյուղում:

Մենք ունեինք մի ուսուցիչ՝ պարոն Արոյանը, որ համարյա ամեն օր մեր տուն էր գալիս, հորս մոտ՝ որպես քահանայի ու քիչ թե շատ բանիմաց ու հյուրընկալ մարդու: Պարոն Արոյանը լուրեր էր տալիս թերթերից, դեսից-դենից ու երկար զրույցի բռնվում զանազան հարցերի շուրջ: Մեր տանը հաճախ գյուղի ավագանին էլ էր հավաքվում և մինչև ուշ գիշեր քննարկում էին տեղական ու միջազգային ամենատարբեր հարցեր: Ես էլ մի անկյունում խցկված՝ լսում էի:

1915 թվականի մայիս ամիսն էր: Պարոն Արոյանը սովորականի նման եկավ մեր տուն, բայց սովորականից շատ ավելի մտահոգ: Հայրս այդ պահին զբաղված էր կողով հյուսելով: Պարոն Արոյանը այդ նկատելով՝ ասաց. - Տե՛ր հայր, երկաթե կողով հյուսիր, եղեգնյա կողովն այլևս մեզ պետք չի լինի:

Հայրս զգաց նրա հոգեկան խռովքը, զգաց, որ ինչ-որ լուրջ բան է տեղի ունեցել: Հետո զրույցի ընթացքում պարոն Արոյանը մանրամասնորեն պատմեց իր հավաքած տեղեկությունների մասին: Արդեն ասեկոսներից ժողովուրդը տեղյակ էր, թե տարբեր գյուղերում ու շրջաններում մարդիկ տեղահանվում ու քշվում էին դեպի անապատները, ենթարկվում զանազան տանջանքների, թե ինչպես արտոնականների հսկա թափորները ճանապարհին «մաշվում» էին, հաճախ բոլորովին

¹ Գրիգոր Գյոզալյանը Փարիզում ուսանել է ճարտարագիտություն: 1946 թ. Բելյուրից ներգաղթել է Հայաստան և աշխատել Երևանի կենտրոնական հեռախոսային ցանցում որպես գլխավոր ինժեներ: Նա նաև ներհում մտավորական էր և ինժե է հաղորդել ժողովրդական տարաբնույթ բազմաթիվ նյութեր: Նրա գրչին է պատկանում նաև «Մուսա Լեռան ազգագրությունը» (Երևան, 2001, 280 էջ) արժեքավոր աշխատությունը:

անհետանում՝ ինչպես ամռանը սարերից եկող առվակը կիզահար անապատում:

Մինչ այդ մի քանիսն էլ հավաքվեցին ու երկար քննարկում էին գյուղացիների ապագան, փրկության հնարավոր ելքերը:

Ջորակոչվածները երբեք էլ զենք չէին տեսնում, այլ գերմանական հրամանատարության ներքո աշխատում էին ... երկաթուղու շինարարությունում՝ սոված-ծարավ, տանջահար լինում: Ոմանք չէին դիմանում ու մեռնում էին: Ծատ զորակոչիկներ փախչում էին բանակից ու հասնում գյուղ, մնում էին թաքնված: Ոստիկանները գտնում էին դասալիքներին ու նորից վերադարձնում բանակ: Այս դասալիքները հետագայում մեկական «կայծեր» դարձան Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում: Սրանք իրենց փախուստի ճանապարհին հանդիպել են աքսորականների թափորներին, ականատես են եղել նրանց անապատմելի տանջանքներին:

Այդ դասալիքներից մեկն էլ իմ Սերոբ հորեղբայրս էր, որ արդեն երրորդ անգամ էր փախել բանակից: Սովորականի նման մեր տանը հավաքվել էին տարեցները և ազահությամբ լսում հորեղբորս: Վերջինս խոր հուզմունքով պատմում էր, թե ինչպես հայ երիտասարդները աշխատանքային գումարտակների դժոխային պայմաններում անցնչանում էին մեկ առ մեկ: Պատմում էին, թե ինչպես թուրք հսկիչները բրտորեն տանջահար էին անում աքսորյալ կանանց, որոնցից շատերը շուտով մեռնում էին: Այդ թափորները հագիվ էին հասնում անապատները և ճանապարհին խոշտանգումներից բոլորովին հալվում:

Հորեղբայրս, երեսունհինգ տարեկան, այնպիսի կրքով ու անմիջականորեն էր պատմում իր իսկ աչքով տեսածները, որ ներկաներից շատերը խոր զայրույթով լցված հաճախ ընդհատում էին նրան՝ կյանքի գնով վրեժ լուծելու իրենց վճռականությունը, ոչ մի դեպքում գաղթի դուրս չգալու իրենց անմիջական որոշումն արտահայտելու համար: Ոչ ոք չէր հավատում կառավարության խոստումներին, թե՛ ժողովրդի անվտանգությունն ապահովվելու է, թե՛ գաղթը ժամանակավոր է, շուտով հնարավոր պիտի լինի տուն վերադառնալ և այլն:

Վերջում հորեղբայրս հաստատորեն եզրակացրեց. - Այս իմ տեսածներից հետո ես վճռականորեն որոշել եմ գաղթի չգնալ, լեռ բարձրանալ ընտանիքովս՝ այնտեղ եղած մյուս գյուղացիների հետ կովելու մինչև վերջին շունչս, ընտանիքս իմ ձեռքով սպանել, բայց չհանձնել թուրք վայրագներին: Դուք ինչպես կուզեք՝ այնպես էլ արեք, Աստված ձեզ հետ, բայց ես արդեն հաստատ որոշել եմ՝ լեռ պիտի բարձրանամ:

Այս ասելով՝ հորեղբայրս կտրուկ վեր կացավ ու զնաց իրենց տուն: Ասես բոլորը քարացել էին իրենց տարտամ մտորումների մեջ:

Ո՞րն էր ճիշտը՝ լեռ բարձրանալ, անհույս կովել մինչև վերջ՝ միայն բարբարոսներին հանձնված չլինելու համար, ամբողջությամբ ոչնչանալ թշնամու շրջափակման մեջ, թե՞ ճանապարհին փախուստի ինչ-որ հնարավոր միջոցի հույսով գաղթի դուրս գալ:

Օրջանի գյուղերից արդեն ահագին ժողովուրդ բարձրացել էր լեռ, շատերն էլ բարձրանում էին դեռ: Թուրք զինվորներն այդ ամբողջը տեսնում էին, բայց առանձնապես կարևորություն չէին տալիս, այն հաշվով, որ մի բուռ ժողովուրդ է, ի՞նչ պիտի կարողանա անել, ինչպես բարձրացավ, այնպես էլ պիտի իջնի: Օրջանի պարետային կայազորը ժողովրդի լեռ բարձրանալը պարզապես ծիծաղելի էր համարում ու սառնորեն դիտում անցուդարձը: Կառավարությունը բնականորեն մտածում էր, թե ինչ էլ լինի, միևնույն է, միշտ էլ կարելի է ամենաշատը որսորդական հրացաններով զինված ամբոխի հախից գալ:

Վերջապես հայրս մեծ դժվարությամբ խզեց ճնշող լռությունը.

- Ոչ ոք չի կարող պատճառ ու պատասխանատու լինել ուրիշի համար: Լեռ բարձրացողների ապագան պարզ է՝ պիտի կռվեն մինչև վերջ, հետո՝ թուրքերը մեծ ուժով պիտի պաշարեն լեռը և կամ թշնամին պիտի ջարդի բոլորին, կամ պաշտպանվողներն իրենք իրենց վերջը պիտի տան: Գաղթի դուրս եկածների վիճակն էլ մխիթարական չէ, բայց ճանապարհին ով ինչպես կարողացավ փրկվել՝ փրկվեց, գոնե փրկվողներ կլինեն: Այնպես որ, ամեն մարդ իր անելիքն ի՛նքը թող որոշի:

Բոլորը կամաց-կամաց ցրվեցին գլխիկոր, առանց մի խոսք անգամ ասելու՝ կարծես լեզունին կապ էր ընկել: Ես իմ մեջ որոշել էի նույնպես լեռ բարձրանալ ու կռվել. վաղուց լցվել էի ատելությամբ ու վրեժխնդրությամբ: Արդեն այլ առիթներով հայրս բազմիցս ասել էր, որ ինքը նախանձում է իր եղբորը, որ նա ազատորեն կարող էր վճռել իր անելիքը, իսկ ինքը, իր քահանայական սև վեղարով, իրավունք չունեն հակառակ գնալ ժողովրդի մեծամասնության կամքին, և ինչու չէ, պարտավոր էր որոշ ուղղություն էլ հենց ինքը տալ, քանի որ միշտ ժողովրդի հետ էր, ժողովրդի մեջ, գյուղի ու շրջանի պատասխանատուների ու ավագանու հետ: Խիստ մտահոգիչ էր նաև այն իրողությունը, որ Սասունից երկար ժամանակ ոչ մի լուր չկար, Ջեյթունը դատարկվել էր, Քեսաբի ժողովուրդը որոշել էր գաղթել: Հայրս միշտ մտածում էր, թե ի՞նչ հրաշք կարող էր լինել, որ լեռ բարձրացածները որևէ կերպ փրկվեին: Միևնույն է, թուրքերը ծայրահեղ դեպքում երկար պաշարումից հետո, վաղ թե ուշ սովահար կանեին ողջ մնացածներին: Իսկ գաղթի ճանապարհին որոշ ձեռներեցներ ու ճարպիկներ գուցե մի հնարք կգտնեին՝ գաղթականների թափորից մի կերպ ճողոպրելու: Իհարկե, հորս հետ համակարծիք էին նաև ուրիշներ և այդպիսի մտածումների հետևանքով գյուղացիներն ընկել էին մոլոր տարակուսանքի մեջ, համարյա ամեն ինչ տեղի էր ունենում տարերայնորեն:

Այնուամենայնիվ մեր ընտանիքը որոշել էր բարձրանալ լեռ: Գիշերը, երբ հայրս ժողովի էր դեռ, մայրս մի ձեռք անկողին շալակին, քույրս՝ զանազան իրերով ծանրաբեռնված, ես էլ մի կողով ձեռքիս՝ մի խումբ կազմած ճանապարհ ընկանք դեպի Սերոբ հորեղբորենցս տուն, որպեսզի նրանց հետ լեռ բարձրանանք: Հասանք հորեղբորենցս ու սպասում էինք դարպասի մոտ՝ մինչև նրանք էլ դուրս կգային:

Այդ միջոցին՝ հայրս տուն վերադարձին մեզ հանդիպեց ու բարկացավ, թե ին-

չու իրեն չենք սպասել: Խիստ ջղային վիճակում էր, կարգադրեց, որ անմիջապես տուն վերադառնանք՝ ասելով, թե վերջնականապես որոշվել է գաղթի դուրս գալ, քանի որ արդեն Քեսաբն էլ է դատարկվել:

Ես ներքուստ վառվում էի ու ափսոսում, որ դեռ շատ փոքր եմ, չեմ կարող հակառակվել. լուռ ու մունջ պետք է ենթարկվեի ծնողքիս կամքին:

Գյուղից դուրս գալով՝ առավոտյան հայրս կանչվել էր կայազորի պետի մոտ՝ դպրոց: Կեսօրն անց վերադարձավ՝ իր հետ բերելով մի էշ: Հայրս կարգադրեց առաջին անհրաժեշտության իրերը պատրաստել գաղթի դուրս գալու համար: Ինքը որսորդական հրացանն ու մի քանի բան վերցրեց գնաց դպրոց: Կարգադրվել էր ամեն տեսակի զենք, ինչպես նաև այն ամենը, ինչ գյուղացին հարկ կհամարեր պահել մինչև գաղթից վերադառնալը, բերել եկեղեցի: Նույնիսկ պատվիրվել էր ամեն ինչի վրա տիրոջ անունը գրել: Ի՞նչ վեհաձայնություն, վատահոսություն ներշնչելու ինչպիսի՜ հնարամիտ եղանակ: Կայազորի պետը նույնիսկ տեր Մարկոսին կարգադրել էր բոլորի պահվելիք իրերը տեղավորելուց հետո եկեղեցու դուռը կողպել ու բանալին վերցնել իր մոտ (կայազորի պետն իբր հաշվի է առել տեր Մարկոսի տան անմիջապես եկեղեցուն մոտ լինելը):

Արևամուտին քիչ էր մնացել, երբ ոստիկաններն արդեն շտապեցնում էին պատրաստվել՝ ճանապարհ դուրս գալու: Հայրս ինձ նստեցրեց էշին բարձած անկողինների վրա, մեր ընտանիքը, մյուսների մեծ, շարժվեց դեպի եկեղեցի: Մեզ միացավ նաև Սարգիս հորեղբորս ընտանիքը, և մեր տասներեք հոգուց բաղկացած խումբն ուղղվեց դեպի Կալեր:

Կալերում արդեն ամբողջ գյուղն էր հավաքվել, ամենուրեք լաց ու կոծ էր լսվում, աղմուկ ու ժխոր...

- Լռությո՛ւն, - գոռաց ուղեկցողների պետը. - Առա՛ջ... առանց աղմուկի...

Եվ ամբոխի մեջ խլրտուքն ընկավ, մարդկանց քարացած կույտը գետի պես սկսեց հոսել դեպի շրջանային կենտրոն՝ Լավշիա:

Արդեն արևը մայր էր մտնում: Հանկարծ լավեց տեղի կայազորի՝ գյուղում ու շրջապատում ցրված զինվորների զորահավաքի փողերի ձայնը... Խուլ աղմկող թափորի մարդկանց մի սարսուռ պատեց, ու նորից տիրեց լռություն:

Հարթավայրում ճանապարհն անցնում էր թաթերի գյուղի միջով: Գլխաշորով փաթաթված կանայք անաղմուկ լաց էին լինում, մինչև ապշահար փոքրիկ երեխաները կախ ընկած նրանց փեշերից՝ զարմանքով դիտում էին տխրամոլոր, տարօրինակ ու խառնիճադանջ «շքերթը», որ գնում էր հորիզոնում լուծվելու՝ անորոշության մեջ կորչելու...

Ով էր պատկերացնում ու հասկանում, թե ի՞նչ ողբալի, ահավոր ու անիրավ սպանդ էր կատարվում պետական մասշտաբով «ժողովրդավար», «զարգացած», «առաջադեմ» երկրների աչքի առաջ, նրանց մասնակի հովանավորությամբ ու քաջալերանքով և, իհարկե, մեղսակցությամբ:

Օրջկենտրոնի փողոցներով անցնելուց հետո, կեսգիշերին մոտ հասանք զորա-

նոց: Բեռներն ու շալակներն իջեցրինք՝ հանգստանալու և բոլորովին հոգնած լինելով՝ հոգեպես ու ֆիզիկապես, շատ շուտով քնեցինք:

Այսպես անցավ մեր երթի առաջին օրը:

Առավոտ նախաճաշեցինք բացարձակ անտրամադիր, ուղղակի սովածությամբ հագեցնելու համար: Ոմանք շտապեցին շրջկենտրոն (մոտ կես ժամվա ճանապարհ)՝ ուտելիք բերելու:

Հետևեցին անորոշ սպասումի տանջալից ժամերը: Մեծահասակները համարյա անելիք չունենալով՝ քննարկում էին օրվան վերաբերող զանազան հարցեր, փոքրերն էլ կա՛մ խաղում էին, կա՛մ մեծերի զրույցին հետևելով՝ մեկ սրա բերանին էին նայում ակշահար, մե՛կ՝ մյուսի:

Կեսօրն անց կարգադրվեց հավաքվել ու պատրաստվել մեկնելու: Հայտարարվեց, որ տղամարդիկ անմիջապես պետք է հանձնեն կայազորին իրենց մոտ եղած դանակները, մկրատ կամ զմելի և, իհարկե, որևէ հրազեն, որ պատահաբար մնացած կարող էր լինել: Հայտարարվեց, որ խուզարկություն է լինելու, հրամանին չենթարկվողները խստիվ պատժվելու են տեղնուտեղը՝ առանց դատ-դատաստանի: Հավաքեցին ամեն կասկածելի իր, այնպես որ, ժողովուրդը դարձավ բոլորովին անվտանգ մի ամբոխ՝ նույնիսկ զինված մի երեխայի քմահաճույքի առարկա:

Մայրամուտին մոտ հրահանգվեց պատրաստվել մեկնելու: Եռուզեռն սկսվեց: Իրերը բարձեցին էշերին ու միմյանց շալակը: Հայրս ինձ նորից դրեց իշու վրա բարձած անկողիններից, քոջս, որ ինձնից մի երեք տարով մեծ էր, կարգադրեց իշու համետի փոկից պինդ բռնել, որ մթանը հանկարծ չլինի թե միմյանց կորցնենք:

Եվ այսպես, կարավանը ճամփա ընկավ դեպի Անտիոք՝ շրջանի խոշորագույն քաղաքը:

Այսպես էլ ավարտվեց մեր ողիսականի երկրորդ օրը:

Ամբողջ գիշերը գնացինք տարտամ ու գլխիկոր: Իշու վրայի անկողիններից նստած, համեմատաբար հանգիստ լինելով, երբեմն ես ննջում էի: Մեծ դժվարությամբ անցանք Որոնտեսի երկու վտակները՝ մեծ ու փոքր Գարաչայները, որոնք հոսանքի մեր ճանապարհը հատող մասում քսան-երեսուն մետր լայնություն և մոտ կես մետր խորություն ունեին, և կամուրջ էլ չկար: Ցերեկով դժվար էր այդ քարքարոտ գետակներն անցնելը, ուր մնաց գիշերը, այն էլ՝ շալակներով բեռնավորված, երեխաներով ու ծերերով:

Առավոտ, մոտ ժամը իննին-տասին հասանք Անտիոք: Այն հիմնականում փոված էր Որոնտեսի ձախ ափին: Մենք մնացինք գետի համարյա ամայի կողմում, որտեղ դպրոցն էր և գերեզմանատունը: Ժողովուրդը տեղավորվեց դպրոցի ներսն ու դուրսը, ինչպես նաև՝ գերեզմանատան մոտակայքում:

Որոշ ժամանակ անց պատանիներին ու մեծահասակ տղամարդկանց հավաքեցին ու խցկեցին դպրոցի առաջին և երկրորդ հարկի երկու սենյակները (արդեն միջին տարիքի տղամարդ չկար, բոլորին տարել էին բանակ): Նորից ստուգում ու խուզարկություն: Շուտով ժողովրդի մեջ տարածվեց «կոտորելու» շշուկը: Բոլորն

իրար անցան, լաց ու կոծ, խուճապ: Նույնիսկ մի կին ուզեց իր գրկի երեխային գետը գցել... հասան ու խանգարեցին...

Մի քանի ժամ հետո տղամարդկանց բաց թողեցին: Կարծես նոր շունչ եկավ ժողովրդի վրա: Ի՞նչ հուզիչ տեսարան... Կարծես տարիների բաժանումից հետո նոր էին միմյանց հանդիպում...

Շատ չանցած նորից ճանապարհ ընկանք: Մոտ արևամուտին հասանք Անտիոքի Հարբիե կոչված ջրառատ ու հաճելի զբոսավայրը, բայց առանց կանգ առնելու շարունակեցինք մեր ճամփան մի նեղ կիրճով... Եվ ավարտեցինք մեր ուղևորության երրորդ օրը...

Արևը հորիզոնից մոտ երկու գրկաչափ արդեն բարձրացել էր, երբ հասանք մի հարթավայր, տիպիկ անապատային: Կլիման էլ իրեն խիստ զգացնել էր տալիս ծովամերձ շրջանի բնակիչների համար: Արևն ասես խանձում էր: Բոլորս էլ շատ էինք նեղվում շոգից: Ուղեկցող ոստիկաններն իհարկե գիտեին ուր են տանում մեզ՝ ոչ դրախտ...: Իսկ մենք իզուր էինք հանգիստ ու ապահովություն երազում:

Անմիջապես լուր տարածվեց, թե տեր Մարկոսի հայրն ու մայրը չկան: ... Նրանք մեր, այսինքն՝ մեր գյուղացիներից, առաջին զոհերն էին. մյուս գյուղերի խմբերից լուր չէինք ունենում:

Եվ այսպես օրեր, իրար հաջորդող, անորոշ երթի մեջ, դեպի Սիրիական անապատի խորքերը...

Մի երեկո հասել էինք կիսավեր Մըդըկ բերդի ստորոտը, որտեղ մոտ քսան մետր տրամագծով մի լճակ կար: Անասուններն այդ լճակում էին հագեցնում իրենց ծարավը՝ մտնելով ջուրը և ամբողջությամբ պղտորելով այն: Ջրի ուրիշ ոչ մի աղբյուր չկար: Մենք նույնպես խիստ ծարավել էինք և ստիպված այդ լճակից պիտի օգտվեինք: Մարդիկ թաշկինակ կամ այլ լաթի կտորների օգնությամբ սկսեցին քիչ-քիչ իրենց ծարավը հագեցնել: Ես էլ նույնը փորձեցի: Ջուրը ոչ միայն պղտոր էր, այլև ամբողջությամբ լեցուն էր զանազան զեռուններով: Հազիվ կարողացա լեզուս թրջել, խմել՝ անհնար էր:

...Արևը մայր էր մտնում. ժողովուրդը հանգստանում էր: Մի անկյունից լաց ու կոծ լսվեց... Մանկական ընկերոջս՝ Հակոբ Բալջյանի մոր մահվան լուրը տարածվեց: Կեսօրվա տապին չդիմանալով՝ խեղճ կինն ընկել էր ճանապարհին ... ու այդպես էլ չէր կարողացել վեր կենալ...

Մեր երթը տևել է երկու-երեք շաբաթ: Սեպտեմբերի սկզբներին հասանք Դամասկոսի ենթակայության Համա քաղաքի ընդունման-առաքման ճամբար, կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ դժոխք..., որը քաղաքից մոտ կես ժամվա ճամփա էր: Ամենուրեք վրաններ՝ ամենատարբեր գույների: Նույն ցցից կապված մի քանի պարաններ՝ խաչաձև, անկարգ: Կային նաև վրաններ, որոնք ընդամենը մի լաթի կտոր էին հորիզոնական փայտից կապած, մեկ-երկու հոգու համար: Վրանների այդ կույտը մի իսկական մրջնանոց էր ներկայացնում՝ անփողոց ու ճանճերի ամպերով ծածկված:

Չկար մի վրան առանց հիվանդի: Պառկած մարդը հիվանդ էր համարվում, որ երկար չէր մնում կենդանի, մահանում էր ու հեռացվում:

Ծառերը նստած էին մահանում: Դիահավաքները, բժշկապետի ուղեկցությամբ, մեծ դժվարությամբ էին խճճված վրանների արանքից տանում մեռածներին:

Ծամբարում հսկողությունը և՛ դժվարացել էր, և՛ թուլացել: Հիվանդ, համաճարակով համակված ժողովուրդը ի՞նչ կարող էր անել կամ ու՞ր կարող էր գնալ: Այնուամենայնիվ լինում էին մարդիկ, որոնք ինչ-որ կերպ կարողանում էին ճամբարից դուրս պրծնել ու իրենց գոյությունը քարշ տալ մոտակա գյուղերում: Հայրս Համաքաղաքում կարողացավ մի սենյակ վարձել, որը մեզ դրախտ էր թվում ճամբարի համեմատ: Ոստիկանները հայրիկի տեղը շուտով գտան ու ստիպեցին թաղման կարգ կատարել մահացածների համար: Չգիտես ի՞նչ դիվանագիտություն էր և ու՞մ հնարքն էր դա:

«Պարտականության» կատարման առաջին օրը հայրիկն այնպես տանջահար էր եղել, որ երբ երեկոյան տուն եկավ շղթայի նման ընկավ անկողին՝ առանց ուտելու կամ խմելու:

Գերեզման կոչվածը խոր, լայն ու երկար մի խանդակ է եղել՝ երկու-երեք հարյուր մեռելների համար, ուր մեռելակառքերով՝ մեռած կամ կիսամեռ մարմինները լցրել են ու կարգադրել «թաղման կարգ» կատարել: Ծրջանում հայրս միակը չի եղել: Համաճարակը «առատ հունձ» է մատուցել:

Հայրս երկար չդիմացավ, ու մենք չորս-հինգ օր հետո փախանք այդտեղից ու պատսպարվեցինք վրանի տակ, Որոնտես գետի մոտ, երկաթուղային կայարանի մերձակայքում: Այստեղ էլ երկար չմնացինք՝ խուսափում էինք Հոմս քշվելուց: Ոստիկանները քաղաքում կամ մերձակայքում հայտնաբերված գաղթականներին ետ էին բերում ճամբար, որպեսզի հետո քշեն Հոմս կամ այլուր: Ժողովրդի մեծ մասը օգտագործում էր իր բերած պաշարը՝ երբեմն պակասածը քաղաքից բերելով: Անապատային շոգը, անտանելի ծարավն ու սանիտարական տարրական պայմանների բացակայությունն էին տանջահար անում մարդկանց:

Մի երեկո Հովհաննեսենց Անդրեասը մեզ մոտ էր եկել՝ իր ու ընդհանուր հոգսերից զրուցելու: Խոսքի արանքում նա պատմեց ինչ-որ հունադավան բնակիչներով մի գյուղի մասին: Իբր ձմռանն այնտեղ այնքան ցուրտ է, որ տղայի մեզը մինչև գետնին հասնելը արդեն սառչում է: Բայց՝ քանի ժողովուրդը քրիստոնյա է, գուցե այդ գյուղում ապրելն ավելի հանդուրժելի լինի: Հորս միտքը պղտորվեց, առանց այն էլ զոհ չէր մեր տեղից, հաճախ էր խոսում այլ շրջան փոխադրվելու մասին:

Մի երեկո էլ հայրս մի արաբի հետ պայմանավորվեց մեզ օգնելու համար՝ համեմատաբար ավելի ապահով մի տեղ առաջնորդելու նպատակով: Հաջորդ առավոտ ադամամոթին արաբը ներկայացավ իր ավանդական իշուկով, ու ճանապարհ ընկանք դեպի նոր ապաստարան՝ Մուհարդի: Ամբողջ օրը քայլեցինք մինչև տեղ հասանք: Բավական մեծ գյուղ էր՝ ընդարձակ, ամայի անապատում:

Տեղավորվեցինք Աբու էլ Ասիի մի երկարավուն գոմում: Մարտ ամսի սկզբից

չորս հիվանդ կար մեր ընտանիքում՝ հայրս, մայրս, մորական տատս, որ ամուսնուն թողած մեզ էր միացել Համայից, և ես: Ես ջերմախտով էի վարակված, մյուսների մասին ոչինչ չեմ հիշում: Ոտքի վրա էին միայն տասնվեց տարեկան քույրս՝ Վարդուհին և երեք տարեկան եղբայրս՝ Անդրանիկը: Քույրս հազիվ էր հասցնում մեզ՝ հիվանդներին ջուր մատակարարել. մոտ մեկ ժամվա ճանապարհ էր մինչև Որոնտես գետը՝ ջրի միակ աղբյուրը:

Մարտի 17-ին հայրս ուղեղի ցնցում ստացավ և մի քանի օրով կորցրեց գիտակցությունը: Երկու օր հետո Սարգիս հորեղբայրս՝ Մարիամ քրոջ ու Մարթա քենու հետ եկավ մեզ մոտ, չիմացա՝ ինչու: Հենց այդ օրն էլ մայրս մահացավ: Դիակը բախում դրեցինք: Հորեղբայրս, քրոջ ու քենու օգնությամբ, մորս թաղումը կազմակերպեց հաջորդ օրը՝ առանց քահանայի ու թաղման կարգի: Հայրս բոլորովին չէր զգացել մորս մահը: Օրեր անց, երբ հորս գիտակցությունը վերականգնվում է, նկատում է, որ մայրս չկա: Խեղճ հայրս իր հիվանդ վիճակում դառնագին լաց եղավ: Ես էլ չգիտեմ ինչպես անցավ մորս մահվան առաջին օրը, միայն այն եմ հիշում, որ ամբողջ օրը հեկեկում էի ու լաց լինում, իսկ թաղումը բոլորովին չեմ պատկերացնում, թե ինչպես կատարվեց:

Հորս հիվանդությունն ամիսներ տևեց: Դրա հետ էլ մորս բացակայությունը խիստ բացասաբար անդրադարձավ մեզ վրա: Մենք մեր ցավերի մեջ խճճված՝ համարյա չէինք նկատում մեր շրջապատում տեղի ունեցող անցուդարձը: Մեր իրարանցման մեջ, մեր անուշադրությունից օգտվելով գողացան հորս ֆարաջան, որի քղանցքին կարված պահված էր տասնհինգ օսմանյան ոսկի: Մնացինք առանց դրամի: Կորցրինք տան վարձ վճարելու հնարավորությունը, որի պատճառով մեզ տնից դուրս արեցին: Ստիպված միացանք ուրիշ երեք-չորս ընտանիքների և ապրեցինք մի այլ գոմում: Ապրում էինք մեզ հետ բերածը ծայրահեղ խնայողությամբ օգտագործելով և ունեցած դրամը խիստ անհրաժեշտ դեպքում ծախսելով:

Տակավին հայրս չէր ապաքինվել, երբ հավաքեցին քահանաներին ու մենք՝ ես, երեք տարեկան եղբայրս ու տասնվեց տարեկան քույրս, կրկին որբացանք... Մեջներս աշխատող ձեռք չկար, քույրս նախընտրում էր սովամահ լինել, քան թե ձեռք երկարելով մուրացկանություն անել: Այդպիսով՝ տանը որպես «տղամարդ» ես էի մնացել, ես էլ քահանայի զավակ՝ ո՛չ գողանալ գիտեի, ո՛չ էլ հափշտակել կարող էի: Մնում էր սպասել Աստծո ողորմածության...: Հարկադրված դես ու դեն էի ընկնում՝ մի կտոր հաց կամ ուտելիքի այլ մնացորդ ձեռք բերելու համար. ում պատահեր՝ երես էի պնդացնում, խնդրում էի, աղաչում, օրհնում ու Աստծո ողորմածությունը մաղթում...: Այսպիսով օրվա ընթացքում հազիվ էի կարողանում մի կերպ մեր գոյությունը պահել ու սնունդն ապահովել: Ընդհանրապես կյանքը խիստ էր դժվարացել նրանով, որ կառավարությունն արդեն հավաքել էր ամբողջ հացահատիկը բանակի համար, և գյուղացին ինքն էլ ապրում էր իր ունեցած-չունեցածով, էլ ու՛ր մնաց, որ մեզ նման անտուն-անտերների կարողանար պահել-կերակրել: Մեղադրել չի լինի. ժողովուրդն ինքն ընդհանրապես բոլորովին էլ չար չէր և ոչ

Էլ լցված էր ատելությամբ՝ մեր նկատմամբ: Մարդիկ շատ անգամ խղճահարվում էին, բայց ինչ կարող էին անել, երբ իրենք էին կիսաքաղց: Հաճախ անիծում էին կառավարությանը, պատերազմին պատճառ եղածներին, մեզ տնից-տեղից հանողներին, բայց ի՞նչ օգուտ, մեզնից շատերը սովամահ էին լինում: Քահանայա-հավաքից մի քանի շաբաթ անց մեզ մոտ մի թուրք մոլլա հայտնվեց՝ իր օգնական գրագրով: Մոլլան կարգադրեց հավաքել շրջանում եղած բոլոր գաղթականներին: Մի տասնհինգ րոպե անց քսան-քսանհինգ հոգի ժողովվեց: Մոլլան բավական երկար քարոզ կարդաց մեզ, պարզեց մահմեդականության առավելությունները՝ քրիստոնեության նկատմամբ:

- Զավակներս, - ասաց հոետորը, - այսօր դուք մոլորված եք ձեր քրիստոնեական հավատքով: Քրիստոնեությունը ժամանակին ճիշտ կրոն է եղել: Դրա համար էլ մենք պաշտոնապես ընդունում ու հարգում ենք ձեր Հազիրեթի Իսային (Քրիստոսին) որպես մեծ մարգարե, բայց նրանից հետո եկավ Հազիրեթի Մուհամմեդը և ոչ թե նոր կրոն ստեղծեց, այլ ձեր իսկ աստվածությունն ընդունեց, շատ բաներ ավելացրեց, սրբագրեց ու կատարելագործեց: Մեկ խոսքով՝ ուղղակի քրիստոնեական հնացած կրոնը բարեփոխեց: Դրանով մահմեդական կրոնը մեծ առավելություն ստացավ քրիստոնեության նկատմամբ: Ձեր ամենամեծ սխալն այն է, որ դուք Քրիստոսին ընդունում եք որպես Աստծո որդի... մեղա՛, մեղա՛, մեղա՛... Աստված կին ունի՞, որ որդի էլ ունենա... Դրա համար եմ ասում, որ դուք ուղղակի մոլորված եք: Արդ մեր կառավարությունը ողորմած է, բարեգութ ու ներողամիտ, և ինձ այժմ քաղցր պարտականություն է տրված ձեզ դարձի՝ իսկական հավատի բերել: Այժմ, - խոսքն ուղղեց գրագրին, - բա՛ց արա սուրբ մատյանը և արձանագրի՛ նոր մահմեդականների անունները:

Ապա՝ առանց մտածելու ժամանակ տալու, մոլլան նորից դիմեց մեզ. - Ո՞վ է առաջին պատվավոր նոր մահմեդականը:

- Ե՛ս, - գոռաց Պարպուրյան Հակոբը: - Անունս դրեք Մուհամմեդ...
- Աֆերի՛մ, օղլու՛մ, աֆերի՛մ: Իսկ կնոջդ անու՞նը:
- Աիշա, - կրկին բղավեց Պարպուր Հակոբը:

Եվ այսպես, մեկ ժամվա մեջ և մեկ ժամվա համար քսան-քսանհինգ քրիստոնյա հայեր դարձան մահմեդականներ...

Իհարկե մեր շրջանի դավանափոխությունը միակը չէր, և այլ շրջաններում նույնպես տեղի են ունեցել նման արարողություններ:

Նշենք, որ սա Ջեմալ փաշայի դիվանագիտական հնարավոր խաղերից մեկն էր: Նա անուղղակի տեղյակ է եղել Հալեպի մահանգապետ փաշայի թաքուն հայասիրությանը: Ջեմալ փաշան գիտեր նաև, որ հաճընցի Կարապետ աղա Կեով-տերեյյանի գլխավորությամբ ու Հալեպի «Հոթել Պարոնի»¹ տիրոջ ու մի քանի այլ նվիրյալների աջակցությամբ Հալեպի շրջանում բոլոր գաղթականները ցրվել են,

¹ Հալեպում հայկական հյուրանոց:

կրոնափոխվել և այդպիսով տասնյակ ու տասնյակ հայեր փրկվել: Ջեմալ փաշան այս բոլորը գիտեր, բայց ի հեճուկս կենտրոնական կառավարության, որևէ խանգարիչ միջոց չէր ձեռնարկում: Հայասեր նահանգապետը կենտրոն զեկուցում է, թե շրջանում գաղթական չի մնացել: Սակայն հետագայում նահանգապետի գործունեությունը կասկածի տակ է առնվում, և հայասերը փոխարինվում է մի ճիվաղով:

Մուհարդի և Սկելբի գյուղերի բնակիչները հունադավան էին: Մուհարդիում կային երեք արաբ մեծահարուստ ընտանիքներ: Հավանաբար ներքին համաձայնությամբ յուրաքանչյուր տան մեծ մայրը ամեն երեկո կամ մի պղինձ (մեծ բազմականթ կաթսա) ճաշ կամ փլավ, կամ մի թոնիր հաց էր բաժանում մեզ՝ գաղթականներին: Այդ մայրիկներին մենք նույնպես «մայրիկ» էինք կոչում: Հատկապես նրանցից մեկը՝ Ապպուր Բայթարենց մայրիկը, տարբեր «մայրիկ» էր: Նա միշտ հացն ու ճաշը կամ կորկոտե փլավը միասին էր բաժանում: Բացի դրանից, այդ մեր «մե՛ծ» մայրիկը հացի կտորներ էր պահում իր լայն գոտու ծալքերի արանքում, որպեսզի ցերեկը բաժանի սովալլուկ մարդկանց ու կատարի իր խղճի պարտքը, հոգեպես հանգստանա:

Իսկ ինչպե՞ս պատասխանեցին մեր գաղթականներն այդ գթասիրտ ընտանիքի բարեգործությանը: Մի գիշեր ութ-տասը հոգի բացում են Ապպուր Բայթարենց հորը ու ցորենը գողանում: Առավոտյան «մեծ» մայրիկը նկատում է դա ու անմիջապես հայտնում իր տղաներին: Սրանք երկաթե շշերով ու տոպրակներով գնում են հայերի մոտ: Խորամանկ հայերն իրենց կրակարանը փորել են, ցորենը լցրել փոսը ու հետո ծածկել մոխրով: Փորձառու տղաները հեշտությամբ գտնում են գողացված ապրանքը: Եվ երբ նրանք վերցնում են ցորենը, «մեծ» մայրիկը խնդրում է տղաներին, որ յուրաքանչյուրին գոնե մեկ-երկու կիլոգրամ թողնեն. - Մե՛ղք են, սովա՛ծ են... չարչարվե՛լ են...:

Լսել էի, որ Սկելբի հունադավան գյուղում կյանքն ավելի տանելի է... Ջմեռ էր: Մի օր էլ չորս-հինգ ժամ ճանապարհ կտրելով՝ հասա Սկելբի: Դեռ շուտ էր ողորմածների դուռը թակել: Թափառում էի փողոցներով, հանկարծ հանդիպեցի Եվա սանամորս մի բակում, ուր շատ գաղթականներ կային: Սանամայրս ինձ տեսնելով հուզվեց. «Այս ի՞նչ օրն էս ընկել, կնքահա՛յրս... հյուրասիրելու բան էլ չկա: Արի՛ գլուխդ ծնկներին դիր, գոնե ոչիլներդ մաքրեմ, վաղը-մյուս օրը մեռնելու եմ... Ինձ կհիշես...» (Իսկապես էլ խեղճ կինը մի քանի ամիս անց սովամահ եղավ):

...Երեկո եղավ: Սովորականի պես որսի ելա: Ժամերով ապարդյուն թափառելուց հետո գտա գյուղի համբավավոր բարեգութ «մայրիկի» տունը՝ բակը, որ պղնձի գլուխն անցած մեկ-մեկ շերեփով ճաշ էր բաժանում... Սրան էլ փա՛ռք, ի՞նչ կարող էս անել...

Գիշերելու տեղ էր պետք ճարել: Մի բակ մատնացույց արեցին, ուր ապրում էր մի աղքատ ընտանիք:

- Տղա՛ս, ոչինչ չունենք, որ կարողանանք քեզ տալ՝ ո՛չ ուտելիք, ո՛չ քնելիք: Ինչպե՞ս մեզ մոտ կմնաս, - խղճահարված ասաց տան մայրիկը, որի արտաքինից արդեն հայտնի էր ընտանիքի ողբալի վիճակը:

- Ոչի՛նչ, մայրի՛կ, հենց այնպես գետնին էլ կպառկեմ, - պնդեցի ես:

- Դու գիտես, որդի՛, հետո ինձ չմեղադրես...

Ցերեկը խեղճերը մի քիչ ցախ ու փուշ էին հավաքել, մայրամուտից քիչ անց վառեցին, որ սենյակ կոչեցյալը գոնե կարճ ժամանակով մի քիչ լուսավորվի ու ջերմանա: Ցախը վերջանալուց հետո սենյակն ընկավ կատարյալ մթության մեջ: Բոլորը քնեցին, ես էլ դրսից մի քար ճարեցի գլխատակիս համար ու մեջքիս փաթեցը գետին փռելով՝ մի կերպ կուշ եկա սյան տակ:

Սկելբիի ցուրտը համբավավոր էր: Գյուղը մի բլրի գագաթին էր փռված, բոլոր կողմերից բաց, եղանակը՝ խիստ ցամաքային:

Գիշերը մի ամբողջ հավիտենականություն դարձավ: Ցուրտը մինչև ոսկորներս էր թափանցել, մանավանդ՝ սոված էլ էի: Արևի հրագունդն էլ ասես խոռվել էր. չէր ուզում ծագել ու մի քիչ ջերմացնել: Քունս բոլորովին կորել էր: Աչքերս հառած դուռն անդրերին՝ ամբողջ գիշերն սպասում էի երջանկաբեր գալիք օրվան: Այսպես՝ դե արի ու դիմացի մինչև լուսաբաց... Հաստատապես որոշեցի՝ ինչ գնով էլ լինի պիտի վերադառնամ Մուհարդի, ա՛խ, թե միայն լուսանար...

Վերջապես դուռն անդրից զգացվեց այգաբացը: Հանդարտորեն, զգույշ ու անաղմուկ քարս վերցրի ու դուրս եկա բակ: Քարը դրեցի իր տեղը, սփռոցս փաթաթեցի մեջքիս ու ճամփա ընկա: Արյունս կարծես սառել էր: Ազատ շնչել չէի կարողանում: Գետինը ծածկվել էր եղյամով ու բարակ սառույցով: Բոքիկ էի, ոտքերս արյունոտվում էին ու խիստ ցավում: Իբր քայլում էի, բայց հազիվ տեղումս ուստոստում էի միայն... Թվում էր, թե արցունքիս կաթիլները սառչում էին այտերիս: Հասա գյուղի աղբանոց: Արեգակի սկավառակը նոր սկսեց երևալ: Մի քիչ տաքանալու հույսով կանգնեցի պատի տակ, բայց՝ ավելի վատ: Աղբանոցի չորս կողմն աչք ածեցի՝ ինչ-որ կանաչեղեն գտնելու հույսով, բայց՝ իզուր...: Ամեն ինչից հիասթափված փորձեցի վազել բլուրն ի վար: Հազիվ մի քիչ տաքացա: Ծունչս բացվեց, երբ արդեն ստորոտումն էի: Արևը մի երկու գրկաչափ բարձրացել էր հորիզոնից: Հեռվում նկատեցի մի հովիվ, որ ոչխարներն էր արածացնում: Ուղղվեցի դեպի խաշնարածն ու երբ բավական մոտեցա, սկսեցի կանչել, ձայն տալ: Կանչիս վրա հսկա գամփոը հաշալով վազեց իմ կողմը: Ես իսկույն պալգեցի: Ծունը հասավ ինձ, շուրջս մի քանի անգամ պտտվեց, կատաղած աչքերը վրաս սևեռած՝ նստեց ու սկսեց հատ-հատ հաչալ: Երբ հովիվը, տարիքն առած մի մարդ, մոտենալով ինձ՝ սաստեց շանը, խելոք կենդանին ձայնը կտրեց ու հեռացավ: Ծունչ քաշեցի, վեր կացա: Հովիվը չոր հարցրեց. - Ինչ է եղել, ինչ ես ուզում:

- Խնդրում եմ մի կտոր հաց...

Ասես հենց ինձ էր սպասում, որ կուտակված մաղձը դուրս տար: Մի թունդ հայհոյեց մեզ բերողի՛ն էլ, տանողի՛ն էլ, այդ օրը հասցնողի՛ն էլ, պատերազմն ստեղծողի՛ն էլ, պատերազմողի՛ն էլ...: Մի խոսքով, էլ տեղ ու մարդ չմնաց, բաժին չունենար...: Ես արդեն հույսս կտրել և ապշահար լսում էի առավոտյան «ավետարանը»: Բայց ի զարմանս ինձ, մարդը գլուխը տարուրերեց, ձեռքը կոխեց ուսից զցած մա-

դադը, մի կտոր հաց հանեց ու ինձ մեկնելով թնդաց. - Դե՛, կորի՛, - ու, չսպասելով իմ շնորհակալություններին, բարեմաղթություններին ու օրհնություններին, շուտ եկավ ու հեռացավ դեպի իր ոչխարները: Ես էլ շարունակեցի իմ ճանապարհը դեպի Մուհարդի:

Անցան ամիսներ...: Մի օր էլ գյուղում հայտնվեց տեր Մարկոսը: Գնացի այցելության և հետաքրքրվելու հորս մասին: Բոլորովին հյուծված, տանջահար եղած հազիվ մեզ մոտ էր հասել-վերադարձել: Այնքան էր չարչարված ու հոգնած, որ պատմելու տրամադրություն բացարձակ չուներ: Միայն այն ասաց, որ հայրս ողջ է, առողջ, դեսուդեն կողով է հյուսում ու վաճառում, իր գոյությունը մի կերպ քարշ է տալիս: Վերջում էլ երկու մեճիտիե տվեց՝ ասելով, թե դա իր հնարավոր խնայողությունն է, որ մեզ ուղարկում է՝ ծայրահեղ նեղ օրվա համար: Մեծ գանձ էր դա մեզ համար, բայց ոչ մի կերպ չէինք ուզում ծախսել, քանի դեռ կարողանում էինք չմեռնելու չափ մի բան ճարել:

«Հարստանալուց» մի քանի շաբաթ անց հայրս ինքն էլ եկավ: Մեր ուրախությանը չափ չկար: Խեղճը շատ էր տանջվել ու տառապել: Քսաներեք քահանա են հավաքել ու տարել կոտորելու: Հետո հրաշքով ինչ-որ կերպ շատերը փրկվել են: Այժմ հսկողությունը բոլորովին վերացել էր, ժողովուրդն էլ՝ ցրվել՝ ամենուր: Ստեղծված հնարավորությունից օգտվելով՝ մարդիկ ձգտում էին դեպի իրենց ծննդավայրը: Մի խումբ համագյուղացիներ, այդ թվում նաև Մարիամ հորաքույրս իր ամուսնու հետ, նույնպես ցանկացել են վերադառնալ իրենց կողմերը: Որոշել են գնալ Գուսեյր կոչված վայրը, որը համեմատաբար մոտ էր Անտիոքի շրջանին:

Հայրս նստեցրեց կողքին ու որոշակիորեն բացատրեց իր մտքերը:

- Տղա՛ս, - սկսեց նա, - տեսնում ես և զգում, որ ես մեկ փորձությունից մյուսին եմ գնում: Աշխատանք չկա: Մարդիկ ձգտում են դեպի ծննդավայր: Ամեն ինչ մութ է ու անհայտ: Ի վիճակի չեմ ընտանիքին բավարարելու այստեղ նստած: Մեր գյուղացիներից մի խումբ գնում է Գուսեյր: Երբ կհասնեն՝ հայտնի չէ: Մի բան պարզ է, որ այդ գյուղը մեր ծննդավայրին ավելի մոտ է: Ո՞վ գիտի, մի օր էլ մարդիկ տուն հասնեն: Ուզում եմ, որ դու միանաս այդ խմբին, գուցե հասնեք հաջողության, թեև հավանականությունը շատ չէ: Սա նման է Իսրայելի մարդոց երթին՝ Եգիպտոսից դեպի Կարմիր ծով և այնտեղից, Մովսես մարգարեի առաջնորդությամբ, Քանանու երկիր՝ Ավետյաց երկիր: Դուք պիտի ուղղվեք դեպի մեր նախնիների երկիրը՝ Մուսա Լեռ, բայց առանց որևէ առաջնորդի: Ես էլ տարբեր ճանապարհով եմ ուզում բախտ փորձել: Ով առաջ տեղ հասնի, մի քիչ ամրանա, թող հետաքրքրվի ընտանիքի մյուս անդամների բախտով: Արդեն քրոջդ պատվիրել եմ, որ ֆարաշայի քղանցքին երկու բարդուր (երկուսուկես դուրուշնոց) կարի՝ սև օրվա համար: Ուրիշ բան չունեմ քեզ տալու, բացի... օրհնությունիցս...:

Երկու օր անց մեր խումբը, որի մեջ էինք ես, Մարիամ հորաքույրս, իր ամուսինը և մեր հարևան Նաթանը, ուղևորվեց դեպի հայրենի կողմեր: Մեզ ընկերակցում-ճանապարհ էին ցույց տալիս երկու արաբ: Մի տասը օր անց հասանք Ճիսր էլ

Ծուղուրի մերձակայքը: Մի առավոտ, աղոթքի ժամին մեր առաջնորդները փոեցին իրենց փոքրիկ գորգիկները, ծունկի եկան ու սկսեցին ամենօրյա ուղերձն ու փառաբանությունն Աստծուն: Մինչ այդ, մեր խումբը քիչ այն կողմ հանգստանում էր: Մեկ էլ տեսանք՝ հեռվից երեք տղամարդիկ՝ մեկը հրացանով, դեպի մեզ են գալիս: Երբ մեզ հասան, հարձակվեցին մեզ վրա ու սկսեցին մեզ խուզարկել ամեն տեսակ սպառնալիքներով: Մինչդեռ մեր առաջնորդները դեռ աղոթում էին անխոռով, ասես ոչինչ էլ չէր կատարվում իրենց շուրջը: Ավազակներից մեկն աչքը տնկել էր Նաթանի ֆարաջային: Սկսեց քաշկոտել խեղճին, որպեսզի վրայից հանի ֆարաջան: Նաթանը խիստ ջղայնացած «դին» (դավանանքին, կրոնին) հայհոյեց: Ավազակը «դին» լսելով հասկացավ, որ Նաթանը իրենց հավատը հայհոյեց, ավելի գազազեց ու դմբուզը գործի դրեց: Խեղճը չդիմանալով ցավին՝ ակամա գոռում էր, ասես եզ էին մորթում: Լավ էր, վերջապես, մեր աղոթող ուղեկիցները երևի խղճահարվեցին, միջամտեցին ու մի կերպ ազատվեցինք ավազակների ձեռքից: Ծատ չանցած դիմացից հայտնվեց Սարգիս հորեղբայրս իր որդու հետ: Հայրենակիցների հետ զրուցելիս ինձ էլ նկատելով խմբի մեջ հարցրեց, թե՞ ես ու՞ր եմ գնում: Ասեցի, թե ես էլ խմբի հետ ուզում եմ մեր շրջանին ավելի մոտ վայրեր՝ մասնավորապես Գուսեյր գնալ, և դա հորս ցանկությունն է միաժամանակ:

- Այնտեղ էլ գործ չկա, մարդիկ սոված են, գործ չկա:

- Հայրիկը ինձ ուղարկեց խմբի հետ, էլ ես չեմ դառնա, - ընդդիմացա ես:

Բայց հորեղբայրս մեծի իրավունքով այնքան պնդեց, որ այլևս չկարողացա հակառակվել ու ստիպված վերադարձա իր հետ: Ոչ մի կերպ չէի հասկանում տրամաբանությունը, մարդիկ ձգտում ու գնում են իրենց ծննդավայրը, իսկ մենք, ընդհակառակը՝ հեռանում ենք...

Վերադարձանք Գաստոն կոչված բնակավայրը, որը XI-XIV դարերին եղել է Հայկական Կիլիկիայի արևելյան սահմանամերձ բերդաքաղաքներից մեկը: Բնակավայրի բարձրադիր մասում՝ հավանաբար բերդի ավերակների վրա, տարածվել էր շուրջ հիսուն հայ ընտանիքներից բաղկացած գյուղը, որոնք գաղթել էին վերջին երկու տարիների ընթացքում: Գյուղն ուներ մի փողոց, որի երկու կողմում էլ շարված էին տները: Արևելյան ծայրին կար մի փուն՝ հաճախորդների համար նախատեսված առանձին մասով, որը միայն ծածկ ուներ: Փոխ սրահը միաժամանակ ծառայում էր անգործների ու թափառաշրջիկների հանդիպման յուրահատուկ վայր: Փուռը հաճախ ունենում էր նաև արաբ հաճախորդներ՝ շրջակա գյուղերից: Մենք՝ ես, հորեղբայրս ու նրա որդին, մեծ մասամբ զիջերում էինք հիշյալ ծածկի տակ: Հաճախ էլ զիջերն անցկացնում էինք գյուղի հարդանոցում՝ գյուղից մոտ երկու հարյուր մետր հեռու, կալերին մոտ:

Այստեղ մնացինք մոտավորապես մի ամիս: Հորեղբայրս ու իր որդին չգիտեմ ինչպես, ես ապրում էի ջրով, խոտով ու սրա-նրա ողորմությամբ: Երբեմն էլ պատահում էր մանր-մունր աշխատանք կամ որևէ ծառայություն՝ մի կտոր հացի դիմաց:

Ես ունեի բրդյա մի փոքրիկ ծածկոց, որը ցերեկը որպես գոտի, գիշերը՝ որպես անկողին էի օգտագործում: Մի օր փոխ սրահում երկու արաք եկան: Նրանցից մեկը առաջարկեց ծածկոցս վաճառել հացով: Ես մերժեցի. - Չե՛մ ծախի...: Սա իմ ամե՛ն ինչն է: Փող առաջարկեց, դարձյալ չհամաձայնեցի: Արաքը ջղայնացավ: Ընկերը թե՛ ինչու՞ ես ջղայնանում, գիշերը կգաս կհամաձայնի...:

Երեկոյան հորեղբայրս պնդեց, որ այդ գիշեր հարդանոց գնանք քնելու: Ես առարկեցի, բայց մա մնաց իր որոշման վրա:

- Հորեղբա՛յր, չգնանք՝ ծածկոցս կգողանան:
- Մի՛ վախեցիր, ես նրանց..., - ու մի շարան թունդ հայհոյանք:
- Խնդրու՛մ եմ, հորեղբա՛յր, չգնանք կամ դուք՝ գնացեք, ես՝ կմնամ:
- Ո՛չ, քեզ չեմ թողնի, միասին պիտի գնանք:

Չկարողացա հորեղբորս կամակորությունը կոտրել, գնացինք կալեր գիշերելու: Ծանապարհին հեռվում նկատեցի մարդկանց ծխելը: Անմիջապես զգուշացրի հորեղբորս ու նորից խնդրեցի վերադառնալ փուռ: Մնաց աներեր: Գնացինք կալեր: Մինչև առավոտ կես քուն, կես արթուն, ափուդողի մեջ, ինչպես լուսացավ՝ միայն ես գիտեմ: Բարեբախտաբար այդ գիշեր բան չպատահեց: Հաջորդ գիշեր հորեղբայրս նորից որոշեց կալերում քնել, քանի որ հարդի մեջ ավելի հանգիստ էր ու տաք: Բայց ես բոլորովին էլ հանգիստ չէի զգում, ահն ու սարսափը սրտիցս չէր դուրս գալիս: Այնուհանդերձ գնացինք կալեր գիշերելու: Հորեղբայրս իր տղայի հետ թաղվեց մի մեծ հարդակույտի մեջ, ինձ էլ մի տասնհինգ-քսան մետր հեռու մի հարդակույտ ցույց տվեց, որ պատսպարվեմ:

- Լա՛վ թաղվի՛ր հարդի մեջ, պի՛նդ փաթաթվիր ծածկոցով... ու քնի՛ր:

Հոգնել էի, քնել եմ: Մեկ էլ այն զգացի, որ ծածկոցս սահում է վրայիցս: Կիսաբաց աչքերիս առաջ պարզվեց սարսափազդու մի կերպարանք: Մինչև կիսախեղդ ձայնով օգնություն գոռամ, ծածկոցս արդեն թռա՛վ... Տեղումս նստած՝ սկսեցի լաց լինել կիսաձայն...

- Ի՞նչ է, ի՞նչ է, - այն կողմից գոռաց հորեղբայրս:
- Չասեցի՞, հորեղբա՛յր, որ ծածկոցս պիտի տանեն, չհավատացի՛ր:
- Տարա՞ն:
- Այն էլ ինչպե՞ս:
- Ես նրանց հերն ու մերը... դիմն ու յոթը պորտը...

Օրերից մի օր էլ մի արաք եկավ, աշխատող մարդ ուզեց: Հորեղբայրս ինձ ցույց տվեց: Գնացի՝ մի փոքր հացի հույսով: Խոստումները մեծ էին: Տեղ հասանք արևամուտին: Մեկ դեցիմետրի չափ արաքական մի փոքրիկ բաղարջ տվեց ու գիշերելու համար վրանից դուրս մի տեղ առաջարկեց: Ծան պես կուչ եկա դրսում մինչև առավոտ՝ հաջորդ օրվա ավելի լավ պայմանների հույսով: Պարտականությունս լուրիկի դաշտի պահակությունն էր, վարձս՝ մի հաց ու մի տհաս լուրիկ: Առաջին օրն անցավ, երեկոյան լուրիկի դաշտի տերը եկավ, ինձ տուն տարավ, մի հացիկ տվեց ու մի լուրիկ: Իսկ երբ գիշերելու տեղ խնդրեցի վրանում, նորից թույլ չտվեցին, ասե-

ցին, որ իմ տեղը դրսում է, երեկվա տեղը: Այլընտրանք չունեի: Հաստատապես որոշեցի փախչել այստեղից: Հաջորդ օրը նորից մի փոքրիկ հաց ստացա: Դաշտը ճանապարհի եզրին էր: Ծուրջը բոլորովին անծանոթ: Արևը բավական բարձրացել էր, համարյա անցորդ չկար այլևս: Ամենուրեք՝ ամայի: Պատեն առիթին դուրս եկա ճանապարհ ու սկսեցի վազել, որքան կարող էի արագ՝ ասես կախաղանից էի փախչում:

Կեսօրն անց էր արդեն, երբ մեր փուղը հասա: Հորեղբայրս իր տղայի հետ նստած ... ճանճ էր քշում: Պատմեցի գլխիս եկածը և ասեցի, որ այլևս այն կողմերը չեմ գնա: Հաջորդ օրը նույն արաբը նորից եկավ ինձ տանելու, բայց ես համառեցի չզնացի՝ չնայած բոլոր հորդորներին:

Մոտ մի ամիս անց, մի առավոտ՝ աղամամութիւն, հորեղբայրս մեզ արթնացրեց, որ ճամփա ընկնենք:

- Ու՞ր ենք գնալու, հորեղբայր:

- Ես էլ չգիտեմ, դեպի Մուհարրի...

Սարգիս հորեղբայրս կնոջն ու աղջկան Հոմսի գյուղերից մեկում թողնելուց և մորը՝ տատիս թաղելուց հետո իր որդու՝ հորս և ուրիշ մի քանի հոգու հետ վերադառնում է դեպի Համա: Միմյանց կորցնում են, ինքը որդու հետ առանձին է թափառում: Հասնում է Անտիոք: Պահակների քնած պահին Որոնտես գետի կամուրջից աննկատելիորեն անցնում և ուղղվում է դեպի գյուղ: Ընդհանրապես, կասկածի տակ չընկնելու մտքը ճամփորդում է գիշերով: Հասնում է գյուղ: Մեր տնամերձի նոնեմիների տակ իր ձեռքով հորած մեր մի կուժ պանիրը գտնում է, կուժը առած գիշերով գնում է մինչև թթաստան-շերամատներ: Այդտեղ էլ ապահով չի զգում, բարձրանում է սարալանջ: Հոմեացիների կողմից փորված վիմափոր ջրատարի մի խոռոչից ներս է մտնում, իր և տղու համար ծվարելու տեղ է պատրաստում: Ցերեկը թփերի արանքից դիտում-հետազոտում է թթաստանները: Հարևան թաթերը, օգտվելով այն բանից, որ տերը աքսոր է քշված, շերամատների ծածկերը և պատերը քանդել, գերաններն ու քարերը որպես շինանյութ թալանել, տարել էին: Մնում էր գիշերով իջնել պարտեզները՝ օգոստոսյան թուզ կամ այլ մրգեր ուտել ու մի քիչ էլ գիշերվա համար տանել, պանիր-մրգերով օրը անցկացնել: Ամբողջ մի ամիս: Պանիրը հատնում է, թուզն ու մրգերը քչանում, գիշերով գտնելը դժվարանում է: Վայրի անասունի պես ապրելը վերջ չունի, գյուղերը՝ դատարկ, տները՝ կիսաքանդ, ամայություն: Վախն ու թուրքի սարսափը նրան ստիպում են նորից դիմել դեպի Համայի քիչ տանելի շրջանը: Ահա այն ետդարձի ժամանակ ինձ հանդիպեց, և մենք վերադարձանք: Այս վերադարձի շնորհիվ կարողացա քրոջս՝ Վարդուհուն գտնել ու հայրիկի մոտ վերադառնալ: Մի պահ ուրախացա. գնալու եմ մերոնց՝ հայրիկի, քույրիկի և Անդրանիկի մոտ... Ո՛վ գիտի, զուցե հանդիպենք: Մենք՝ երկու հասակակիցներս առաջ ընկանք, մինչև ինքը, փոփ հետևում ինչ-որ բան էր փնտրում, եկավ մեզ միացավ ու դեմ առինք ձախ կողմի բարձրադիր հարթավայրի լանջին, որը բավական բարձր էր: Հարթալանջը փշոտ թփերով էր ծածկ-

ված, արահետ, կածան էլ չկար: Բոկոտն, թփերը ճանկոտելով, դժվարությամբ էինք բարձրանում: Մոտ երեք ժամ տևեց մեր տանջալի և արյունովա վերելքը: Եվ վերջապես հաղթահարեցինք ու հասանք մի բավականին լայն ճանապարհ, որը հավանաբար միջգյուղական ճանապարհ էր:

Հագիվ կես ժամ գնացինք: Դիմացից մի խումբ արաքներ եկան: Պատերազմի տարի է, աղքատությունը ընդհանուր է: Մեզ կանգնեցրին: Հորեղբայրս շալակին ուներ մի կեղտոտ վերմակ, որովհետև միշտ գետիններն ենք պառկել-քնել և ծրարած ինչ-որ իրեր: Քրքրեցին, հետաքրքրական բան չկար, թեև ինչ-որ բան վերցրին ու ազատ թողեցին, փա՛ռք Աստծո: Թեքվեցինք դեպի ձախ՝ արևելք, արևը արդեն սկսեց նեղել, ճանապարհի ձախից երկու զինված երիտասարդներ գոռացին. - Կանգնե՛լ, - Պարտավոր ենք կանգնել՝ վատը շրջանցելու մտոք: Հորեղբորս կապոցը նայեցին, տնտղեցին. - Հավաքե՛ք ու կորե՛ք անմիջապես, - ասելով հեռացան: Հավաքվեցինք ու շարունակեցինք մեր ճամփան:

Մի ձորակի կեսին հասանք, մի ձայն կարգադրեց. - Կանգնե՛լ: - Մի ժամ առաջվա ավազակներն էին: Մեկը հրացանն ուղղեց հորեղբորս կրծքին, մյուսը՝ մահակի մի քանի հարվածներով մեզ դաս տվեց ու կարգադրեց կապոցը իջեցնել: Վերմակը բացեց, տնտղեց, մի կողմ դրեց, ուրիշ բան չկար, որ վերցնեն, հորեղբորս որդուն նայում, երեսնին էին թեքում: Ինձ խուզարկեցին. բան չգտան: Իմ տախտակ-այբբենարանի մախաղը վզիցս կախ էր. վերցրին, տնտղեցին. - Վերմակին կարկատան կլինի, - ասելով, վերմակի տակ դրին: Գործը ավարտեցին, հրացանի սպառնալիքով ու մահակի հարվածով մեզ ճամփու դրին:

Մոտիկացանք մի գյուղի: Արևը զենիթին էր հասել, կրակ էր թափվում: Գյուղ չմտած՝ երկու երիտասարդներ մոտեցան մահակներով: Անհետաքրքիր էինք, բայց նորից խուզարկեցին: Վերջապես գյուղ մտանք: Թնդանոթը որոտաց: Կեսօրվա ճաշի ժամն էր: Հորեղբայրս ինձ ասաց. - Մի քանի դուռ թակիր (միջանկյալ պետք է ասել, որ գյուղերում ցերեկով դուռ ծածկելը սովորությունն չէ): Ինքն իր տղու հետ ուրիշ կողմ ուղղվեց, ասելով՝ քիչ հետո այստեղ կգաս, կսպասես: Այդպես էլ արեցի, առանց որևէ կոճոճ ձեռք բերելու: Պատերազմն ու կառավարական թալանը մարդկանց սիրտը քարացրել էին...: Չգիտեմ, ինչքան սպասեցի: Գրիզորը՝ հորեղբորս տղան, երևաց:

- Ու՞ր է հայրիկը:

- Չգիտեմ, երկու մարդ հետն էին խոսում: Հայրիկն ասաց՝ գնա, ճանապարհ ընկեք, ես կգամ...

Սա հանելի պատասխանն չէր. նա հանգիստ էր, բայց ես մտահոգվում էի: Երկու մարդիկ ի՞նչ գործ ունեն նրա հետ, լավ բան չէի մտածում: Մենք ճամփա ընկանք: Ոտքերս ինձ չէին հնազանդվում, աչքս՝ միշտ ետ էր: Ծուրջ տասը րոպե անց նա երևաց երկու երիտասարդների հետ, որոնք քմծիծաղում էին: Հանգստացա: Հորեղբայրս ողջ է... Հորեղբայրս խիստ էր ջղայնացել: Նա ասել է, թե՝ Անտիոքից ենք: Ուզեցել են հավաստիանալ թլփատված է, թե՛ ոչ...

Արևը թեքվել էր դեպի մայրամուտ: Գյուղեզրին մեզ ուղեկից դարձավ մի արաբ պառավ: Հուլիսի մի նշույլ թափանցեց մեր էություն մեջ: Վերջապես մի ուղեկից ունենք...: Հորեղբայրս սկսեց քչիկ-քչիկ զրուցել պառավի հետ: Պառավը սկսեց կարեկցել մեզ: Ծանապարհն անցնում էր ցամաքած, արևի տապից գորշացած մի ձորով: Զորի համարյա կեսին, ձախ բարձունքներից մի ահարկու ձայն եկավ. - Կանգնել: - Երկու ելուզակ լանջն ի վեր գլորվում էին դեպի մեզ: Մեկը՝ հրազենով, մեկը՝ մահակով. «Հանվե՛լ» կարգադրեցին՝ չշարժվեցինք: Փոքրերս մեկ-մեկ մահակ բաժին ստացանք: Հորեղբորս կրծքին ուղղված հրացանը և մահակի հարվածները նրան սթափեցրին: Հանեց ֆարաջան ու վարտիքը, ներքնաշապիկը, ետևից՝ վերից վար ճղված, կեղտոտ: Գողացված խմորի բութ խենչալը աչքի խփեց. մահակավոր ավազակը այդ խենչալը վերցրեց, «Լավ փոր կճղի» ասելով, բռնեց կիսամերկ հորեղբորս օձիքից, խենչալը բարձրացրեց ու իջեցրեց. ներքնաշապիկը առջևից ամբողջությամբ ճղվեց: Սկսեցին քա՛հ-քա՛հ խնդալ: Խեղճ հորեղբայրս էլ ականա խնդաց: Մեր շորերը հավաքեցին մի ծրարի մեջ: Հորեղբայրս խնդրեց խուզարկել ու շորերը ետ տալ՝ մեր մերկությունը ծածկելու համար: Ինձ վրա մնացել էր մի ներքնաշապիկ՝ մինչև պորտս: Մահակի՝ զենքի օգնությամբ հորեղբորս խելքի բերեց, ու մենք հեռացանք:

Շուրջ երկու կիլոմետր հեռու պառավը նստել ճամփեզրին մեզ էր սպասում: Երբ մոտը հասանք ու նա մեզ այս մերկ վիճակում տեսավ, սկսեց հոնկուր-հոնկուր լաց լինել ու անիծել այդ դժբախտ իրավիճակի պատճառները և մարդկային զազանությունները, անխղճություններն ու սադիզմը:

Շարունակեցինք մեր ճամփան: Արևը մայր մտնելուն հազիվ մեկ-երկու գրկաչափ բան էր մնացել, երբ մի այլ, բոլորովին անծանոթ գյուղ մտանք: Մեր ուղեկցուհին բաժանվեց մեզանից՝ մեզ հաջողություն մաղթելով:

Մենք նստեցինք մի տան պատի հովանու տակ, քանի որ դժվար էր կիսամերկ վիճակում մարդկանց երևալ: Դիմացից՝ քառասունի մոտ մի կին, մանիչը ձեռքում ինչ-որ թել մանելով, մեզ մոտեցավ, բարևեց ու սկսեց հարցուփորձը: Հորեղբայրս կծկվել էր. ճղված շապիկով առաջն էր ծածկում՝ քամակն էր բացվում, քամակն էր ծածկում՝ առաջն էր բացվում... Անկախ իրենից կծկվելով՝ մի բուռ դարձավ: Երբ իմացավ, որ մենք... Անտիոքի մոտերքից ենք, Աստծո ողորմածությանն ենք մնացել ու թափառելով մեր բախտն ենք որոնում, մանիչը մի կողմ դրեց, թևերը բացած զոհություն հայտնեց Աստծուն.

- Փա՛ռք Աստուծո, փա՛ռք Աստուծո... Փա՛ռք Աստուծո, որ հայ չեք...

- Ինչու՞, քույրիկ, միթե՞ հայերը այնքան փխսն են, վատը, - ասաց հորեղբայրս, աղճատված արաբերենով:

- Ո՛չ, եղբա՛յր, - ասաց կինը, - հայերը գուցե վատ չեն, բայց անցյալ տարի մեզ մոտ ժանդարմները հիսունի չափ հայ ընտանիքներ բերեցին՝ երեխաներից, կանանցից ու ծերերից բաղկացած: Հաջորդ օրը պատանիներին ու ծերերին հավաքեցին ու իբր աշխատանքի տարան ու չվերադարձրին: Զահել կանանց ու աղջիկ-

ներին ջոկեցին՝ մեջ ընդ մեջ բաժանեցին, մնացածներին էլ տարան անհայտ ուղ-
ղությամբ ու կորցրին... Փա՛ռք Աստծո, որ հայ չեք...

Կինը մանիչը վերցրեց ու շարունակեց իր ճամփան. մեզ մատնելով ահ ու սար-
սափի...: Եվ այսպիսի գյուղում մենք պիտի գիշերեինք...

Արևմուտքից աղջամուղջը փռեց իր թևերը: Դժվար էր հայը թուրքից ջոկելը,
վեր կացանք ու, ըստ սովորության, բաժանվեցինք, Աստծո ողորմությունը և մարդ-
կանց գուրջ խնդրելու ու ողորբելու, նախօրոք՝ մարդկանց գլխին աստվածային օրհ-
նությունը թափելով: Չեմ կարող ասել՝ մարդկանց սրտերը քարացե՞լ էին, թե՞ մար-
դիկ չար էին դարձել...: Մի քանի դուռ ապարդյուն բախելուց հետո վերադարձա
պայմանավորված կետը, ուր քիչ անց հորեղբայրս եկավ իր որդու հետ: Միմյանց
օգնելու, միմյանցով հետաքրքրվելու զգացումը վերացել էր, էլ ինչու հորեղբայրս
ի՞նձ իմ ճանապարհից ետ դարձրեց՝ մինչև այսօր էլ ես չհասկացա...

Մոլլան գիշերային աղոթքը առ Աստված հղեց միմարեի գագաթից ու լռեց:
Մենք երեքով անձանոթ փողոցներով դեգերում էինք, երբ դիմացից մի կին երևաց,
մի ծրար ձեռքում, հորեղբայրս հարցրեց. - Բույրի՛կ, մզկիթը որտե՞ղ է...

- Գիշերվա այս ժամին մզկիթը ձեր ինչի՞ն է պետք:
- Գնանք, մեր գիշերվա աղոթքն անենք ու քնելու տեղ փնտրենք:
- Է՛ն է, այնտեղ, այն փոքրիկ դուռը...

Կնոջից բաժանվեցինք ու գնացինք դեպի մատնացույց արված դուռը: Բոթե-
ցինք, դուռը բացվեց, կամացուկ, վախվորելով ներս մտանք, կիսածածկ մի ընդար-
ձակ սենյակ, պատերի տակին հին ու մին փսիաթներ՝ անխնամ դեսուդեն նետված:

- Այստեղ ու՞ր կքնենք, հորեղբա՛յր:
- Սու՛ւ, ձայն մի՛ հանեք:

Նա մի փսիաթ փռեց. - Դե՛, պառկե՛ք, - մեկ ուրիշ փսիաթ էլ վրանիս քաշեց, -
դե՛, քնե՛ք...

- Հորեղբա՛յր, արաբները կգան, մեզ կմորթեն:
- Չե՛ն գար, ես նրանց...: Ծուտ վեր կկենանք:

Իրոք, ադամամուրը չփարատված նա մեզ՝ երեխաներիս արթնացրեց ու անմի-
ջապես մզկիթից դուրս եկանք: Դիմացնիս մոլլան տնկվեց. - Ո՞վ եք դուք, գիշերով
ի՞նչ գործ ունեք մզկիթում:

- Անտիոքի թուրքերից ենք, - արդարացավ հորեղբայրս, - լույսը չբացված
եկանք մեր աղոթքը Աստծուն առաքեցինք ու մեկնում ենք դեպի Աստծո ողորմու-
թյան, ցերեկը, արևին, քայլել չի լինում:

- Ապրե՛ք, զավակնե՛րս, ապրե՛ք, ձեզ հաջողություն, բարին ընդ ձեզ:

Քիչ անց արևը իր պայծառ դեմքը ցույց տվեց: Դանդաղ քայլերով գյուղեզր հա-
սանք. մի բաց աղբանոցի պատի տակ, առավոտյան կենսաբաշխ արևից պատու-
պարված, մի խումբ մարդիկ նստոտած, կանգնած զրուցում էին, երևի երեկվա
տարված ու այսօրվա տանելի աշխատանքի կամ էլ պատերազմի մասին, ինչպես

և համատարած աղքատության մասին: Հորեղբայրս ինքն իրեն, թե մեզ, ասաց. - Երթանք մի ճղարա (սիգարա) ուզենք:

- Պետք չէ, հորեղբա՛յր, մեզ կմորթեն...

- Մի՛ վախեք, ես նրանց...

Հորեղբայրս իր մերկության հետ հաշտվել էր ու ամոթը կորցրել, անասնացել էր: Գնացինք, նա բարևեց: Մենք՝ երեխաներս, իրավունք չունեինք խոսելու, որ չմատնվեինք: Եվ նա ծխախոտ խնդրեց մեկից: Այդ մեկը, որ սիգարայի ծխախոտ տվեց, թուղթ չունեի, մի ուրիշից էլ թուղթ վերցրեց ու փաթաթեց: Է՛, կրակ էլ չկար, մեկ այլ ուրիշից կրակ խնդրեց: Մի երիտասարդ ասաց. - Սրանք հայեր կլինեն, եկեք, սրանց մորթենք...: Ահն ու սարսափը պատեց մեզ, հորեղբայրս այս անգամ էլ դիմեց իր ճարտասանության՝ թե Անտիոքից ենք և այլն, և այլն:

Մի ծերունի էլ թե՛ «Ինչ գործ ունեք խեղճերի հետ, ա՛յ մարդ, թողե՛ք կորչեն»:
Դառնալով մեզ՝ «Գնացե՛ք, գնացե՛ք ձեր ճամփով, Աստված ձեզ հետ»:

Հորեղբայրս իր ճղարան քաշեց, մենք՝ երեխաներս՝ մեր շունչը...

Ավելի քան մի շաբաթ թափառելուց հետո, վերջապես, նախքան արևամուտ, հասանք Մուհարդի՝ մեր ծանոթ գյուղը: Հորեղբայրս, իր որդու հետ, իր պարտքը պատվով ու խղճով կատարողի հավատքով, հեռացավ գյուղի մեջ: Ես ամաչում էի այդպես՝ համարյա մերկ, մարդու հանդիպել: Արևը կորավ հորիզոնի ետևը: Մարդկանց ոտքը փողոցից քաշվեց: Հեռվում նկատեցի մի կին, թոնիրից հաց էր հանում, հացի բուրմունքը քիթս խողտացրեց, ինչքա՛ն ժամանակ տաք հացի բուրմունք չէի առել... Չորս կողմս նայեցի, մարդ չկար, երկչոտ ամաչկոտությամբ մոտիկացա ու բարևեցի, կինը ետ դարձավ, ինձ տեսավ. - Ուելի՛... (Աստված իմ...), - գոչեց, - Այս ի՛նչ վիճակ է...

- Մի կտոր հա՛ց, - աղերսեցի, - Կինը մի ափաչափ հաց կտրեց, տվեց:

- Տե՛ր աստված, ողորմությունդ շա՛տ...:

Այդ գիշեր քրոջս ու հիվանդ եղբորս գտա ինձ ծանոթ գոմում, ուր մորական տառու ու Սարգիս քեռիս և Մարիամ հորաքույրս էին խցկվել: Այդ գիշեր... անմոռանալի՝ մի գիշեր. չորս տարեկան հիվանդ եղբայրս՝ Հա՛ց... Հա՛ց... հացի՛կ... շշմջալով հոգին ավանդեց...: Խիղճս ինձ տանջեց, որ հացի կտորը եղբորս չբերեցի: Ի՛նչ իմանալի... Դառնագին լացեցի...

Հայրիկը ինձ մի խմբի հետ ճամբելուց հետո քույրիկիս ու Անդրանիկին թողնում է տեղում, Սառա հորաքրոջս հետ դիմում է դեպի արևմուտք, մի նավատիրոջ մոտ ծառայող Բայրամյան Սամսոնի գյուղը: Ութը-տասը օր անց հասնում է Սամսոնի մոտ: Ցանկություն է հայտնում աշխատանքի ընդունվելու: Սամսոնը միջնորդում է: Անհետևանք: Նավատերը ոչ ոքի չի ընդունում: Հայրիկը շրջվում է դեպի հյուսիս, կետ նպատակ ունենալով հասնել մինչև Ծիսր էլ Ծուղուրի շրջան՝ Գուսեյր: Ծաբաթներ թափառելով հասնում է շրջանի Յագուբիե գյուղը՝ զուտ հայկական, բայց՝ արաբացած:

Յագութիեն հիմնադրվել է այդ շրջանում շատ վաղուց, որի մասին համարյա տեղեկություն չունենք: Գյուղը հաստատվել է մի բլրի վրա, հարյուր հիսուն-երկու հարյուր ընտանիքով, նույն այդ բլրի ստորոտին կար մի այլ նմանատիպ գյուղ՝ Ղնեյե, որը նույնպես զուտ հայկական էր, բայց՝ կաթոլիկ դավանանքով: Լուսավորչական Յագութիեում միայն մեծահարուստ աղան է կաթոլիկ, երբ հարևան գյուղում՝ ընդամենը տասնհինգ-քսան թուրքի տարածությամբ, ո՛չ մի լուսավորչական, նույնպես արաբացած: Այս երկու քույր գյուղերում՝ ո՛չ մեկ հայերեն իմացող մարդ:

Յագութիեում գոյություն ուներ թաղական խորհուրդ: Նախագահ Աբու Ֆարահը կարգադրել էր եկեղեցին բացել, ամեն կիրակի առավոտ կոչնահարել ու պատարագ մատուցել մեն-մենակը, մաս-նշխար պատրաստել ու ժողովրդին բաժանել: Ժողովուրդը՝ հավատացյալ, բայց ընդամենը երկու-երեք պառավ ու ծեր հագիվ պատարագին ներկա գտնվեցին: Աբու Ֆարահը մի տղա, մի աղջիկ է ունեցել, ինքը ծերացած՝ ժամանակից շատ շուտ, միակ որդու պատերազմում զոհվելուց հետո: Նա լուսկյաց էր, ոչ ոքի հետ չէր հարաբերվում, տան սյունն ու ղեկավարը մնացել էր հաղթանդամ աղջիկը, քսանհինգը անց, և, պիտի ասել՝ տան տղամարդը, որովհետև նա էր մշակում հողերը անձամբ, վարում, ցանում, հնձում ու կալում, հայրը՝ քայլող մի դիակ: Պատահում էր, որ մաս-նշխարի համար մի բաժակ ցորենի ալյուր չունենային տանը, քույրիկիս տալիս էին մի բաժակ գարու կամ կորեկի ալյուր, և քույրիկս գնում էր մեծահարուստի տիկնոջ մոտ այն փոխելու ցորենի ալյուրով...:

Հայրիկս գյուղի քահանայի հողերն էր մշակում ու վարում, օրական երեք ափաչափ հացիկով: Ավելին նրանք էլ չունեին, խեղճության մեջ էին, հազվադեպորեն այս երիտասարդը ներկայանում է եկեղեցի ու հայրիկին օգնում է պատարագի ընթացքում:

...Հետադարձ մի ակնարկ՝ մեր հայրիկին միանալու մասին:

Հայրիկը, իր թափառումների ընթացքում ծանոթություն է հաստատում Սկելբիում՝ մի քեսաբցի ընտանիքի հետ: Նույնպես ծանոթանում է Գաստոնի մի երեւիի մարդու հետ, որը շրջանում հեղինակություն էր դարձել: Յագութիեում հաստատվելուց հետո մի բանքերի հետ ինձ մի երկտող էր հասցրել՝ մինչև Մուհարդի, որով բացատրում էր ում մոտ իջնել Սկելբիում և Գաստոնում: Պայմանավորվել էր այդ երկու ծանոթների հետ՝ Սկելբիից Գաստոն և Գաստոնից Շիսը էլ Ծուղուր, իմ, քույրիկի ու Անդրանիկի (նրա մահը հայրիկը չէր իմացել) ճանապարհորդությունը կազմակերպել ու ապահովել:

Մեր ուրախությանը չափ չկար: Մենք երկուսով մի բարձ ու մի փոքրիկ վերմակ ունեինք, իսկ քույրիկը՝ շորերի մի փոքրիկ ծրար: Ես՝ բացի իմ վրայի շորերի ծվեններից ոչինչ չունեի: Ուստի մեր պատրաստությունն էլ թույլ էր տեսնու: Հաջորդ օրը, առավոտյան մեր ունեցած իրերը երկու մասի բաժանեցինք, շալակնիս վերցրինք ու՝ դեպի Սկելբի: Ուշ ժամանակ տեղ հասանք: Հայրիկի քեսաբցի ծա-

նոթները համեստ մարդիկ էին, իրենց ընթրիքից մեզ էլ բաժին հանեցին: Երրորդ թե չորրորդ օրը մի արաբ էին ճարել. իշուկով առավոտյան ներկայացավ: Փոքրիկ նախաճաշը՝ ինչ որ կար, արդեն վերջացրել էինք: Մեր ունեցած-չունեցածը արաբը էշի վրա բարձեց: Կենդանին չզգաց նույնիսկ, որ իրեն բարձեցին: Ծանապարհ ընկանք: Ես՝ կիսաարաբական զզզված շորերով մի պատանի: Քույրիկը՝ համարյա գնչուական շորերով:

Կեսօրին հասանք Մըղըկի բերդի (անունը կա, ինքը չկա) ավերակների ստորոտը: Նույն կեղտաջուրը, ինչ երկու տարի առաջ: Չկարողացանք ջուր խմել: Ծարունակեցինք մեր ճամփան: Ծուրջ չորս ժամ անց եղանակը ամպոտեց, հեռավոր հորիզոնները սևացան: Աշունն իր վերջին խոսքն էր ուզում ասել: Արևը մայր մտավ, թե թանձր ամպերը օրը մթնեցրին, համենայնդեպս, քամի բարձրացավ, հետո էլ կաթիլ-կաթիլ անձրև: Արևազուրկ երեկոն ցրտեց: Ցրտի հետ քամին ուժեղացավ: Քամու բերած կաթիլները մեր դեմքին ավազանման գնդիկներ էին դառնում: Սովածությունը և ցուրտը դաշնակցեցին՝ սպառվելու հասած ֆիզիկական ուժի դեմ: Մեր ծնկները թուլացան: Մեր արաբ առաջնորդը ինձ խղճաց ու էշի վրա դրեց: Մի քիչ առաջացանք, քույրիկի ոտքերը հոգնեցին: Ոտքերը նրան չէին ենթարկվում: Արաբը ինձ իջեցրեց, քույրիկին հեծցրեց էշին: Այս անգամ էլ քույրիկը ինքն իրեն չէր կարողանում պահել, սկսել էր սառչել գրջի (քամոտ անձրև) դեմ: Ստիպված քույրիկին հրեց, անձրևից պաշտպանվելու համար քիչ առաջ ինձ տված մեշկեփ-վերարկուն ինձնից վերցրեց ու հագավ, մի բոտ քույրիկին թևատակին առավ, ձեռքի գավազանը ինձ տալով խորհուրդ տվեց էշին ծեծելով, վազելով Գաստոն գյուղ հասնել ու օգնություն խնդրել. - Ծուտո՛վ, վազի՛ր. քույրիկդ սառչում է...

Մեկ ժամվա ճանապարհը երևի կես ժամում կտրեցի, արդեն լրիվ մութ էր, հանձնարարված մարդուն գտա, որը իր զույգ տղաներին օգնության շտապեցրեց: Համարյա կես ժամ անց քույրիկին բերեցին կես մեռած, հագիվ էր շնչում ընդհատ-ընդհատ: Տանտիրուհին իր զույգ աղջիկներով քույրիկի ոտքերը-ձեռքերը, քունքերը շփելով-շփելով կենդանացրին նրան: Քույրիկի շունչը բացվեց ու սկսեց կանոնավոր շնչել:

Հյուրընկալները ընթրիքին չգիտեմ ինչ կերան, բայց մեզ տվեցին մեկ-մեկ պնակ ջրիկ ճաշ ու կես հաց, երեք տարվա մեջ առաջին անգամ մեր տեսածը...: Սկզբից քույրիկի կոկորդով ճաշը չէր իջնում. ազնվասիրտ տանտիրուհին գոալը, հացը ձեռքից վերցրեց, կուրծքն ու թիկունքը շփելով, թփթփացնելով, ապուրին առաջին գոալը օգնեց կուլ տալ ու իջեցնել: Քույրիկի ճաշը գոալով, քչիկ-քչիկ կերցնելով կարողացավ կոկորդը բացել ու ճաշը կերցնել: Տանտիրուհին մեզնից չզգվեց ու մեզ նոր ներքնակ ու ծածկոց տվեց, հանգիստ քնեցինք:

Հաջորդ առավոտյան մեր հյուրընկալները մեզ նախաճաշ տալուց հետո, մի ջորեպանի հետ Ծիսը էլ Ծուղուր ուղարկեցին: Ծանապարհին քույրիկը չհոգնեց, ջորու վրա հեծավ, իսկ ես՝ ես ինձ տղամարդ էի համարում:

Ես ու քույրիկը սկսեցինք թափառել Ծիսը էլ Ծուղուրի փողոցները՝ փնտրե-

լով գիշերելու տեղ: Ում տեսնում էի, ապաստանի մասին էի հարցնում (արաբերենով): Մի մարդ ինձ մի բակ մատնանշեց, որը բացի դարպասից ուներ և երկու պատուհան՝ դռան երկու կողմերին: Ներս մտա, ոնց որ անիծյալ, լքված բնակարան: Պատերին կոթնած չորս սենյակներից մեկի դուռը բաց էր: Բակի վրա երկու լուսամուտ էին բացվում՝ առանց փեղկերի: Կարելի էր գիշերել: Երբ մթնեց, մեր ներքնակը փոեցինք գետնին. քար էլ չգտնվեց բարձի տեղ. վերմակը քաշեցինք վրանիս: Երկու բոպե չքաշեց, ոջիլի բազմությունը խուժեց մեզ վրա: Մեր հանգիստը կորավ: Գիշեր է, անծանոթ քաղաք, բնակիչները թուրք են, թե՛ արաբ: Արաբներից վախ չունենք՝ թուրքերը մեզ սարսափի տակ էին պահել: Ու՞ր գնալ, ու՞մ դիմել, ի՞նչ անել, բացի համբերելուց այլ ելք չունեինք: Ձեռքներս մեր մարմնի ո՛ր մասին որ քսեինք՝ ոտքերին, երեսներին, փորին կամ թիկունքին, մաշկի փոխարեն ոջիլի զգվելի զանգված էինք շոշափում: Մինչև առավոտ աչք չփակեցինք: Լույսի հետ, լույսի բացվելուն, ոջիլները աստիճանաբար նվազեցին: Բայց դա չէր խանգարում մեզ փողոցները թափառել՝ ծանոթ մեկին հանդիպելու հույսով: Կեսօրվա մոտ, հայրիկի հորեղբոր թոռ Արմենը... երկնքից իջավ մեզ համար...: Այստեղ էլ հայրիկի իմաստությունն ու հաշվարկները ճիշտ դուրս եկան: Նա Արմենին նախորդ օրվանից հանձնարարել է իջնել Ծիսր քաղաք, երեք-չորս ժամ թափառել՝ մեզ հանդիպելու հույսով: Եվ չէր սխալվել: Նա մի խանութից երեք հաց վերցրեց ու մի կտոր պանիր՝ կերանք: Դա և՛ նախաճաշ էր, և՛ ճաշ: Մենք գիշերով հասանք: Անմիջապես մեր շորերը հանեցինք, որ Սառա հորաքույրս սկսեց եռացնել, ու ծածկվեցինք ինչ-որ միջոցներով:

...1917 թ. ձմռանն էլ մենք խոտով էինք ապրում: Հայրիկը իր քրոջ՝ Գոհարի լուրը Խելտըմից առավ: Մի օր էլ որոշեց՝ մենք խոտ ենք ուտում, թող նա էլ մեզ հետ խոտ ուտի...: Մի օր առավոտ շուտ ճամփու ընկավ, մյուս օրը երեկոյան Գոհար հորաքրոջ հետ տուն մտավ:

Աշուն է: Զիթապտղի հավաք է: Քույրիկն ու հորաքույրներս ինչո՞վ էին զբաղվում՝ չգիտեմ, բայց ես՝ հայրիկի ծանոթության շնորհիվ ձիթհանք մտա աշխատելու: Պտղադացի ուլունքանման լողքարը պտտեցնող բազուկին լծած էշն էի քշում, ձիթապտուղ էի աղում: Օրական մի հաց և շաբաթը մի թաս ձեթ էին տալիս: Հորաքույրներիս հավաքած խոտը խաշում էինք, վրան աղ ու ձեթ էինք անում և ուտում: Չգիտես որտեղից՝ հորեղբայրս լույս աշխարհ ընկավ՝ հիվանդ որդու հետ: Երեք օր անց տղան մահացավ, ինքն էլ հիվանդ պառկած, ես մենակս՝ անգոր: Հարևան գյուղացի երկու-երեք մարդ մոտակա մի լքված վայրում թաղեցին: Մի շաբաթ անց հորեղբայրս էլ մահացավ: Մի կերպ նրան էլ թաղեցինք... Մի կիրակի օր հայրիկը գնաց թաղման կարգը կատարեց...

Հայրիկը մի օր մի ծեր մարդու մոտ ինձ ուղարկեց ինչ-որ հանձնարարությամբ: Գնացի, տեսա, որ ծերունին բամբակ է գտում մի հարմարանքի միջոցով, որը մի քիչ ճարպկություն ու աշխուժություն կպահանջի: Զիթհանքի աշխատանքը դեմքս փոխել էր, կարծես մի քիչ ուժ էի հավաքել.

- Էմմի՛, - ասացի, - թու՛յլ տուր մի քիչ ես աշխատեմ:

- Ռու՛հ, ուղե՛ղ (զնա՛, տղա՛), դու՝ ո՞վ, բամբակ գտողն՝ ո՞վ:

- Փորձե՛մ:

- Ո՛չ:

Ծերուկը մի դույլ բամբակը գտել-ավարտելուց հետո հարմարանքից իջավ, մոտս եկավ իմ խնդրանքի վրա: Ես անմիջապես տեղիցս ցատկեցի, դույլը լցրի չգտված բամբակով, դրի հարմարանքին մոտիկ: Հեծա հարմարանքի վրա, աջ ոտքս դրեցի հակառակ ուղղությամբ պտտվող զույգ գլանակներից ներքևին, որը թափանիվի առանցքն էր կազմում, և այդ թափանիվը պտտեցնող ոտնյակի վրա, աջ ձեռքով վերևի գլանակի բռնակը բռնեցի, ձեռք ու ոտքի սինխրոն շարժումով գլանակները շարժման մեջ դրեցի ու ձախ ձեռքով չգտված բամբակը բուրբուռ մատուցեցի: Արդյունքը քաջալերող էր:

Ոգևորվեցի: Մի դույլ բամբակը տասը րոպե էլ չտևեց: Հանկարծ ծերուկը սարսափահար ներս ընկավ, կանգնեց շփոթահար, ուրախության մի ժպիտ գծագրվեց դեմքին:

- Ուղե՛ղ (Տղա՛), - գոչեց ինքն իրենից դուրս եկած, - այդ որտե՞ղ ես այս աշխատանքը սովորել: Արի՛ ինձ մոտ, ես քեզ փող կտամ, ինչքա՛ն կուզես:

- Չէ՛, Էմմի՛, ես արդեն ձիթհանքում աշխատում եմ, ամո՛թ է այնտեղից դուրս գալ:

1918 թվականի դեկտեմբեր ամիսն ենք: Մենք չէինք իմանում ռազմաճակատներում ինչ կա: Մեզ համար մի բան էր շեշտված. ամենուրեք կատարյալ անիշխանություն էր: Ծննդավայրի կարոտը, տարիների տանջանքներն ու տվայտանքները հայ գաղթական-աքսորական խլյակների սրտերն ու քայլերը դեպի տու՛ն էին ուղղել: Սամսոն աղան, իր ընտանիքով ու նույն կրակով վառվող համախմբված յուրայիններով ու հետևորդներով, Յագուբիե ստորոտի Ղնեյի գյուղի եզրին կանգ էր առել ու հարցրել իր մանկական ընկերոջ ու հետագայի թաղական-հոգաբարձու-քահանա գործակցի մասին: Նրան ասել են, թե վերևում՝ Յագուբիեում մի քահանա կա, բայց անունը չգիտեն: Սա անմիջապես մարդ է ուղարկել հայրիկին, որ նա էլ միանա հայրենադարձ թափորին:

Պատրաստվելու բան չունեինք և ոչ էլ՝ որևէ մեկից թույլտվություն խնդրելու: Անմիջապես իջանք ու թափորին միացանք, ժամ առաջ Անտիոք հասնելու միտքը խթան էր հանդիսացել, ու մարդիկ շտապում էին անտրտուն՝ հայրենի տան պատկերը աչքների առաջ: Անտիոք հասանք կեսգիշերն անց և, ըստ պայմանավորվածության, լցվեցինք հայոց եկեղեցի:

Հայրիկը դարձել էր խմբի հետսապահը և քսան-երեսուն րոպե ուշացումով տեղ հասավ, հիվանդ, ուժից ընկած իր քրոջ ամուսնու՝ Հովհաննես Նազարյանի հետ:

Ծուտով լուսացավ: Ժողովուրդը ուրախությունից համարյա չէր քնել: Թուրք ազգաբնակչության կողմից ո՛չ մեկ հակազդեցություն: Մերոնք սով չէին զգում... Արևածա՛գ...: Դեպի գյու՛ղ...

Իրիկնամուտին Կալեր հասանք, ճիշտ այն ժամին, որ ժամին որ գյուղից դուրս էինք եկել 1915 թ. օգոստոսի 15-ին: Ուղիղ երեք տարի չորս ամիս և տասնհինգ օր, կամ հազար երկու հարյուր երեսուններեք՝ տանջանքներով ու տվայտանքներով, տառապանքներով ու արցունքներով, սարսափներով ու մահվան մտապատկերներով, սով ու համաճարակներով, մի խոսքով՝ սպիտակ ջարդով հյուսված օրեր...

Արևի վերջին ճառագայթների շողերը կիսաքանդ տներին ու խոպանացած տնամերձներին, շրջապատող սարագագաթներին գորշագույն ու ոսկեգույն շղարշ էին հագցրել: Որբացած գյուղը սակվել էր, դարձել՝ մի բուռ:

Ինչ հակադրություն: Անծայրածիր, այրվող անապատներ ու սարալանջին ծվարած, որբացած, բայց՝ երազված գյուղ...

Ջովաշունչ ու քաղցրիկ գյուղ, որի դաշտերի ու պարտեզների վրա հինգ-վեց տարի գյուղատնտեսական ամեն աշխատանք պիտի տանենք, որն ինձ խթան պիտի հանդիսանա, ավելի քան կես դար անց շրջանի ազգագրությունը կազմելու՝ հենվելով ինքնակենսագործունեության վրա¹:

1919 թվից սկսած որբացած գյուղն սկսեց շենանալ, շնորհիվ անձնուրաց աշխատասիրությամբ օժտված նոր սերունդների, մինչև 1939 թ., երկրորդ բռնագաղթը...

10 (28).

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԲԻՍԼԱՄՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1903 թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ)

Օր մը արաբ մարդուն մեկը ինձի պատմեց իր կյանքը, ըսավ. «Մշմարիտը խոտովանիմ քեզի, ես Թուրքիայում թուրքի ասկյար էի: Մեզի ղրկեցին Մուսա Դաղ՝ Մուսա Լեռ ըսված տեղը, որ կոտորենք լեռը բարձրացած հայերուն: Մենք երեք կողմից շրջապատեցինք լեռը: Մեկ ալ հանկարծ մեր դիմացը երևաց սանդուղք մը, ան երկինքեն իջավ: Սանդուղքի վրա երկու հոգի կանգնած էին՝ թուրերը ձեռքերին: Թրերի ծայրերից արյուն էր կաթում: Այդ տեսնելով՝ մենք վախցանք ու ետ փախանք: Վախես մինչև հոստեղը՝ Հոմա, Դամասկոս հասա»:

¹ Տակավին 1976 թ. թաղից-թաղ իմ որոնումների ընթացքում, Երևանի Նոր Կիլիկիա թաղամասի իրենց առանձնատանը ծանոթացել էի մուսալեոցի հայրենադարձ մտավորական Գրիգոր Գյոզալյանին (ծնվ. 1903 թ.) նրանից ժողովրդագիտական նյութեր գրի առել և համագործակցել: Այդ ընթացքում, գնահատելով նրա հարուստ կենսափորձը, խնդրել էի, որ, ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի «Հարցարանով» առաջնորդվելով, շարադրեր իրենց նախնիների ինքնատիպ կյանքն ու կենցաղը: Հայաստանից ԱՄՆ տեղափոխվելու հետևանքով փաստաշատ այդ ձեռագիրը երկար տարիներ մնացել էր ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվներում: Ես այն վերցրել, խմբագրել, հրատարակության պատրաստել, առաջաբանով (հայերեն և անգլերեն) օժտել և լույս եմ ընծայել «Մուսա Լեռան ազգագրությունը» (Երևան, 2001) խորագրով և ուղարկել մերձիմահ վիճակում գտնվող հեղինակին, որը, իր վերջին շնչում այն տեսնելով, խաղաղված հոգով աչքերը փակել էր առհավետ:

ԹՈՎՄԱՍ ՀԱԲԵՇՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ¹
(ԾՆՎ. 1903 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՅՈՂՈՒՆ-ՕԼՈՒՔ ԳՅՈՒՂ)

Մուսա Լեռան կոիվի ժամանակը տասներկու տարեկան էի: Կհիշեմ, որ ժողովուրդը խուռներամ կբարձրանար լեռը: Ժողովներ եղան գյուղին մեջ, որ գաղթենք պիտի: Ժողովի մեջ իրարանցում մը սկսավ. թե՛ մենք հանցանք մը չենք ըրած. ինչու՞ պիտի գաղթենք և կամ թե՛ լեռ բարձրանանք: «Լեռը բարձրանանք» ըսին: Տուն, տեղ, ամեն ինչ ձգեցինք, ելանք լեռը:

Հաջի-Հաբիբլի և Բիթիաս գյուղերը երկմտանքի մեջ էին, քանի որ Նոխուդյան պատվելին դեմ էր լեռ բարձրանալուն: Նա համոզեց ժողովրդին, որ գաղթեն: Իսկ Քաբուսիե գյուղը գրեթե ամբողջը գաղթեց: Միայն տասնյոթ ընտանիք լեռը բարձրացավ: Ընդհանուր հաշվով, շուրջ վեց հազար մարդ բարձրացավ լեռը:

Լեռան վրա յուրաքանչյուր ընտանիք փայտից խրճիթներ շինեց, քանի որ կղմինդր, քար չկար: Երիտասարդ տղաները պատնեշներ շինեցին: Երկու ժողով ըրին: Մեկը՝ վարչական, լեռան ներքին կյանքը, մյուսը՝ ռազմական ուժերը պիտի կազմակերպեր: Այս մարմինները կային: Կոիվը սկսավ: Առաջին պատասխան գնդակը արձակեց Սարգիս Գաբադյանը: Կոիվը շարունակվեց: Թշնամին զորավոր դիմադրություն մը տեսավ և ետ նահանջեց:

Ֆրանց Վերֆելը գեղարվեստորեն Թուրքիո ոճիքը ներկայացուց և հայ ժողովրդի դիմադրողական պայքարը: Ժողովուրդ, որը գիտակցաբար լեռ կբարձրանա, գիտակցելով մահը: Ժողովուրդը զինված ապստամբ մըն էր:

Երեք գլխավոր ճակատամարտ եղավ: Մեր ժողովուրդը միշտ հաղթական ելավ: Գիտեին, որ մեր պարենը նվազ է, առաջը ձմեռ է, բայց հաղթանակը ոգևորեց մեզ, մենք նաև հույս ունեինք, թե ծովեն եվրոպացի դաշնակից նավ մը կանցնի: Մեր վիճակը ներկայացված էր դիմումով: Կողքը քրիստոնեական կարմիր խաչ մը կար: Հասած էր օրհասական ժամը: Մեզ նշմարող եվրոպացի առաջին նավը «Կիշեն» նավն էր, որ կխուզարկեր ծովափը: Հեռադիտակով կտեսնեն, որ պատառներ կան, մարդիկ կան: Կուգան կստուգեն, նավակ մը կուղարկեն: Ֆրանսերեն, անգլերեն գիտողներ կային: Ադմիրալը հրաման կուտա. «Մեկ շաբաթ թող սպասեն»:

Լեռը ամբողջ մշուշ էր: Տասը քայլի վրա իրար չէին տեսնար: Մեկ ալ մշուշը բացվեցավ, նավը երևաց: Բոլոր վերմակներուն սավանները քանդեցին, դրոշակ շինեցին, օդի մեջ պարզեցին ուրախությամբ: Թուրքերը վերջին ճիգ մը ըրին՝ հարձակվեցան, բայց մերոնք նորեն վրա տվին: Հերոսաբար պայքարեցին:

Շաբաթ մը հետո ծովակալը ուրիշ չորս նավեր ալ դրկեց: Ի վերջո, ծովակալը՝ Դարտիֆ դը Ֆուրնեն ինքը եկավ «Ժան դ'Արկ» նավով, տեսավ, որ պահը ճգնա-

¹ Այնճարում (Լիբանան) նկարահանված տեսաներիզը ինձ է տրամադրել հեռուստալրագրող, հետազայում՝ ՀՀ Կրթության նախարար Սերգո Երիցյանը: Այն պահվում է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվում:

ժամային է, պետք է օգնել և մարդկայնորեն իր անձնական պատասխանատվությամբ իր նավերուն մեջը առավ ամբողջ ժողովուրդը, միայն թիկունքը ապահով պահեց, որ թշնամին չհարձակվի:

Նախ՝ Կիպրոս են գացած, դիմած են անգլիացիներուն: Անոնք՝ «Տեղ չունինք» ըսած են: Պորտ Սայիդը հակաանեխելու փոստ մը կար: Այդ հակաանեխման կենտրոնը տարին թափեցին մեզի: Նավերը մեզի կերակուր կհասցնեին: Մուսալեոցիները հոն մնացին չորս տարի: Դաշնակից ուժերու պարենավորման բաժինը և Եգիպտոսի կառավարությունը մեզի պահեցին:

Ֆրանսական կառավարությանը մենք խնդրեցինք, որ մեզ վարժեցնեն, քանի որ մեր կոնիվը վերջացած չէր թուրքերի հետ: Ֆրանսական դրոշին տակ մեր տղաները զենքի վարժություններ կընեին: Հետո մասնավոր պատգամավորներ այցելեցին և որոշեցին, որ մուսալեոցիներու նախաձեռնությամբ զինվորական մարզանքի վարժություններ կազմակերպվեն: Ազգային խորհուրդը այդ ուզեց: Կազմակերպվեց Հայկական Արևելյան բանակը՝ տասնութից վաթսունհինգ տարեկան՝ առանց բացառության, արձանագրվեցին, դրկվեցին Կիպրոս, որը ընդհանուր զինվորական մարզական կենտրոն էր:

Հայերը զորավար Ալենքիի գլխավորությամբ Արարայի մոտ թուրք և գերման զինվորական անպարտելի բանակին հաղթեցին և նրանց հալածեցին մինչև Կիլիկիա: Եվ Կիլիկիան հայկական օջախ դարձնելու ծրագիր մը առաջ քաշվեց:

12 (30).

ԴԱՎԻԹ ԴԱՎԻԹՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՔԱԲՈՒՍԻԵ ԳՅՈՒՂ)

Մայրս կպատմեր, որ մեր Քաբուսիե գյուղին մեջ անցյալ դարի վերջին աղջիկները դպրոց չէին երթար: Մայրս աղջիկ եղած ժամանակը երբ դպրոց կերթար, իրմե պզտիկ տղաքը իրեն վրա քար կնետեն եղեր: Բայց հետո երբ ինքը դպրոցը կավարտե, նույն դպրոցին մեջ ուսուցչուհի կդառնա:

Ես ծնած եմ 1905-ին: Մայրս ինձի կրցածին չափ ուսում տված է: Հայրս Փարիզ եկած էր և պատշար դարձած, որ մեզի դրամ դրկե և ես ուսում ստանամ: Երկու հորեղբայր ունեի, անոնց թուրքական զինվոր տարին: Լսեցինք, որ ճամփին սպանած են:

1915-ին մենք հանկարծակիի եկանք, լուր առինք, որ թուրքերը մեզ վրա կուզան: Ժողով եղավ: Դաշնակ, հնչակ, ռամկավար կուսակցությունները բան մըն ալ չէին պատրաստած, չնայած հեղափոխություն կքարոզեին, էշեկնե՛րը:

Երբ Մուսա Դադի կոնիվը սկսավ, ես տասը տարեկան էի և աչքովս տեսած եմ: Հայրիկս ետ եկած էր գյուղ, և բոլորին հավաքեցին, ըսին՝ լեռը պիտի բարձրանանք: Հայրիկս մեզի լեռը բարձրացուց: Երբ թուրքերը հարձակվեցան, մենք արդեն լեռան

ծայրերում մեջը պաշտպանված էինք, քիչ մը անդին Որոնտես գետը կհոսեր: Երբ թուրքերում հալածանքը սկսավ, մեր մուսադաղցիները իրարմե հեռու-հեռու դիրքեր բռնեցին, իբր շատ են կովողները: Թուրքերը սկսան առաջ գալ: Մենք մեր ունեցած այծերը, մյուս կենդանիները հետերնիս լեռ տարած էինք: Ես անոնցմով կզբաղվեի: Գիշեր որ կըլլար, այդ կենդանիները կուգային, իմ քովը կուգեին քնանալ, այնքան որ ինձի կսիրեին: Ես գիշերով հորս հետ կերթայի վարի պարտեզներեն պտուղներ կհավաքեի, որ բերենք մամային կամ մեծ մամային տանք, ապրինք:

Պապաս պզտիկ զենք մը ուներ: Ուրիշները հին սիստեմի որսի հրացաններ ունեին, բայց անոնց լցնելը դժվար էր, քարի մը վրա պետք է հարմարեցնեին, մեջը բարութ լցնեին, չախմախլու կըսեին: Մերոնք կովում էին ադ որսորդական հրացաններով: Ես իմ աչքերով տեսել եմ, թե ինչպես թուրքերը ընկնում էին գետին ու մեռնում: Մեր մուսադաղցիները քաջ էին, կովում էին ամբողջ ուժով:

Ես մի մորաքույր ունեի: Ան մի աղջիկ ուներ, նոր ծնված: Ան լաց էր լինում, Մուսա Դադի վրա աղմուկ, ձայն չպետք է լսվեր, որ թշնամին մեր տեղը չգտնար: Ադ պզտիկ երեխային ձայնը կտրելու կաշխատեր մորաքույրս: Բոլոր մուսադաղցիները վախենում էին, որ դրա ձայնից թշնամին կուգա. «Գյավուրնե՛ր, մերդե՞ սըն» (*Գյավուրնե՛ր, որտե՞ղ եք - թուրք.*) կըսե: Մորաքույրս ադ երեխային ծիծ տվավ և խոտերում մեջը քնացուց, մենք փախանք ավելի ապահով տեղ: Ադ պզտիկը հոն մնաց: Ետքը որ եկանք, տեսանք հոն դեռ պառկած է: Ադ աղջիկը հետո մեծցավ, Հայաստանն է հիմա: Ծատ մը կիներ, աղջիկներ պատրաստված էին իրենց ժայռեն վար, ծովը նետեն, եթե թուրքը գա իրենց ուզե ձեռք անցնե:

Մեծ ճակատամարտեր եղան: Պապաս, մյուս մուսադաղցիները կովեցին: Կովողները քարերում տակը կպահվտեին, քարթուշ (գնդակ) ալ չկար: Ես քանի անգամ զենք եմ հասցուցած ճակատի առաջին գիծը: Փոքր էի, բայց անվախ էի: Աչքիս առջև տեսած եմ ադ բոլորը: Ուրիշ անգամներ ալ ջուր տարած եմ կովողներում: Ես ալ անոնց կօգնեի, լուր կտանեի և անմիջապես լուր կբերեի: Քառասուն օրեն ավելի տևեց ադ մեր կռիվը: Մեր մեջ միայն մեկը ֆրանսերեն գիտցող կար: Կուգեին լեռան մյուս կողմը անցնիլ և ծովի կողմեն օգնություն սպասել: Կնիկները ճերմակ սավաններ տվին: Իրար միացուցին, վրան կարմիր խաչի օգնության նշանը դրին: Ֆրանսիական նավ մը հեռուեն կանցնի, կտեսնա, կմոտենա. «Աս ի՞նչ խաչ է» կըսեն: Վերջիվերջո մեկը իջեցուցին. «Մենք քրիստոնյա ենք, մեզի ազատեք» ըսին: Ֆրանսերեն խոսողը բացատրեց, որ թուրքերը մեզի պիտի ջարդեն: Ֆրանսական նավին կենտրոնը ըսեր է. «Հիմա մենք պատերազմի մեջ ենք»: Մյուսներն ալ ըսեր են. «Մե՛ղք են, քրիստոնյա են, ջանը՛մ»: Վերջիվերջո, արտոնություն ստացեր են, նավերը եկան: Մենք ուրախացանք: Ինչ որ ունեինք՝ մեր այծերը, կովերը, երինջները, հրաման ելավ, որ պիտի սպանենք, որ թշնամիին ձեռքը չանցնեն: Ֆրանսացիները եկան, պզտիկ նավակներ բերին, մեզի նավ բարձրացուցին, տարին Եգիպտոս: Անտեղ պարապ տեղ կար, չեմ հիշեր ո՞ր էր: Անտեղ մեզի կկերակրեին, կպահեին: Ֆրանսական կառավարությունը ազատեց մեզի: Անտեղ մոտ էր Նիլը՝ Նեղոս գե-

տը: Օր մը ես լողալ ուզեցի: Նետվեցա գետին մեջը: Տեսա՝ խորն է, կխեղդվիմ: Մեր ընկերներեն մեկը հասավ, ինձի ազատեց, Նիլին մեջեն դուրս հանեց:

Երբ պատերազմը դադրեցավ, մեզի տարին Մուսա Դաղ^{*}: Ետքը Ֆրանսիա եկանք: Ֆաշիստական Գերմանիայի օկուպացիայի ժամանակ ես Ազգային ճակատի մեջն էի: Մանուշյանին հետ կոված եմ: Հարություն Մարտիկյանն ալ մեզի հետ էր: Մեզ բռնեցին, տարին դեպի գետը: Գեստապոները լարած էին հրացանները, մեզի կհրեն կոր դեպի առաջ, մինչև պատը: Կրակ պիտի բանան: Նշան առին, որ մեզի պիտի գնդակահարեն, մեռցնեն պիտի: Ես մտածում եմ. «Ինչու՞ համար»: Դու մի ըսեր՝ հրեայի տեղ եմ դրած: Մեզի կեցուցին պատին տակը: Զինվորները շարվեցան, ճակատնուս նշան բռնեցին: Ես կնայիմ կոր իրենց: Զդերս լարված եմ: Այդ պահը մարդ պետք է ապրի, որ հասկանա: Գեստապոները երկու հոգի էին: Մեկը մյուսին բան մը ըսավ: Մեկը եկավ, մոտեցավ ինձի, ըսավ. «Իջեցրու փանթալոնդ»: Իմ աչքերը կապույտ էին, ինձի հրեա կարծեր էին: Երբ տեսան, որ թլփատված չեմ, հրեա չեմ, փոխանակ կրակելու, զենքի կոթով չախ-չուխ զարկին, մեզի ազատ ձգեցին, բայց ետքը Հարություն Մարտիկյանի հետ Բուխենվալդ դրկեցին:

13 (31).

ՍԱՐԳԻՍ ԱԴԱՄՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

(ԾՆՎ. 1906 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

Դեռ 1914 թ. պատերազմը չէր սկսած, անթիվ անհամար մորեխ եկավ, երկինք-գետին չէր երևար: Ամբողջ բերքը փչացավ: Ադ Աստծո կամքն էր, որ թշնամու ձեռքը չընկնի բերքը: Մեկ ամիս ետքը թուրք կառավարութենեն եկան, հայ տղաներուն բանակ կանչեցին: Բոլոր տղաները գաղտնի Մուսա Լեռը բարձրացան: Թուրք պաշտոնյաները ծնողներեն պահանջեցին, որ տան իրենց զավակներուն, անոնք ալ ըսին. - Մենք չգիտենք ու՞ր են:

Սկսան ծեր մայրերուն, հայրերուն ծեծել:

Ադոր վրա կառավարությունը հասկցավ, որ ասոնք իրենց դեմ են:

Քանի մը օր ետքը երեք պատգամավոր եկան, ձեռքերնին թուղթ մը, ըսին. - Թող ձեր տղաները հանձնվին, թե չէ այդքան ժողովուրդը մեղք է:

Մենք լուր դրկեցինք, որ չենք հանձնվում, ինչքան ուժ ունենք կկուլենք:

Ադ պատգամավորները գնացին, երկու շաբաթ ետքը ուրիշ երեք հոգի եկան՝ նույն գրությունը ձեռքերնին: Մեր տղերքը նորեն մերժեցին: Ասոնք ալ գնացին: Ետքը ուրիշ երեք հոգի էկավ, ձեռքին խիստ նկատողություն գրված էր: Մեր տղա-

* Մուսա Դաղ՝ Մուսա Լեռան թուրքերեն անվանումն է:

¹ Այս վկայությունը գրի եմ առել 1975 թ. Էջմիածնի ճամփին՝ Մուսա Լեռ ավանի բարձունքին, որտեղ սկսված էին Մուսա Լեռան հերոսամարտին նվիրված Բուշարձան-կոթողի շինարարական աշխատանքները, իսկ մուսավեղի Սարգիս Աղամյանն այնտեղի պահակն էր:

ները անոնցմե մեկուն ականջը կտրեցին, ադ թուղթին մեջը փաթեցին, ետ դրկեցին, ըսելու համար, որ մենք հանձնվող չենք, մենք կովող ենք:

Այդ որ տեսավ թուրք կառավարությունը, մեծ ուժով՝ քսան հազար զինվոր, մեզ վրա հանեց: Սկսանք կովիլ իրար դեմ: Թշնամին չկրցավ դիմանալ, քանի որ մեր կողմը մշուշ էր: Աստված մեր պաշտպանն էր: Երբ թուրքերը մեզ վրա էին գալիս, մշուշն ալ էր գալիս, որ մեզի չտեսնան, իսկ մենք իրենց տեսնում էինք ու կովում: Ամեն կիրակի առավոտ մեծ զորքով հարձակվում էին: Ոնց գալիս էին, էնենց էլ փախչում, գնում էին: Ամենեն վերջին պատերազմին Մուսա Լեռան բարձունքին վրա բարձրացած էինք, ալ տե՛ղ չկար. մեկ կողմը ծովն էր, մյուս կողմը՝ անդունդ: Իրիկվա դեմ մեծ կոիվ եղավ, մշուշը նորեն մեզի օգնեց: Ադոր վրա թշնամին փախավ, բայց սարից չիջավ, ապահով տեղ մը գտավ սարի վրա, որ առավոտը շուտ հարձակվի մեզ վրա: Մեր ժողովուրդը ժողով ըրեց, ինչ ընել մտածեց: Երեսուն հոգի հրացաններով, գիշերվա ժամը մեկին, գաղտնի գնացին անտառի միջով, որ նրանց հանկարծակիի բերեն, փախցնեն: Ջեռքի նոնակները նետեցին, հրացանները աշխատցուցին, թուրքերը վախերնեն իրենց ունեցած-չունեցած զենքերը թողեցին, փախան:

Առավոտ ժամը 12-ին ծովին վրա Կիպրոսին կողմեն նավ մը երևաց: Լողալով գացին, նամակ տարին, մեր դրությունը պատմեցին: Նավապետը ըսավ. - Ութ օր ալ դիմացեք: Նավը գնաց, ութ օրեն եկավ. վեց նավ էին: Լեռան վրա մեր ունեցած ամեն ինչը այրեցինք, միայն շունչ-հոգի ազատեցինք: Տասնութ զոհ նահատակ տվինք, իսկ թուրքերը՝ հազարներով կոտորվան:

Նավերը մեզի Պորտ Սայիդ տեղափոխեցին: Մեր տղաները ուրիշ տեղերու տղաներուն հետ հայ լեզեռնական խումբ կազմակերպեցին ֆրանսական բանակում՝ թշնամի թուրքերուն և գերմանացիներուն հաղթեցին: Նավերը ոնց մեզի տարեր էին, անանկ ալ ետ բերին Մուսա Լեռ, ադի 1919-ին էր: Քսան տարի խաղաղ ապրեցանք Մուսա Լեռում ֆրանսացիին տիրապետության տակ, ամեն ինչ նորեն սկսանք դասավորել, ցանել, հնձել...

1939 թվին, երբ սանջակը տվին թուրքին, հայերը ցիրուցան եղան: Հայերը տուժեցին: Թուրքերը իրենց դրոշակը Մուսա Լեռան վրա բարձրացուցին: Ֆրանսացիները մեզի Այնճար բերին, հող տվին, տուն շինեցինք, ցանեցինք, քաղեցինք: Ինը տարի ետքը Հայաստանեն պատգամավորներ եկան, որ եթե հայրենական պատերազմը մեր օգտին վերջանա, պիտի մեր պատմական հողերը ետ վերցնենք...

Մենք ալ ադ հույսով 1946 թվին, յոթ հարյուր հիսուն ընտանիքով, «Պոբեդա» նավով եկանք Հայաստան:

Սկսա կոլխոզում աշխատել: Հիմա երկու տարի է Մուսա Լեռան հուշարձանի պահակն են: Հայրենիքի մուսալեռցիները դրամ հավաքեցին, որ իրենց ուժերովը շինեն. դեռ միայն կեսն է շինված, բայց մյուս տարի հուշարձանը պատրաստ պիտի լինի¹...

¹ Մուսա Լեռան հերոսամարտի հուշարձան-կոթողի բացումը կատարվել է 1976 թ., Էջմիածնից հարակից Մուսա Լեռ ավանի բարձունքին:

ՄԱՐԻԱՄ ԲԱՂԴԻՇՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

1914 թ. Մուսա Լեռան Հաջի-Հաբիբլի գյուղեն պապայիս տարին օսմանյան բանակ: Ջահել մերս երեք փոքր երեխայով չհասցրեց լեռ բարձրանալ, և մենք ընկանք քաղաքականների թափորի մեջ՝ Արաքստանի չուլերը: Կհիշեմ, թուրքի ժանդարմերը էկան խրբաջը՝ մտրակը ձեռքներին, սկսան մեզ մխտելով, ծեծելով տանիլ Դեր Զոր: Էնպե՛ս կծեծեին, որ մի ծերուկ ճամփին ընկավ գետին, հոգին փչեց: Չտեսնված շատ ժողովուրդ կար: Ամեն կողմեն հայեր կային, Դյորտյուլեն, Հանընեն, Ջեյթունեն, ուրիշ շատ տեղերեն հայերին բերել, լցրել էին: Էնտեղ մնացինք արևի տակ: Բոլորին տարան Դեր Զոր: Պապս, որ մեզ հետ էր, չգնաց, քանի որ իր տղեն, այսինքն իմ հերը, թուրքի բանակի զինվոր էր: Էդպես մենք ազատվանք Դեր Զորեն: Անկե ետքը մեզի տարան Հոմս: Կառավարութենեն ամր՝ հրաման էկավ. «Շներին թույնե՛ք»: Ան կուզեր հասկցնել, որ հայերուն գլուխը ուտեն, ամմա Ադանայի կուսակալ Ջեմալ փաշան մեզի տեր կանգնավ: Ան իսկական շներին թույնել տվեց, հայերին ազատեց մահեն, ամմա ըսավ՝ ձեր անունները պիտի փոխեք, թուրքի անուններ պիտի դնեք, որ ձեզ չսպանեն...: Կըսեին քի Ջեմալ փաշան փոքր ժամանակ հայ կնկա կաթ ծծած է, անոր համար հայերուն աղել աչքով կնայեր: Ան վերջը հրաման տվավ, որ մեր անունները փոխենք. մեկը՝ Օուքրի, մեկը՝ Ահմեդ, մեկը՝ Հյուսեին դարձավ, կնիկներուն, աղջիկներուն անուններն ալ փոխեցին, որ գլուխնին փորձանք չգա:

Էսպեսով հայ մնացինք: Մեզի ըսին՝ ձեզի Հալեպ կտանինք, ամմա Հալեպ չտարին, թողին Հոմսում: Հոն ամեն տեղից շատ մարդ կար, արևը շատ տաք կայրեր, մարդիկ եորդանների երեսները հանել, չադր էին սարքել, տակը մտել, որ արևը չխանձի: Ծոգ էր: Զուր չկար: Թքնեիր, թուքդ գետնին չէր հասներ: Պուճուր քույր մը ունեի, անունը Վարդուհի էր, լաց էր լինում, խաղող էր ուզում: Մայրս, որ շատ գեղեցիկ կին էր, ձեռքը դռնին խփելով սկսավ լալ. «Մեր բաղի թարմեքի ճյուղերը կոտրվում էին հասած խաղողի ծանրութենեն, իմ բալան խաղող կուզե, ես չեմ կրնա տալ»:

Հետո էդ պուճուր քույրս ջուր ուզեց, ամմա ջուր ալ չիկար: Խեղճը՝ ջու՛ր, ջու՛ր ըսելով, մորս գիրկին վրա մեռավ... Պապիս հետ հողը մի կողմ քաշեցինք, մեջը երեխուն դրինք, անցանք, գացինք: Հասանք մի տեղ, էդ գիշերը մնացինք քարերուն, ժայռերուն մեջը: Մեր մեջ մի քանի հիվանդ, ծեր, քոռ, թուփալ տղամարդիկ կային, մնացածը՝ կնիկ էին ու երեխա: Մեկ էլ տեսանք, թուրքերը էկան մեզ թալանելու: Պապս էնտեղ մեռավ...

Կհիշեմ, գիշերը պառկելու տեղ չիկար, մամաս պառկած էր գետնին, մենք ալ՝ ես ու Խաթուն քույրս, մայրիկիս մազերը կհուսեինք, անոր մազերուն հետ կխա-

դայիմք, մեկ ալ կնիկ մը էկավ, անցավ, մայեց մեզ, ըսավ. «Ամա՛ն խեղճ մախսըմ եավրուները խաբար ալ չեն, քի մայրերնին մեռած է...»: Մենք չոջուխ էինք, ի՞նչ գիտնանք, որ մեր մեկ հատիկ մաման՝ ալ չիկա:

Մեր ծանոթ Մարգարին կնիկը օյա՛ ասեղնագործություն կըներ, արաքներուն կծախեր: Արաքի կնիկ մը անոր կըսէ՝ պզտիկ աղջիկ մը չիկա՞, ինձի օգնական ըլլա: Աս հայ կնիկը ինձի ըսավ՝ քալե քեզի տանիմ արաքի մը տուն: Ես էլա, հետը գացի: Հարուստ, շատ բարի կնիկ մըն էր ադ արաքը, եթե արդեն մեռեր է, ողորմի իրան: Ան մողիստրա էր, տանը դերձակություն կըներ: Հարուստ խանութները կուգային, կերթային, խափվե կխմեին, ջղարա կծխեին, ես ալ հետու ջրհորեն լուսվիկով՝ փարչով, ջուր կբերեի, բուրդ կմանեի...: Տարիքս ի՞նչ էր՝ հինգ-վեց տարեկան: Ես անտեղ մնացի չորս տարի: Վերջեն, երբ գերմանացին Հոմսեն դուրս եկավ, թուրքն ալ ինկավ, անգլիացին ու ֆրանսացին էկան, մտան: Օր մը մորեն լուսվիկս ձեռքիս ջրհորին գլուխն եմ, մեյմն ալ հույն տերտեր մը էկավ, արաքերենով ինձի հարցուց. - Եա՛ բենթի, էնթա արմա՞ն (Ա՛յ աղջիկ, դուն հա՞յ ես):

Ես ըսի. - Բիթըմ՝ իսլամ, բըլ ալիմ՝ արման, այսինքն՝ լեզվով իսլամ եմ, սրտով՝ հայ: Ըսավ. - Ծու՛տ արի տանեմ քեզ ձերոնց քովը:

Ես տուն տարի լուսվիկով ջուրը, ոտնամաններս հանեցի, որ ձայն չելլե, կամաց-կամաց տունեն դուրս էլա, գացի տերտերի ետևեն: Ղուրբան էղնեմ Աստծոն: Տերտերն ինձի տարավ Հոռոմի թաղի որբանոցը, հոն շատ որբեր կային, անոնց մեջեն գտա Խաթուն քույրիկիս: Գտա, ուրախացանք, բայց ես հայերեն խոսելու մոռացել էի, արաքերեն էի խոսում: Մեր լեզուն մոռացել էի...

Ժամանակ մը ետքը որբանոց էկավ հորաքույրս, մեզ գտավ, արաքայով տարավ Անթաքիա՝ Անտիոք, քեռուս տունը: Քեռիս ալ մոր էր ամուսնացել: Իր կնիկին ըսավ. - Էս էրեխեքի խաթրին չե՛ս կպնի, մայր ու աղջկա պես կապրիք...

1919 թվի աշնանը մտած էինք քեռուս տանը, մեկ էլ լսում եմ. «Խաթիկենց Սարգիսն էկա՛վ թուրքական բանակեն»: Մեկ էլ տեսնամ, երկու հոգի ներս մտան, սկսան կարոտով ինձ ու քրոջս պաչել: Չգիտեմ ո՞ր մեկն էր իմ հերը: Բանակում թուրքերը կիմանան, որ պապաս հայ է, կխփեն: Խեղճ հերս թուրք ասկյարի շորերով վիրավոր ընկած կըլլա գետնին: Անգլիացիները կուգան, կկարծեն թուրք զինվոր է, չեն ուզեր մոտենալ: Հերս խաչ կհանե, որ ցույց տա, որ քրիստոնյա է: Անգլիացիները կտեսնան, որ քրիստոնյա է, կտանեն, վերքերը կկապեն, ուտելիք կուտան, կաթ կխմեցնեն, երբ կլավանա, կէլլա, կերթա Հոմս՝ մեզ փնտրելու: Միլլեթ ֆեքիլը՝ այսինքն անտեղի մեծավորը, տետրակը կբանա, կըսէ՝ քու հարազատներդ հոս չեն: Հերս հարցնելով, հարցնելով կուգա մեզ կգտնա...: Արդեն հրաման էլած էր, որ ով ուզե՛ կրնա իր տեղը ետ երթալ: Հերս վերցրեց մեզ, տարավ Մուսա Լեռ: Հոն ո՛չ տուն կա, ո՛չ մեր կա, ո՛չ վրանիս հագուստ կա, ո՛չ մի բան: Քեռուս կինը մի բարակ վերմակ էր տվել, երեք հոգով տակը կպառկեինք...: Հերս գնաց ածուխ բերեց, հողից աման-չաման բերեց: Նոր՝ տուն, տեղ էղանք: Նոր մորս հետ ալ ամուսնացավ, երկու եղբայր ալ ունեցա...

Տարիներ անցան, ես ալ մեծցա, ամուսնացա Արարայի ճակատամարտէն նոր վերադարձած կամավոր Կարապետին հետ: Տուն-տեղ էղանք: 1939-ին, երբ ֆրանսացին անգլիացիին հետ Ալեքսանդրեանի սանջակը, Մուսա Լեռն ալ հետը, տվին թուրքին, մենք չուզեցինք թուրքին հետ ապրիլ, մեզի տարին Այնճար: Հոն սկսանք ծայրեն՝ նոր տուն շինել, ջուր բերել, այգի, ծառ, ծառաստան տնկել... վերջն ալ ամեն ինչը թողինք, 1946 թվին եկանք Հայաստան...

Ծատ դարդ եմ տեսել, շատ կորուստ եմ տեսել, շատ չարչարվել, հիվանդացել եմ: Առաջ Լեւոնականը մնացինք: Երկար տարիներ աշխատեցի Լեւոնականի տեքստիլ-տրիկոտաժի ֆաբրիկայում: Հետո փոխադրվանք Երևանի Մալաթիա թաղը: Հոս ալ նոր տուն շինեցինք, այգի տնկեցինք... Երեք տղաներս՝ Առաքելը, Գևորգը, Սարգիսը և աղջիկս՝ Ազատուհին, ամուսնացած են, տուն-տեղ, երեխաների տեր են: Գևորգս բանասիրական գիտությունների թեկնածու է, Ակադեմիան կաշխատի, հիմա Կիպրոս դրկած են, Մելքոնյան վարժարանը հայոց լեզու կուտա: Ես ալ կաղոթեմ, որ խերով, բարով ետ վերադառնա:

15 (33).

ԳԵՎՈՐԳ ՉԻՖԹՉՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՔԱՐՈՒՍԻԵ ԳՅՈՒՂ)

Ես ծնվել եմ Մուսա Լեռան Քաբուսիե գյուղում: Հերոսամարտը դեռ չսկսած՝ հայրս լեռ տարավ մեր անկողիններն ու ուտելիքը, հետո եկավ, որ մեզի տանի, թուրքն արդեն չորս-հինգ հարյուր զինվորով եկել պաշարել էր մեր գյուղը, քանի որ մեր գյուղը գլխավոր ճամփին մոտ էր: Ֆելահների մոտ ինչքան էշ կար՝ բարձեցին, մեզ տարին Անթաքիա: Այնտեղից ալ տարին Համա: Մի մասը ծարավ. ջուր չկա, մեծահասակները չեն կարողանում քայլել, մնացին ճամփաները: Մենք չորս ախպեր էինք: Բոլորն ալ մեռան, քույրս ալ: Հասանք Համա: Պապուկս նստած էր գետնին, ժանդարմ մը էկավ, ըսավ. - Պիտի տանիմ քեզ հիվանդանոց:

Պապուկիս տարան: Մյուս օրը հայրս գնաց հորը տեսնելու, տեսավ, որ թույնել էին և արաբայով տարել լցրել էին հորերը՝ հազարավոր հայերի հետ: Մի մաղարա կար, մեզ տարան մեջը լցրին: Հոն Գանա անունով մի միջատ կար, որ կծի՝ մարդ կմեռնի: Ուտելիք չկա: Սոված ենք: Զիբիլի միջից հանում ենք փորթուզալի կեղև, մարուլի տերև, ուտում: Ինձի պես հինգ-վեց տարեկան քառասուն-հիսուն երեխա կար: Մի թուրք փաշա կար, ամեն մեկիս մի պատառ հաց կուտար: Ան ինձի ըսավ. - Քեզի մեթալիք կուտամ, դուն էկուր տունս ավիլ:

Գացի ավիլեցի, բայց դրամը չտվավ: Ծեծեց ինձի, ես արյունվա ընկա գետին, երբ ուշքի եկա, փախա անապատ: Հոն տեսա մի արաբ նամազ կընե: Հոն ինձի բռնեցին, ձիու վրա կապեցին, բայց ես փախա: Ֆարքո անունով մի գյուղ կար: Արևը մայր էր մտել, վախենում էի՝ շները ուտեն ինձ: Հոգնած ընկա մի տան մոտ՝

քնացա: Առավոտը տեսա կովերը խոտ կուտեն, ես ալ անոնց հետ խոտ կերա: Տեսա՝ չորաթան կա, ուզեցի առնել, մեկը թոփուզով խփեց գլխիս: Ես ընկա մեռածի պես: Գիշերը արթնցա, տեսա ցրտեն դողում եմ: Թոնդիրի մեջ մտա, տաքցա: Առտուն արաք կնիկը եկավ՝ ելի՛ր, ըսավ: Մոխիրի մեջ ծեծված տեղերուս արյունը չորացել էր, ըսավ. «Ալլա՛հ յա խրութեյթուն, յա՛ հարամ, մի՞ն դարաքակ» (*Աստված քանդի նրա տունը, ափսո՛ւ, ո՞վ խփեց - արաք*):

Նստեցրեց, հաց տվեց, ուտելու ժամանակս մի կին էկավ փաթաթվեց ինձ: Տեսա՝ մորքուրս էր. «Ջիզյա՛րս, - ըսավ, - մորդ, հորդ կբերեմ», - և պատմեց, որ ան թուրք փաշան, որ մի-մի կտոր հաց էր տալիս հայ երեխեքին, հացի մեջ թույն էր լցրել, ամբողջ մի ֆուրգոն լիքը երեխեք տարել, լցրել էին փոսը: Այնթապում ալ հայերի երեխաներին լցրել էին եկեղեցին, բենզին լցրել, վառել էին, ո՛չ մեկը ողջ չէր մնացել: Ադ ժամանակ Ջեմալ փաշան էր իշխում: Նա իննից-տասնչորս տարեկան հայ աղջիկներից իրեն հարեմ էր սարքել: Հայերը դրա համար նրան սպանեցին:

Մյուս օրը մի պառավ ըսավ. «Հայաթը մաքրի՛ր, զիբիլը թափի՛ր»: - Արեցի, համա հացը չտվեց:

Հորս տարին բանակ՝ խրամատ փորելու: Մնացինք ես, մայրս ու ծծի երեխան: Մայրս հիվանդացավ, գծվեց: Երեխան մնաց սոված: Ես գնում էի այծերի կաթը կթում, բերում էի, որ երեխան ծծում էր: Հետո էդ երեխային՝ իմ փոքր եղբորը, տարինք, դրինք եկեղեցու դուռը, քանի որ մենք այլևս չէինք կարող նրան պահել: Արաք քրիստոնյա մի ընտանիք եկավ նրան տարավ պահելու:

1918 թ. Համայից Մուսա Լեռ ոտքով ետ գնացինք: Ուտելիք՝ չկա, ջուր՝ չկա: Մեր մուսալեոցիքը դեռ Պորտ Սայիդեն չեն եկած: Թուրքերը մեզ տեսան.

- Գյավուրները էկան, - ըսին, փրթո ու փաբուջ փախան:

Բայց չախկալները, վայրի գազանները մեզ գիշերները վախեցնում էին: Կամաց-կամաց ժողովուրդն սկսավ լեցվիլ Մուսա Լեռ: Սկսան հողը ցանել, հնձել, ապրեցինք, ողջ մնացինք...

16 (34).

ԳԱՐՈՒՆ ԱՆՏՈՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՎ. 1910 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

Հինգ տարեկան էի, երբ մեզի աքսոր քշեցին: Ես շատ փոքր էի, բայց կհիշեմ մեր քաշածները: Չորս տարի մնացինք Արաքստանի չուերը: Արդեն հայերեն խոսիլը մոռցել էի, արաբերեն կըսեի. «Ալլահ ատիկուն, խընէ ալէյնա, շըխվը խըբըզ ատիմա»: Այսինքն՝ մի քիչ հաց, Աստծո սիրուն, ողորմացեք:

Մամաս արաբի տան մեջ ծառայություն կըներ: Ես ադ տունին խոհանոցին պատուհանին տակը իբրև թե կխաղայի, բայց կսպասեի, որ մամաս հացի խմորը շաղելու ժամանակ, գաղտնի գունդ մը պատուհանեն վար նետեր, որ գոնե հում-հում ուտեի, քանի որ եփած հացը արդեն հաշիվով կըլլար և չէր կրնար ինձի տալ...

ԱՍԱՏՈՒՐ ՄՈՎՍԵՍԻ ՄԱԽՈՒԼՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ¹
(ԾՆՎ. 1911 թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ԲԻԹԻԱՍ ԳՅՈՒՂ)

Ծնվել էմ 1911 թ. հունվարի 1-ին, Մուսա Լեռան Բիթիաս գյուղում: Մախույան գերդաստանը բազմամյա էր և, որպես հարուստ գյուղացիներ, ունեցել են դաշտեր, այգիներ, անասուններ:

Բիթիաս գյուղը Մուսա Լեռան ամենագեղեցիկ և օդափառ վայրն էր, քանի որ տեղադրված էր լեռան զազաթին և օդափոխության համար շատ նպատակահարմար: Մեր գյուղն ուներ հազար հինգ հարյուր հայ բնակիչ, մեծ մասամբ լուսավորչական էին, բայց կային նաև բողոքականներ: Մենք լուսավորչական էինք, բայց մայրս՝ նախասիրելով բողոքականների ազատամտությունը և մարդկանց մոտեցման մեղմ ձևերը, մեզ բողոքական դպրոց տվեց:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հայրս՝ Մովսեսը, զնացել է ԱՄՆ՝ փող վաստակելու: Մայրս, ըստ երևույթին, կազմակերպված, խելացի կին էր, և գալիս էին իր հետ խորհրդի: Երբ մայրս արտահայտվում էր կրթական սիստեմի մասին, ասում էր. «Ամենալավը անգլիականն է, այսինքն՝ անգլոսաքսոնը»:

Երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվեց, թուրքական կառավարությունը բոլոր հայ տղամարդկանց հավաքեց, բանակ տարավ: Մնացինք կանայք, երեխաներ և ծերեր: Երբ սկսվեց տեղահանությունը, Ջեյթունում պաշտոնավարող պատվելի Տիգրան Անդրեասյանը ընտանիքով այնտեղ էր ապրում: Եվ երբ թուրքերը տեղահանեցին հայերին, նրա ընտանիքն էլ այդ խմբի հետ տեղահանում են: Տիգրան Անդրեասյանը ներկայանում է այդ խմբի թուրք ղեկավարին, և քանի որ այդ ժամանակ հոգևոր (բողոքական) առաջնորդներին թույլատրում էին, նրան արտոնում են դուրս գալ քսորականների թափոռից: Տիգրան Անդրեասյանը ընտանիքով փրկվում է: Նա գալիս է իր ծննդավայրը՝ Մուսա Լեռ, բացատրում է, թե ինչ է կատարվում այլ տեղավայրերի հայության հետ և, որ ավելի լավ է լեռ բարձրանալ, քան՝ մեռնել: Մուսալեռցիների մեծ մասը համոզվում է և բարձրանում լեռը: Նրանք կազմակերպում են ճակատի համար ուտեստը, հաղորդակցության միջոցները, որպեսզի հետագայում կարողանան փրկության ճանապարհ գտնել: Լեռան մյուս կողմը Միջերկրական ծովն էր, քանի որ սարը լանջով ուղիղ ծովն էր իջնում: Եվ մենք լեռ բարձրացանք: Հիշում եմ, երբ մամայիս հետ որոշ իրեր բարձրացրինք լեռ, անձրևից թրջվել էինք և մրսում էինք: Մայրս մտածում է՝ իջնենք գյուղ, տանը լվացք անեմ, երեխաներին լողացնեմ, չորացնեմ՝ նոր բարձրանանք լեռ: Բայց արդեն թուրքերը շրջապատել էին և մեզ գաղթականության հանեցին: Տարան մեզ Համա քաղաքի մոտ: Մայրս, ըստ երևույթին, հորիցս ստացած փող ուներ, մի

¹ Ասատուր Մախույանը 1946 թ. Բելյուրից ներգաղթել է Հայաստան, աշխատել է Երևանի պետական համալսարանի Օտար լեզուների բաժնում որպես ավագ դասախոս: 1998 թ. Նոր Նորքի իր տանը պատմել է իր դժվար կյանքի հուշերը:

էշ վարձեց, որ հերթով նստենք, ու ճամփա ընկանք: Մեծ քույրս էր, ինձնից փոքր եղբայր ունեի և ես: Մեզ տանում էին ամայի վայրերով: Կանայք լաց էին լինում: Իրենց փոքր երեխաներին տալիս էին թուրքերին, գոռգոռոց, աղմուկ, աղաղակ: Վերջապես մեզ բերեցին Համայի մոտ, մի սարի լանջի պես տեղ էր, քարանձավներ կային, մեզ էնտեղ տեղավորեցին, ասեցին՝ չշարժվեք: Ամեն առավոտ գալիս էին թուրք զաբիթները, խումբ-խումբ տանում էին «լավ տեղ» ու սպանում էին Եփրատի ափին: Քրդական խուժանները հարձակվում էին մերոնց վրա, աղջիկներին առևանգում էին: Սպանվածների միջից մի երիտասարդ տղա վիրավորվել էր, բայց չէր մեռել, եկել էր մորս պատմել էր իր աչքով տեսածները, որ այդ «լավ տեղը» հենց Եփրատի ափն է, ուր համատարած բոլորին սպանում են ու զցում գետը:

Մայրս գտավ մի հայ, որը թուրք ոստիկանների հետ կապ ուներ: Էդ հայուն փող տվեց, որ ոստիկանին կաշառենք, և մենք հնարավորություն ստացանք մտնել Համա քաղաքը: Մի խանի մեջ, որտեղ էշեր և ուղտեր էին կապում, մայրս մի սենյակ վարձեց: Մենք այնտեղ մնացինք չորս տարի: Երբ մայրս տեսավ, որ աչ ու ձախ սովից մահանում են, ինձ ուղարկեց մուրացկանության: Ոմանք իրենց երեխաներին հանձնեցին արաբներին, որպեսզի ողջ մնան:

Մի օր մի մահմեդական արաբ ինձ՝ փոքրիկ մուրացկանիս, օգնեց, հաց տվեց, կանչեց, թե՛ արի իմ տղան դարձիր: Ես մամայիս ասի: Նա համաձայնվեց: Ես գնացի, լավ ուտում, լավ հագնում, դպրոց էի գնում: Մայրս երկու ուրիշ մուսալեոցի ընտանիքի կանանց և Եդիսաբեթ մորաքրոջս հետ գնում էին, դաշտերում աշխատում էին՝ հողատերերի մոտ, որ փող ստանան: Իսկ քրոջս մայրս տվել էր մի հայ ընտանիքի, որ սոված չմնա: Մի տարի հետո բիթիացի մի մարդ մորս ասաց. «Ամերիկայից փող է ուղարկված և գտնվում է ոստիկանատանը, արի գնանք, ստացիր, կեսը՝ քեզ, կեսը՝ ինձ»: Հորս ուղարկածն էր, ստացանք, մի քիչ շունչ քաշեցինք:

Ես դպրոցում լավ էի սովորում: Ազատ ժամանակ ես մահմեդական երեխաներին սովորեցնում էի իրենց դասերը:

Երբ պատերազմը վերջացավ, զինադադար եղավ, անգլիացիները մտան Համա, հայերին սկսեցին ցուցակագրել, Մուսա Լեռը սիրիական գաղութ դարձավ: Սիրիայի և Լիբանանի արանքը սահման չկար, ազատ էր: Ֆրանսիացիները եկան, Մուսա Լեռը անջատեցին Սիրիայից: Հետո եկան անգլիացիները՝ ցուցակագրելու: Մայրս նրանց բերեց իմ խորթ արաբ հոր մոտ, որի անունը Սայիդ Թաթալի էր: Մայրս ուզեց ինձ վերցնել նրա մոտից: Նա դժվարությամբ տվեց, քանի որ ինքը ուրիշ զավակ չուներ: Բայց հետո Սայիդը եկավ, մորս խնդրեց, ինձ նորից տարավ իր մոտ: Մայրս բողոքեց, անգլիացիները եկան, նորից ինձ տարան, դրեցին ամերիկյան որբանոց:

Մի օր մեզ՝ որբերիս, դաշտ տարան խաղալու: Տեսա՝ Սայիդի կողքի հարևանների տղաներն են, համոզեցին ինձ, ես փախա, նորից գնացի Սայիդի մոտ: Մայրս ինձ նորից գտավ, բերեց և խնդրեց, որ մեզ արտահերթ տանեն Մուսա Լեռ: Մեզ գրուզավիկի մեջ լցրին, բերին Իսկենդերուն: Մենք էնտեղ մնացինք մի շաբաթ: Անգլիացիները մեզ հաց էին տալիս, ճաշ էին տալիս: Մեզ տարան Անտիոք և հե-

տո եկանք Մուսա Լեո: Դա սեպտեմբերի 18-ն էր: Եկանք մեր գյուղը, ո՛չ տուն կա, ո՛չ պատուհան, ո՛չ անասուն էր մնացել: Արաբ-ալեհները, որոնց թաթ էինք ասում, բոլորը տարել էին:

Երբ հայկական լեգեոնականները եկան Մուսա Լեո, գեներով կովեցին թաթերի դեմ, մեր հողերը, անասունները ետ բերեցին: Սկսեցինք վերակառուցել, շենացնել մեր գյուղը: Դպրոցի, եկեղեցու պատերը կային, բայց պատուհաններն ու դռները հանել էին ու տարել: Սարքեցինք: Դպրոցն ու եկեղեցին սկսեցին գործել: Սկսեցինք սովորել: Հանդեսներ էին կազմակերպում: Մայրս կամաց-կամաց Ամերիկայում գտնվող հորս հետ կապ սկսեց պաշտպանել: Մայրս ինձ ուղարկեց Քեսաբ: Էնտեղ՝ Քեսաբում, մեկ տարի մնացի: Հետո մայրս հայտնաբերեց, որ Հալեպում ամերիկյան զինվորական դպրոց կա, ուղարկեց ինձ այնտեղ սովորելու: Ես այնտեղ սովորեցի ինը տարի:

1928 թ. հայրս Նյու Ջերսիից եկավ, մի ամիս մնաց, ասեց. «գնամ, ձեզ կանչեմ՝ կգաք»: Բայց 1932 թ. տնտեսական ամենամեծ ճգնաժամն սկսվեց: Հայրս գրեց, որ իր վիճակը լավ չէ, աման է լվանում ռեստորանում: Եվ, որ ինքը իմ տարիքում ամուսնացած տղամարդ էր, և հիմա ժամանակն է, որ ես ինձ պահեմ: Անշուշտ, ես զայրացա, պատասխան չգրեցի: Սկսեցի աշխատել, անգլերեն, ֆրանսերեն էի պարապում դպրոցում, որ համալսարանի պարտքս տամ:

1939 թ. մեծ տերությունները որոշեցին Թուրքիայի պահանջած սանջաքը իրեն վերադարձնել: Եվ Ալեքսանդրետի սանջաքը Սիրիայից անջատեցին ու տվին Թուրքիային: Հայերն ստիպված դուրս եկան Մուսա Լեոից: Ես այն ժամանակ Հալեպում էի, լավ վիճակի մեջ էի, դասեր էի տալիս: Երբ իմացա, որ հայերին տանում են Լիբանան՝ Այնճար, եկա Սիրիայից Բեյրութ: Հետո գնացի Պաղեստին: Էնտեղ աշխատեցի Թել-Ավիվում, անգլիական առևտրական հիմնարկում: Չորս տարի էնտեղ աշխատեցի:

Թուրքերը որպեսզի տիրապետեն այդ հողամասին, եվրոպական դիպլոմատները առաջարկում էին, որ Օսմանյան կառավարությունը վեց վիլայեթները հայերին հատկացնի՝ Օսմանյան տիրապետության տակ, բայց ունենան իրենց ազգային կրթությունը, մշակույթը: Ենթադրելով, որ այդ իրենց քաղաքականությանը վնաս կտա, թուրքերը սուտ խոսեցին և կազմակերպեցին հայերի ջարդը:

Թալեաթը, որ ղեկավարում էր այդ ցեղասպանությունը, ասաց. «Այն ինչ երեսուն տարվա ընթացքում չկարողացավ Սուլթան Համիդը անել, ես երեք ամսվա մեջ արեցի, Թուրքիայում հայերի հարցը լուծեցի»: Թուրքերը խորամանկ են, իրենց ազգի համար ամեն տմարդության դիմեցին, որ Թուրքիան լինի զուտ մուսուլմանական երկիր: Թուրքը ուր որ գնացել է, ջարդել է: Դրա համար Վիկտոր Հյուգոն ասել է. «Այստեղով անցել է թուրքը»: Հիմա ողջ աշխարհը գիտի Հայոց ցեղասպանության մասին: Մի օր պիտի լինի, որ հայկական տարածքների հարցը դրվի:

1946-ին, օգոստոսի 23-ին եկա Հայաստան, մորս հետ: Երբ գնացի համալսարան՝ քննություն հանձնելու, ինձ հարցրին. - Ի՞նչ կրթություն ունեք:

Ես ասացի. - Լիբանանի ամերիկյան համալսարանն եմ ավարտել:

Ասին. - Գուցե դուք մեզ քննեք, - գնահատական նշանակեցին, ես ընդունվեցի որպես ուսանող:

Հաջորդ օրը գնացի սև շուկա, մեր հագնելիքները ծախելու, որ ապրենք: Գնացի համալսարան: Ասին՝ ռեկտորը կանչում է: Գնացի ներկայացա: Ռեկտորը դարակը բացեց, մի թուղթ հանեց, ասաց. - Մենք ուզում ենք Ձեզ դասախոս ընդունենք, դիպլոմը կբերեք: Հիմա Ձեզ գրություն կտանք, նաև հինգ հարյուր ոտքի կստանաք, վերջը լավ կլինի...

Այդ ժամանակ համալսարանում Միջազգային հարաբերությունների բաժին էր բացվել: Մեկուկես տարի դասախոսեցի: Կուրսում տասնութ ուսանող կար՝ Համլետ Գևորգյանը, Գևորգ Բրուտյանը իմ լավագույն ուսանողներն էին: Մի ուսանող ունեի, Ռազմիկ Ասոյան անունով: Նրա հայրը մի օր եկավ, մի բոտ ոտքի դրեց սեղանին: Ես չվերցրի: Դասի ժամանակ դրա տղան, որ վատ էր սովորում, ասաց. - Ընկեր Մախոյլյանը շատ լավ մարդ է, բայց երկար չի մնա, քանի որ իմ հայրը չեկիստ է:

1947 թ. դեկտեմբերի 21-ին փողերը փոխվեցին: Ամսի 23-ին ռեկտորը ինձ կանչեց, ասաց. - Ձեզ ուղարկում ենք Կիրովական՝ (ներկայիս՝ Վանաձոր), անգլերենի դրվածքը ուսումնասիրելու: Ամսի 25-ին Էնտել պետք է լինեք:

Եկա դեկանին ասացի: Նա զանգեց ռեկտորին: Ես իմ խմբի ուսանողներին հայտնեցի, որ ինձ Կիրովական են ուղարկում: Ուսանողներից մեկն ասաց. - Այս ձևով մեր երկրում մարդկանց կալանավորում են: Ես ձեզ կուղեկցեմ:

Գնացինք, տոմս առանք, երկու շիշ պիվա առա, մի հատ զաթա առա: Բուֆետից դուրս եկա, մեկը մոտեցավ. - Ընկեր Մախոյլյան, բարև: Ու՞ր եք գնում:

- Կիրովական:

Կայարանի մեջ նա թևա մտավ, մի ուրիշն էլ մյուս թևա մտավ: Ինձ տարան ճաղավոր մի մեքենա մտցրին: Գցեցին մեջը: Չամադանս էլ բերեցին: Ավտոյով բերեցին Նալբանդյան փողոցի վրա Պետական անվտանգության շենքը, բարձրացրին չորրորդ հարկ: Մի գեներալ և մի քաղաքացիական շորով մարդ կար, որը չեկիստ էր: Ես հարցրեցի. - Ինչու՞ եք ինձ բերել:

- Կասենք, - ասին:

- Ինչու՞ տնից չէիք բռնում:

- Ի՞նչ նշանակություն ունի, թե որտեղից: Դուք շատ մեղքեր ունեք, հակապետականությունը ամենից թեթևն է:

Ի դեպ ասեմ, որ Բաթումիում հինգ անգամ իմ գրականությունը ստուգել էին, օտար լեզվով բառարաններս թերթել էին: Գրավոր թեմաներ ունեի կատարած «Ամերիկյան դեմոկրատիան», «Շվեյցարական դեմոկրատիան», «Սովետական դեմոկրատիան»: Դրանք բռնագրավել էին: Իսկ հարցաքննության ժամանակ տեսնեմ՝ դրանք սեղանի վրա են: Ինձ հարցրին. - Ո՞վ է գրել սրանք:

- Սրանք իմ գրած համալսարանական ուսումնասիրություններն են:

Հարցաքննող չեկիստն ասաց. - Էդ ինչպե՞ս է, որ անգլերեն լավ գիտեք ու անգլիական լրտես չեք եղել:

Ինձ ութը ամիս դատաքննության տակ պահեցին: Վկա, ապացույց՝ չկա: Հայտարարեցին. «Բանտարկյալ կալանավորը քաղաքական լրտես է, հակաքաղաքական պրոպագանդ է արել, պահանջում եմ հինգ տարի կալանք»:

Հետո ինձ հարցրին. - Դուք խոսք ունե՞ք:

Ասի. - Այո՛, էդ մարդը սուտ է խոսում, ո՛չ փաստ ունի, ո՛չ վկա: Նա պետական դավաճան է: Ես պահանջում եմ տասը տարի կալանք:

Զարմացան իմ համարձակության վրա: Դատավորի երկու կողմը ատենակալներ կային, որոնք օգոստոսյան շոգից թմբել, քնել էին: Նա բրթեց դրանց՝ արթնացան:

Ես ասի. «Ա՛յ, հիմա արդարությունը արթնացավ: Հիմա արդարություն կլինի, և ես ազատ կարձակվեմ»:

Գնացին, որոշեցին, եկան հայտարարեցին. - Հինգ տարի կալանք, երկու տարի ձայնագրկություն:

Դատից հետո ինձ տարան բերդ, կրկեսի մոտ: Տարան մի փոքր սենյակ: Երեսուն հոգի մեջը՝ կողք-կողքի պառկած: Մի կտոր հաց, մի քիչ ջրիկ բորշչ էին տալիս: Մի ամիս մնացի: Երբ անունս կարդացին, ասացին. - Քեզ էլ Ռուսաստան ենք ղրկում:

Ես ասացի. - Ես ոուսերեն չգիտեմ, ու՞ր եք ղրկում Ռուսաստան:

Պատասխան չտվեց:

Մի գիշեր պողպատյա վագոնների մեջ մտցրին, երեսուներեք հոգի էինք, որից տասնվեցը գողեր էին: Նրանց մեծը Լութոն էր: Ես որ արդեն ութ ամիս մնացել էի բանտում, մայրս բրդյա դոշակ, վերմակ էր բերել, որ չմրսեմ: Վագոնում Լութոն էր ղեկավարում: Ով ինչ լավ բան ուներ՝ վերցրեց: Վերցրածը տալիս էր հսկող զինվորներին, որ տանեն քաղաք ծախեն, բերեն սպիտակ հաց, սիգարետ և այլ լավ բաներ:

Մեզ հետ քսանհինգ տարի դատապարտված հինգ հայ տղաներ կային: Նրանք գերության մեջ սովորել էին ֆրանսերեն: Նրանց թություն էի տալիս, որ ինձ համար թարգմանեն: Մի լավ ձեռնոց ունեի: Մի օր Լութոն ասաց. - Էս ինձ տուր, ես քեզ «Սևան» սիգարետ տամ:

Ես չգիտեմ դրանց տրադիցիան: Սիգարետի պաշկան բացեցի, բոլորին հյուրասիրեցի: Երկրորդ տուփն էլ դրեցի Լութոյի էտաժերի վրա: Մեկ էլ տեսնեմ՝ տուփը չկա: Հարցրեցի. - Լութո, դու՞ ես վերցրել:

- Ո՛չ, - ասեց:

Ես խուզարկեցի բոլորին, մեկի գրպանից հանեցի: Դա ադրբեջանցի էր: Բերդում ինձնից խնդրել էր թուղթ ու մատիտ, որը ոտքիս բթամատի կողքին էի պահում, տվել էի, մաև թուղթ: Տեսա, ջղայնացա, մի հատ խփեցի, ընկավ: Լութոն ասաց. - Պրոֆեսո՛ր, կսպանես, վրանիս կմնա: Արի՛ ինձ մոտ, էս քեզի պապիրոս,

հաց, կարագ, պանիր, բոլորը քոնն է, միայն ուրիշին չտաս. - Տեսնեմ ի՞նչ ունես:

Ասի. - Չհամարձակվես վերցնել, միայն՝ կնայես, - ես ցույց տվի՝ շապիկ, շալվար և այլն ու վրան նստեցի:

Լութոն ասեց. - Մի բան տուր ինձ:

Ես նրան տվի մի սարոչկա:

Բավական մեզ տարան, հետո մի դաշտի վրա կանգնեցրին: Ովքեր տարեց էին՝ պահեցին: Ես երիտասարդ ու քաղաքական բանտարկյալ էի, ինձ տարին ավելի ցուրտ տեղ: Երբ հասանք Դուդինկա՝ Ենիսեյ գետի բերանում, մեզ լաստանավով տարան: Առաջից գնում էր մի նորմալ նավ, ետևից կապել էին երեք-չորս բարժ, որոնք բացօթյա բեռ են տանում: Ինչ օր բարձրացանք Ենիսեյով: Արդեն սեպտեմբերյան ցուրտն էր, երբ հասանք լազեր: Ես ո՛չ ռուսերեն գիտեմ, ո՛չ մասնագիտություն ունեմ, իսկ անգլերենը պետք չէ իրենց: Սկզբում բեռնակիր էի աշխատում: Նորիլսկ քաղաքի շրջապատը ճահիճներ էին, ճանապարհ չկար: Սնունդը և ամեն ինչը բերում էին մաթերիկից՝ այսինքն՝ Ռուսաստանից՝ հարավից, մայրցամաքից:

Սկսեցի աշխատել: Բրիգադիրը ամեն գործ ինձ էր տալիս. - Արմյաշկա (ռուս. արհամարհական՝ հայ) գնա՝ տապորը և պիլան բե՛ր:

Ես ռուսերեն չգիտեմ: Հարցնում եմ. - Ի՞նչ է ասում, - գնացի վերցրի կացինը և սղոցը:

Ես սկսեցի աշխատել: Բրիգադիրը եկավ, ձեռքիս կացինը ուզում էր վերցնել: Ես չտվի: Նա ոտքով խփեց: Ես փախա: Վալինկայով վազեցի, կացինը շարտեցի ու փախա: Գնացի արհեստանոց, նստա, ձեռքերս տաքացրի: Ծուրջիններիս ասի, որ ուզում էի բրիգադիրին սպանել: Հարցը հասավ լազերի նաչալնիկին (ղեկավար): Նա ինձ տասնհինգ օրով բանտ ուղարկեց: Էնտեղ մի ծանոթ իրավաբան կար, ասաց նաչալնիկին. - Ու՞ր ես սրան բանտ ուղարկում: Սա լավ լեզուներ գիտի:

Հաջորդ օրը կանչեցին նաչալնիկի մոտ: Նա ինձ նոր աշխատանք տվեց պահեստում: Գնացի, տեսա Ֆրանսիայից, Ամերիկայից, Անգլիայից լիքը ապրանք է եկած, ձյան տակ, բակում փչանում է: Գնացի էդ պահեստում աշխատեցի: Եկած ապրանքի պասպորտը հանում էին՝ օտար լեզվով գրված, ես թարգմանում էի, լսում էին: Օգոստոսին ամենատաք ամսին՝ ցուրտ էր լինում, թելեգրեյկայի մեջ անգամ մրսում էինք: Ողնաշարս քարացել էր: Էսպես մինչև 1950 թ. դեկտեմբերի 20-ը, ինձ ազատեցին: Հինգ տարին վերջացավ: Մոսկվայից կոմիսիան եկավ: Սովետական իշխանությունը որոշել էր՝ լավ աշխատող կալանավորի մեկ օրը երեք օր հաշվել: Ես մի տարի շուտ ազատվեցի: Ուզեցին մնամ Էնտեղ բարձր ռոճիկով, ես չմնացի: Ես Սիբիրից վերադարձա ութը հազար ռուբլով: Օդանավով ինձ բերեցին Կրասնոյարսկ: Գնացի կոշիկ առա, վալինկաները ոտքիցս հանեցի: Երկու կիլո խնձոր, կալբաս առա, սկսա ուտել ու ման գալ: Հետո գնացքով հինգ օր եկանք Մոսկվա: Եկա Երևան: Ներկայացա միլիցիայի պետին: Ինձ չթողին Երևանում ապրել: Ասին՝ կամ Կիրովական, կամ՝ Ախտա պիտի մնաս: Ասեցի՝ Կիրովական: Գնացի: Երկու տարի ձայնագրուկ պիտի մնայի, բայց Ստալինը մահացավ: Ինձ թույլատրեցին գալ

Երևան: Երևանում մայրս ապրում էր Նոր Զեյթունում: Ինձ տվեցին հողամաս: Ինձ Երևանում չէին գրանցում: Ես ասի. - Ես ախպար չեմ, ես՝ Սիբիրից եմ եկել:

Գրանցեցին: Հետո ինձ համալսարան չէին ընդունում, քանի որ ես Սիբիրից էի եկած: Աշխատեցի 81-րդ դպրոցում: Հետո դատի տվեցի: Եվ չորս տարի իրավունք տվեցին՝ կալանքի տարիները համարել աշխատանքային ստաժ, պետական բնակարան տալ առանց հերթի, երկու ամսվա ռոմիկ անվերադարձ և վերականգնել համալսարանում որպես դասախոս: Սկսեցի անգլերեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն դասավանդել: Աշխատեցի երեսուն տարի:

1963-ին ամուսնացա Օրդոյան Նելլիի հետ, որը իմ ուսանողուհին էր: 1965-ին ծնվեց աղջիկս՝ Դիանան, 1969-ին՝ Տիգրանը: Մի թոռ ունենք Ստեփան անունով: Ես արդեն թոշակի եմ անցած: Ահա իմ կյանքը՝ երկու արքայի պատմությունով:

18 (36).

ԱՐՏԱՇԵՍ ԲԱԼԱԲԱՆՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

(ԾՆՎ. 1926 Թ., ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ, ՀԱԶԻ-ՀԱԲԻԲԼԻ ԳՅՈՒՂ)

Հայրս՝ Մովսես Բալաբանյանն ինձ պատմել է, երբ ֆրանկի (ֆրանսական) զորքը հարձակվել էր թուրքերի վրա, մեր Առաքելը մեկ-մեկ անհետանում էր, երբեմն՝ կարճ, երբեմն՝ երկար ժամանակով: Իրեն միշտ զգուշացնում էի, որ երբ տեղ գնա՝ իմաց տա կամ առանձին չգնա: Մի երեկո տեսնեմ Առաքելը չկա: Տղաներից ոչ ոք չգիտեր, թե նա ուր է գնացել: Գիշերը մոտենում էր կեսին: Արդեն որոշել էի գնալ փնտրելու, երբ հեռվից լսեցի նրա կոշիկների ձայնը: Նա հագնում էր ֆրանսական զինվորի կոշիկ՝ տակը մեծ-մեծ մեխերով, և դրանք ձիու պայտի պես կլոր շարքով մեխված էին կոշիկի կրունկին: Երբ Առաքելը քայլում էր, մեր Գևորգն ասում էր. - Կույր ձին եկավ, կույր ձին գնաց...

Առաքելը գնում է գյուղ՝ Բիթիաս, տեսնի ինչ կա, չկա: Օրը մթնում է, և նա միամիտ սկսում է լեռ բարձրանալ գյուղի ճամփով: Երբ մոտենում է գյուղի ծայրին, հանկարծ թուրքի ասկյարների պահակը ձայն է տալիս. «Հե՛յ, ո՞վ ես, կանգնի՛»:

Իսկ մեր Առաքելը ձայնի ուղղությամբ կրակում է մթության մեջ:

- Ամմա՛ն, մեռա, - լսվում է մեռնող ասկյարի ձայնը:

Առաքելն սկսում է վազել ճամփով: Բիչ անց, մի ուրիշ տեղ, էլի թշնամին ձայն է տալիս, որ կանգնի, ո՞վ է եկողը: Առաքելն այդ ուղղությամբ էլ է կրակում և այստեղ էլ է սպանում մեկին: Սկսում է ավելի արագ վազել: Նույն պատմությունը կրկնվում է երրորդ անգամ. Առաքելս երեք ասկյարի սպանում է: Այս անգամ արդեն նրա ուղեղն սկսում է աշխատել, թե՛ ուղիղ ճամփով պետք չէ գնալ: Վերջապես նա շեղվում է ճամփից և մեծ դժվարություններ հաղթահարելուց հետո ու

¹ Արտաշես Բալաբանյանը երկար տարիներ էջմիածնում դասավանդել է անգլերեն: Միաժամանակ ղեկավարել է տեղի «Մուսա Լեռ» պարային համույթը՝ նոր սերունդներին ուսուցանելով Մուսա Լեռան ավանդական և ինքնատիպ պարերը:

երկար ժամանակ տառապելուց հետո, մի կերպ գալիս ու հասնում է մեզ մոտ, և այդ դեպքից հետո նա այլևս մենակ չի գնում ոչ մի տեղ:

Այդ գիշեր այդ հատվածի թուրքական զորքերի մեջ խուճապ է առաջանում: Նրանք լուր են տարածում, թե ֆրանսական զորքը հարձակվել է թուրքական պահակակետի վրա, և բոլորը խուճապահար թողնում են իրենց դիրքերն ու փախչում:

Հետագայում մի թուրք սպա պատմեց հետևյալը. «Ես այդ ժամանակ կապավորի սպա էի և իմ տրամադրության տակ եղած ասկյարներով հսկում է Բիթիաս-Սանդրանկ ճամփաների անցուղարձը: Այդ գիշեր ես գնացել էի կենտրոն Բիթիաս, մեր բինբաշու (հազարապետ) մոտ: Ժամը 11-ը կլիներ: Հանկարծ երկու զինվոր շնչակտուր ներս ընկան սենյակս ու ասացին, որ ֆրանսական զինվորները հարձակվել են մեր թուրք զինվորների վրա, երեքին սպանել են և իրենք անցել են առաջ գնացել: Մենք՝ թուրքերս, դրանից առաջ լուր ունեինք, թե Մուսա Լեռան վրա էժնէբի (օտարերկրյա, իմա՝ ֆրանսիական) զորք կա...»:

Պատմում էր հայրս ու քա՛հ-քա՛հ ծիծաղելով ավելացնում. - Խեղճ թուրքերը ուրտեղե՞ն գիտնային, որ դա մեր Առաքելն էր՝ իր ֆրանսական կոշիկներով ու դիպուկ կրակելու վարպետությամբ: Մենք՝ մուսալեոցիներս, համեմատած թուրքերի զորքերուն շա՛տ քիչ էինք, քիչ էինք, բայց՝ քա՛ջ էինք...

Ուրիշ անգամ մըն ալ նորեն դեռ Մուսա Լեռան վրա կովում ենք, մեկ էլ անձրևը ուժեղացավ: Թշնամին սկսեց քայլ առ քայլ բարձրանալ դեպի վեր: Մենք զենքերի ձայներից զգում և հասկանում էինք, որ թշնամին բարձրանում է, բայց հրաման կար՝ ոչ ոք իր տեղեն չշարժվի:

Ես մի տասնյակ մարտիկներով հսկում էի Բիթիասի մի ելքը դեպի լեռ, դեպի Գյարմեր Ծեր (Կարմիր Ժայռ): Մյուս կողմից ոչ մի շարժում չկար: Մենք արդեն գիտեինք, որ թշնամին գտել էր բարձրանալու թույլ տեղը՝ Քաբուսիեյի կողմից:

Այդ գիշեր, մեծ ճակատամարտի գիշերը, հրաման եկավ սուրհանդակի միջոցով. «Խիստ գաղտնի պահել հսկելու տեղերը, չծխել, բարձրաձայն չխոսել, կրակ չվառել: Կարգը խախտողները տեղում կգնդակահարվեն»: Մենք իրար հետ պիտի խոսեինք ձեռքի հպումով, իսկ դրսից եկողը պիտի հայտներ մեզ ծանոթ նշանաբան՝ թոչունի ձայնը:

Կեսգիշերն անց, հանկարծ հեռվում խառնաշփոթ աղմուկ բարձրացավ, ես հասկացա, որ ամեն տեսակ զենքերի կրակոցներ էին լսվում: Գևորգը փսփսաց. - Հե՛յ վախ, թշնամին բարձրացավ Դամլաջըրը:

Ես ականջ դրի և ուշի ուշով սկսեցի լսել: Կրակոցների ձայները կամաց-կամաց սկսեցին ցած իջնել: Ես մոտեցա և ամեն մեկի ականջին փսփսացի. - Տղա՛ք, թշնամին փախչում է. ա՛յ լսեցեք:

Շուտով բոլորը համոզվեցին, որ այդպես էր:

Առավոտյան սուրհանդակը եկավ և պաշար բերեց մեզ՝ ասելով. - Այս գիշեր դուշմանը փախավ: Մենք զոհեր չունենք, գրավել ենք մեծ թվով փամփուշտներ, զենքեր, մի ձի, մի ջորի և մի քիչ էլ ալյուր:

Այդ դեպքից հետո թշնամին էլ չէր համարձակվում գրոհել մեզ վրա...:

Մեր երկրացի Գապագյան Եսային ժամանակին ինձ պատմել է. «Մեծ ճակատամարտի օրը, երեկոյան դեմ թշնամին բավական առաջացավ, բայց մեր քաջերի զենքի ճնշման տակ, թշնամին հարկադրված եղավ նահանջել: Թշնամին այդ գիշեր ճամբար դրեց մեր՝ Սընջառեն Տայրը կոչված հարթավայրում: Պետրոս Դմլաքյանը մեզ՝ երեսուն հոգուս կանչեց ու ասաց. - Իմ առյուծ եղբայրներ, եթե թշնամին մնաց մեր լեռան վրա այս գիշեր, վաղը՝ մեր վերջն է: Մեր ուժերով այս գիշեր նրանց այնպես հարվածենք, որ հավիտյան չմոռանան: Գնացե՛ք, բոլորդ էլ ճարեցե՛ք փամփուշտով հրացան, ատրճանակ, բոմբաներ (ձեռնաշեն ումբեր) ու երկու ժամից հետո այստեղ լինեք:

Մենք՝ երեսուն տղաներով գնացինք, մի ժամ հետո վերադարձանք նույն տեղը:

Պետրոսը կանչեց տեր Աբրահամին և ասաց նրան. - Տե՛ր հայր, պահպանի՛չ կարդա մեր զլխին. վաղը մեր դիակները չես կարող գտնել, որ արարողություն կատարես:

Տեր հայրը պահպանի՛չն ասաց և գնաց: Մնացինք մենք: Նա կրկին դարձավ դեպի մեզ և հրամայեց. - Հիմա, հենց այստեղ քնեք:

Մենք իրար գրկած, բաց երկնքի տակ քնեցինք: Ինչքան էինք քնել, չեմ հիշում, երբ մեկն ինձ բզեց. - Վե՛ր կաց, վե՛ր կաց:

Արթնացանք բոլորս: Պետրոսը ձայն տվեց և ասաց. - Եղբայրներ՛ր, հիմա մենք պիտի գնանք թուրքերի վրա: Նրանց օղակենք. մի ելք թողնենք, այն էլ ճամփա՝ դեպի ցած: Հինգ-հինգ մենք պիտի մոտենանք նրանց ճամբարին: Բոլորդ պիտի գտնեք հարմար դիրքեր, փոսեր, ժայռեր կամ խրամատներ: Ես հրաման կտամ բարձրաձայն, ֆրանսերենով, դուք՝ կկրակեք ճամբարի վրա և կթաքնվեք: Նրանք մահախուճապ պիտի փախչին:

Մենք մոտեցանք ճամբարին, երբ գրեթե բոլորը քնած էին: Հատուկենտ ասկյարներ կրակ վառած, չորս կողմը նստած զրուցում էին: Մենք լրիվ տեղավորված էինք, երբ ազդանշանը լսվեց: Մենք պատրաստվեցինք: Խորհրդավոր ու լուռ մթության մեջ լսվեց Պետրոսի ֆրանսերեն հրամանը՝ ուշադրությու՛ն, կրա՛կ:

Վեց տեղերից կրակ բացեցինք թշնամու վրա և մեր ումբերն էլ նետեցինք: Նրանց վրաններից քսան-երեսուն մետր հեռավորության վրա էինք: Այդ պահին նրանց բաշ կոմանդորը (զլխավոր հրամանատար) ամբողջ ձայնով բոռաց թուրքերեն. - Տղանե՛ր, ձեր զլուխներն ազատեցեք:

Թշնամին յուրայինների վրա կրակելով՝ սկսեց փախչել: Կոմանդորի բղավոցները, ասկյարների կրակոցները, ումբերի պայթյուններն այնպիսի աղմուկ բարձրացրին, կարծես երկինքը փուլ եկավ: Մենք, ըստ նախնական հրամանի, պառկեցինք մեր տեղերում: Միմյե՛կ տասը րոպե ամեն ինչ վերջացավ: Իսկ մենք, ինչպես եկել էինք գաղտագողի, այնպես էլ վերադարձանք ճամբար՝ ողջ, առողջ և շատ բարձր տրամադրությամբ:

Երբ տեղ հասանք, Պետրոսն ասաց. - Հիմա գնացեք, հանգիստ քնեցեք:

Մենք գնացինք «տուն» և քնեցինք:

Այս էջը բացակայում է Տիգրան Անդրեասյանի գրքի մեջ, սակայն այնտեղ կա մի նախադասություն. «Հաջորդ առտու իմացանք, թե՛ առտվան դեմ թշնամին քաշված, հեռացած է, անձրևին տակը անոթի գիշեր մը անցնելէ հետո...»¹: Ես հարց տվի, թե ինչու՞ ինքը (Տիգրան Անդրեասյանը) իր գրքի մեջ չի գրել այդ մասին: Եսայի ամին (հորեղբայր) պատասխանեց. - Ես քանի մը անգամ պատմեցի իրեն այս բանը և խնդրեցի, որ գրի իր մոտ: Նա ասաց՝ կգրեմ, բայց հետո չիմացա՝ գրե՞ց, թե՛ ոչ:

Իսկ մեր մուսալեոցի Տոնիկյան Հակոբը ինձ պատմել է հետևյալը. «Ես թուրքի ասկյար էի: Գիշերով փախա: Քանի օր ու գիշեր քայլում էի, լավ չեմ հիշում: Գնում էի միայն գիշերները: Երբեմն կույրի մման, երբեմն՝ կատվի մման, գողի պես: Քաղցած, ծարավ, ոտաբոբիկ, կիսամերկ: Հագինս ո՛չ զինվորի, ո՛չ էլ գեղջուկի կերպարանք էր տալիս ինձ, քանի որ սկզբից հին հագուստ էին տվել ինձ և այն էլ գուցե զոհված զինվորի հագուստ էր: Մաքուր չէր և շան հոտ էր գալիս վրայից: Ես լվացի: Այն չորս տեղից ծակված էր: Ասացին, որ դրանք գնդակների տեղեր են: Մի օր երեկոյան դեմ, իմ թաքնված տեղից նկատեցի, որ թուրքական զորքը շարժվում է դեպի Մուսա Լեռ: Մեծ զգուշությամբ հետևում էի թուրքական զորքին և միշտ ճարակորեն թաքնվում, որ ինձ չնկատեն: Ամբողջ մի գիշեր գնալով՝ լուսադեմին հասա Բիթիասի մոտերքը, ինձ ծանոթ տեղերը: Այդ օրը քնեցի խիտ թփերի մեջ, երբ զարթնեցի, արևը մայր էր մտնում, իսկ ես լսում էի զինվորների ձայներ ու թնդանոթների կրակոցներ: Երբ մութն ընկավ, զենքերի ձայները մարեցին: Բիթիասի ներքևի պարտեզների միջով սկսեցի կամաց-կամաց բարձրանալ դեպի վեր: Ինչպես բարձրացա, հիմա չեմ կարող հիշել: Բարեբախտաբար ես առանց իմանալու շրջանցել էի թշնամու առաջավոր գիծը և մոտեցել մերոնց դիրքերին: Հանկարծ ես մի ձայն լսեցի, որը խոսում էր մեր բարբառով: Կրկին ու կրկին ականջ դրի և համոզվեցի, որ մերոնք են, սկսեցի վազել դեպի ձայնը: Այդ պահին մեկը ձայն տվեց. - Դուղա՛, տօն ու՞վն իս (Տղա՛, դու ո՞վ ես):

Ես հագիվ կարողացա մի բառ ասել. - Իս իմ, դուղա՛, իս իմ (Ես եմ, տղա՛, ես եմ):

Ես նստա ու չկարողացա վեր կենալ: Նրանք իրենց դիրքերից կանչում էին, բղավում. - Արի՛, շու՛տ արի՛...

Իսկ ես այլևս չէի կարողանում խոսել ու վեր կենալ: Այդ պահին ես նկատեցի, որ ոտքերս ահավոր ձևով ուռել էին: Ինձ թվում էր, թե կապված էի գետնին: Մոտեցան ինձ երկու կտրիճներ: Հագիվ կարողացա ասել. - Ջու՛ր տվեք...

Էլ բան չեմ հիշում: Աչքերս բացի, տեսա, որ անկողնում եմ և մի տարեց կին ոտքերիս վերքերն է լվանում: Նա ինձ բերեց մի թաս տաք ճաշ-ապուր: Ես խմեցի, քիչ անց նորից քնեցի: Ութը օր անց ես արդեն լավ էի զգում և խնդրեցի, որ ուղարկեն ճակատ: Մի քանի օր անց ինձ զենք տվին և նշանակեցին իմ զորախումբը: Գնացի կովեցի մինչև հերոսամարտի վերջը»:

¹ Անդրեասեան Տիգրան, *Զէյթունի տարագրությունը եւ Սուեիոյ ապստամբությունը*, Հալեպ, 1935, էջ 66:

The first thing I noticed when I stepped out of the car was the cold, crisp air. It was a relief after the warm, humid weather of the city. I walked towards the park, my feet crunching on the dry leaves. The trees were bare, their branches reaching out like skeletal fingers. I could hear the distant sound of a car horn, a reminder of the city I had just left. I stopped for a moment, looking back over my shoulder. The city was still there, a hazy silhouette against the sky. I took a deep breath, feeling the cold air fill my lungs. I turned and continued my walk, the path leading me deeper into the park. The silence was broken by the rustle of leaves and the occasional chirp of a bird. I felt a sense of peace, a moment of stillness in a world that was always in motion. I walked until I reached the end of the path, where a small stream flowed gently. I sat on the grassy bank, watching the water flow. The sun was low in the sky, casting a warm glow over the scene. I closed my eyes, feeling the warmth of the sun on my face. I was alone, but not lonely. I was home.

ՓԱՍՏԱԳՐՈՒՄ
ՄՈՒՍԱԼԵՌՅԻ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ԵՎ
ՆՐԱՆՑ ՀԱՂՈՐԴԱԾ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Նյութի թիվը	Նյութի վերնագիրը և տպագրությունը ¹	Վերապրողի անուն, ազգանունը	Ծննդյան տարեթիվը	Նյութի ծագումը և գրառման վայրը ²	Գրառման տարեթիվը
I. ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՌԱԾ, ԵՐԴՈՒՄ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ					
1 (1).	Մուսա Լեո – Մուսաների Լեո «Կիլիկիա», վկ. 71, էջ 81-82:	Գրիգոր Գյոզալյան	1903	Քաթուսիե> Նոր Կիլիկիա	1976
2 (2).	Ազադըխը թվունգեն ձուարն ի / Ազատությունը հրացանի ծայրին է «Կիլիկիա», վկ. 612, էջ 207:	Մովսես Բալաբանյան	1891	Հ.-Հաբիբլի> Էջմիածին	1958
3 (3).	Ազադըխը բայրուխեն ձուարն ի / Ազատությունը դրոշակի ծայրին է «Կիլիկիա», վկ. 613, էջ 207:	Սարգիս Հարզալյան	1892	Խըղըր-Բեկ> Ներքին Չարբախ	1957
4 (4).	Մուսալեոցիների երդումը «Կիլիկիա», վկ. 1397, էջ 268:	Մովսես Փանոսյան	1885	Հ.-Հաբիբլի> Նոր Մալաթիա	1989

¹ Նյութերը մեջբերվում են հեղինակի հետևյալ գրքերից.

«Մուսա Լեո» – Սվազլյան Վ., Մուսա Լեո, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 16, Երևան, 1984, 215 էջ:

«Կիլիկիա» – Սվազլյան Վ., Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Երևան, 1994, 408 էջ:

«Հայոց ցեղասպանություն» – Սվազլյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011, 880 էջ:

* – Տեսագրություն

** – Նոտագրություն

² Նյութի գրառման վայրը նշված է ըստ քաղաքների և գյուղերի, իսկ Երևանի շրջակայքը՝ ըստ մուսալեոցի վերապրողների բնակված նորակառույց արվարձանների:

II.
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 (5).	Մուսա Դադըն քեօյլերի / Մուսա Լեռան գյուղերում «Մուսա Լեռ», վկ. 165, էջ 130:»	Կարապետ Ախոյան	1895	Քաբուսիե> Արմավիր	1976
		Կարապետ Ծուղուրյան	1904	Հ.-Հաբիրլի> Վանաձոր	1979
2 (6).	Կիլիկը բալեն / Կիլիկիո աղետը «Մուսա Լեռ», վկ. 161, էջ 128:	Պողոս Սուպուկյան (Աշուղ Դևեղլի)	1887	Հ.-Հաբիրլի> Հաղթանակ	1977
3 (7).	Ջեբել Մուսեն հաբբը / Մուսա Լեռան հերոսամարտը «Մուսա Լեռ», վկ. 162, էջ 128-129:	Պողոս Սուպուկյան (Աշուղ Դևեղլի)	1887	Հ.-Հաբիրլի> Հաղթանակ	1977
4 (8).	Գդրեջ Վարթուհեն / Կտրիճ Վարդուհին «Մուսա Լեռ», վկ. 163, էջ 129:	Պողոս Սուպուկյան (Աշուղ Դևեղլի)	1887	Հ.-Հաբիրլի> Հաղթանակ	1977
5 (9).	Մուսա Լիոր թուղուղեն / Մուսա Լեռը թողնողներին «Մուսա Լեռ», վկ. 164, էջ 129-130:	Պողոս Սուպուկյան (Աշուղ Դևեղլի)	1887	Հ.-Հաբիրլի> Հաղթանակ	1977
6 (10).	Ույա՛ն, Մուսադաղլը՛, ույա՛ն / Ջարթնի՛ր, մուսա- լեռցի՛, զարթնի՛ր «Մուսա Լեռ», վկ. 172, էջ 132:	Սերոբ Գյոզալյան	1882	Քաբուսիե> Շահումյան	1958
		Հակոբ Ղասաճյան	1905	Քաբուսիե> Արմավիր	1977
7 (11).	Մենք մուսալեռցի քաջ կտրիճներ ենք «Կիլիկիա», վկ. 402, էջ 157-158:	Գևորգ Չիֆթչյան	1909	Քաբուսիե> Նոր Կիլիկիա	1979
		Արտաշես Բալաբանյան	1926	Հ.-Հաբիրլի> Էջմիածին	1985
8 (12).	Մեր մուսալեռցիք լրիվ հերոս են «Կիլիկիա», վկ. 403, էջ 158:»	Աշուղ Գևորգ Բլաղյան	1911	Հ.-Հաբիրլի> Էջմիածին	-
		Դեխունի Դուդակյան	1934	Հ.-Հաբիրլի> Նոր Մալաթիա	1984

9 (13).	Արարալն հարբը / Արարայի ճակատամարտը «Կիլիկիա», վկ. 534, էջ 187:	Սարգիս Խարիկյան	1897	Հ.-Հաբիբլի> Նոր Մալաթիա	1976
		Միսակ Յարալյան	1902	Խըղըր-Բեկ> Հաղթանակ	1979
		Միլիտոս Թոսունյան	1989	Քաբուսիե> Կապան	1978
10 (14).	Ջեբել Մուսեն ղարիբը-1 / Մուսալեոցի պանդուխտը-1 «Մուսա Լեո», վկ. 173, էջ 133:	Աննա Դավթյան	1888	Քաբուսիե> Էջմիածին	1959
		Հովհաննես Դուդակյան	1910	Հ.-Հաբիբլի> Նոր Մալաթիա	1955
11 (15).	Ջեբել Մուսեն ղարիբը-1 / Մուսալեոցի պանդուխտը-2 «Մուսա Լեո», վկ. 173, էջ 133:	Սիմա Դուդակյան	1912	Հ.-Հաբիբլի> Նոր Մալաթիա	1955
		Էլբիսա Ջերազյան	1900	Հ.-Հաբիբլի> Գյումրի	1977
		Սառա Դերմիշյան	1897	Հ.-Հաբիբլի> Էջմիածին	1987
12 (16).	Դուզմիշ իրե՛ք գմասսինեն / Լցրե՛ք լիքը սեղանները «Մուսա Լեո», վկ. 174, էջ 133:	Իսայի Բասանբեկյան	1901	Հ.-Հաբիբլի> Աշտարակ	1977
		Իսկուֆի Փանոսյան	1901	Հ.-Հաբիբլի> Նոր Մալաթիա	1986
13 (17).	Կարոտցեր եմ Հայրենիքիս «Կիլիկիա», վկ. 610, էջ 204:*	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Հ.-Հաբիբլի> Նոր Մալաթիա	1984
		Սողոմե Փաշայան	1903	Հ.-Հաբիբլի> Նոր Մալաթիա	1984
		Գարուն Անտոնյան	1910	Հ.-Հաբիբլի> Նոր Մալաթիա	1984
14 (18).	Գյարմեր ֆըստան / Կարմիր հագուստ (Պարերգ) «Մուսա Լեո», վկ. 56-140, էջ 118-124:*	Արտաշես Բալաբանյան	1926	Հ.-Հաբիբլի> Էջմիածին	1977
		Երվանդ Վարուզյան	1925	Հ.-Հաբիբլի> Էջմիածին	1977
		Օնիկ Վարուզյան	1932	Հ.-Հաբիբլի> Էջմիածին	1977

III. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 (19).	«Կիլիկիա», վկ. 1397, էջ 268-271:	Մովսես Փանոսյան	1885	Հ.-Հաբիբի> Նոր Մալաթիա	1989
2 (20).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 282, էջ 480:	Եղիաաբեք Քալաշյան	1888	Հ.-Հաբիբի> Վարդաշեն	1956
3 (21).	«Կիլիկիա», վկ. 1398, էջ 271-272:	Մովսես Բալաբանյան	1891	Հ.-Հաբիբի> Էջմիածին	1958
4 (22).	«Կիլիկիա», վկ. 1399, էջ 272-274:	Հովհաննես Իփրեշյան	1896	Մուսա Լեո> Գյումրի	1988
5 (23).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 285, էջ 484-487:*	Տոնիկ Տոնիկյան	1898	Քաբուսիե> Նոր Սեբաստիա	1995
6 (24).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 286, էջ 487-488:*	Ասատուր Սուպուկյան	1901	Հ.-Հաբիբի> Նոր Մալաթիա	1996
7 (25).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 287, էջ 488:*	Պետրոս Սաֆարյան	1901	Հ.-Հաբիբի> Նոր Սեբաստիա	1997
8 (26).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 288, էջ 488-489:	Իսկուհի Կոշկարյան	1902	Մուսա Լեո> Վարդաշեն	1979
9 (27).	«Կիլիկիա», վկ. 1400, էջ 274-288:	Գրիգոր Գյոզալյան	1903	Քաբուսիե> Նոր Կիլիկիա	1976
10 (28).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 290, էջ 502:	Բենիամին Բիսլամյան	1903	Մուսա Լեո> Հրազդան	1981
11 (29).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 291, էջ 502-503:*	Թովմաս Հաբեշյան	1903	Յողուն-Օլուք> Այնճար	1997
12 (30).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 292, էջ 503-504:	Դավիթ Դավիթյան	1905	Քաբուսիե> Փարիզ	1999
13 (31).	«Կիլիկիա», վկ. 1401, էջ 288-289:	Սարգիս Ադամյան	1906	Հ.-Հաբիբի> Նոր Մուսա Լեո	1975
14 (32).	«Կիլիկիա», վկ. 1402, էջ 289-290:	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Հ.-Հաբիբի> Նոր Մալաթիա	1984

15 (33).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 295, էջ 506-507:	Գևորգ Զիֆթյան	1909	«Քարուսիե» Նոր Կիլիկիա	1979
16 (34).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 296, էջ 507:	Գարուն Անտոնյան	1910	Հ.-Հաբիբլի» Նոր Մալաթիա	1985
17 (35).	«Հայոց ցեղասպանություն», վկ. 297, էջ 507-510:»	Ասատուր Մախուլյան	1911	Բիթիաս» Նոր Նորք	1998
18 (36).	«Կիլիկիա», վկ. 1403, էջ 290-292:	Արտաշես Բալաբանյան	1926	Հ.-Հաբիբլի» Էջմիածին	1986

Հավելված
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ՆՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 (37).	Մուսա Դադըն քեօյլերի / Մուսա Լեռան գյուղերում «Մուսա Լեռ», վկ. 165, էջ 130:»	Կարապետ Ծուղուրյան	1904	Հ.-Հաբիբլի» Վանաձոր	1979
2 (38).	Մեր մուսալեոցիք լրիվ հերոս են «Կիլիկիա», վկ. 403, էջ 158:»	Դժխունի Դուդակյան	1934	Հ.-Հաբիբլի» Նոր Մալաթիա	1984
3 (39).	Կարոտցեր են Հայրենիքիս «Կիլիկիա», վկ. 610, էջ 204:»	Մարիամ Բաղդիշյան	1909	Հ.-Հաբիբլի» Նոր Մալաթիա	1984
4 (40).	Գյարմեր ֆըստան / Կարմիր հագուստ (Պարերգ) «Մուսա Լեռ», վկ. 56-140, էջ 118-124:»	Արտաշես Բալաբանյան	1926	Հ.-Հաբիբլի» Էջմիածին	1977
		Երվանդ Վարուզյան	1925	Հ.-Հաբիբլի» Էջմիածին	1977
		Օնիկ Վարուզյան	1932	Հ.-Հաբիբլի» Էջմիածին	1977

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA**

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

COMPATRIOTIC UNION OF "MOUSSA LER" IN ARMENIA

VERJINÉ SVAZLIAN

**THE HEROIC BATTLE OF
MOUSSA DAGH:
TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS
SURVIVORS**

**"Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA
YEREVAN – 2015**

Doctor of Philological Sciences, ethnographer Verjiné Svazlian
writing down the memoirs and songs narrated by the
eyewitness survivor from Moussa Dagħ,
Mariam Baghdishian (b. 1909, Hadji-Habibli v.)

I express my deep gratitude to those representatives of the heroic Moussa Dagħ people, who, valorously facing the cruel circumstances of life, have retained in the abysses of their memory and communicated to me what they had seen and remembered, thus, saving from a total loss and transmitting to the coming generations their peculiar dialect and folkloric relics, in order that I donate what is Yours to You, my Armenian people!

V. S.

PART ONE

HISTORICAL STUDY

THE HEROIC BATTLE OF MOUSSA DAGH ACCORDING TO THE TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS

The Amanos Mountain range of the Taurus system stretches in Southern Cilicia, on the south-western foot of which soars Moussa Dagh (Moussa Mountain) with its triangular Damladjek summit (1355 m.). Its south-eastern and south-western sides slope abruptly down to the Orontes plain and to the Mediterranean Sea.

The tributary of the Orontes River, the Great Karachay, flows in the east of Moussa Dagh, while the vast Orontes plain is spread out in the south.

Moussa Dagh is situated about 20 km west of historic Antioch. In the past, it was called Svedia,¹ Moussa Dagh,² Jebel Moussa,³ Moussa Ler.⁴

The following popular dainty legend tells about the appellation of Moussa Dagh: *"The Armenians have lived in our Moussa Dagh since a very long time, even since the days of Tigran the Great. The ancient metallic coins excavated from these places testify to that fact.*

Subsequently, following the fall of Ani, a great number of Armenians have come in groups and settled here and have laid the foundations of the Armenian Roubinian Dynasty.

*The Crusaders, who have reached Jerusalem to find the Sepulcher of the Christ, have seen, when passing through our dwelling places, our villages buried in emerald-green orchards stretched at the foot of the Taurus Amanos mountain. On one side, the Orontes River has hugged like a silver belt the vast Orontes plain, on the other side is the blue-violet colored Mediterranean Sea with its calm ripples. Fascinated by this rapturous scene of nature, they said: "This is a real mountain of the Muses!" Accordingly, the name of the location remained Moussa Dagh."*⁵

¹ The ruins of the historic town of Selevkia (Seleucia) are found in these regions. The appellation form of "Svedia" is the echo of that ancient locality (See Andreassian, Tigran. *The Dialect of Svedia*. Yerevan, 1967, p. 291, in Arm.). For the subsequent historical facts we have assumed as a basis: Idem, *The Exile of Zeytoun and the Rebellion of Svedia*. Aleppo, 1935 (in Arm.).

² Turkish appellation.

³ Arabic appellation.

⁴ Armenian appellation. A number of legends about the toponymic name of Moussa Dagh have been included in: Svazlian, Verjiné. *Moussa Dagh*. "Armenian Ethnography and Folklore." Vol. 16. Yerevan, 1984, Testimony (henceforth: T.) 45-50, pp. 110-116 (in Arm.).

⁵ The legend was communicated to me by Grigor Gyouzelian (b. 1903, Kabousié village), which I have written down in 1976, in the Nor Kilikia district of Yerevan. Svazlian, Verjiné. *Cilicia: The Oral Tradition of the Western Armenians*. Yerevan, 1994, Testimony (henceforth: T.) 71, p. 81 (in Arm.).

On the northern slopes of Moussa Dagħ six Armenian villages were spread from east to west, namely, Bitias, Hadji-Habibli, Yoghun-Oluk, Kheder-Bek, Vakef and Kabousié (subsequently new ones were established) at the foot of the mountain on the shore of the Mediterranean Sea.

Reliable bibliographic sources concerning the formation of this unique ethnographic group and the past of its inhabitants have almost not reached us. The testimonies of Armenian and foreign historians provide us grounds to assume that still during the domination of Tigran the Great (1st century B.C.) the Armenians have lived in those localities.

In 1375, the Armenian Kingdom of Cilicia was in decline, as a consequence of the invasions of the Mamluks. Subsequently, the Ottoman Turkic tribes invaded the territory and, in the middle of the XVII century, the Avshar Gozan oghlu tribe ruled there, almost arbitrarily. Written information about that anarchic period is practically missing, since everything was committed to the flames.⁶

Referring to the Armenians living in the mountainous regions of Cilicia, Dr. H. Ter-Ghazarian has noted: "...Following the fall of the Kingdom of Armenian Cilicia, the Armenian peasantry living in the field regions has moved away from these territories, driven by the pursuits of the invading hordes, and has settled in the inaccessible mountain forests and the unapproachable crevices of canyons in order to avoid persecutions. Zeytoun, Hadjn, Vahka, Kapan, Androun and their environs were inhabited by Armenian peasants and had their peculiar provincial dialects, monasteries and houses of worship. Impelled by a free internal instinct to lead a fearless life, they had chosen those secluded places, if only, to maintain their semi-independent existence."⁷

The popular folkloric relics I have written down in the various dialects of Cilicia (Zeytoun, Hadjn, Marash, Moussa Dagħ, Kessab, Beylan, etc.) also testify to that fact.⁸

Subsequently, as a consequence of migrations periodically organized from various localities, the Armenians were replenished and they rallied also around Moussa Dagħ.⁹

The 6-thousand-plus inhabitants of this cluster of villages were engaged in cattle-

⁶ Galoustian, Grigor. *Marash or Germanik and Hero Zeytoun*. New York, 1934, p. 697 (in Arm.).

⁷ Ter-Ghazarian, H. *Armenian Cilicia. Topography*. Beirut-Antelias, 1966, p. 65 (in Arm.).

⁸ Svazlian, Verjiné. *Moussa Dagħ. "Armenian Ethnography and Folklore."* Vol. 16. Yerevan, 1984, 215 p. (in Arm.). Idem, *Cilicia: The Oral Tradition of the Western Armenians*. Yerevan, 1994, 408 p. (in Arm.). Idem, *The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors*. Yerevan, 2011, 850 p.

⁹ Alpoyajian, Arshak. *History of the Armenian Emigration*. Vol. I, Cairo, 1941, pp. 105-121 (in Arm.). Andreassian, Tigran. *The Dialect of Svedia*. Yerevan, 1967, pp. 291-351 (in Arm.).

breeding, agriculture, silkworm-breeding and bee-keeping. They had elementary schools and churches. They have lived in peace and led a creative life.¹⁰

In the second half of the 19th century, the spirit of the national-liberation struggle of the Balkan peoples had inspired also the Western Armenians, who were languishing under the yoke of Ottoman tyranny. The Armenians' hopes pinned on the Congresses of San-Stefano and Berlin (1878) had not been justified. The spirit of liberation of the rebellion of Zeytoun was gathering a new impetus.

The young people, who were educated in Constantinople, Greece, Bulgaria, Russia, etc., had, on their return to Moussa Dagħ, not only propagated literacy, but had narrated about the events, which had occurred in those countries, had taught patriotic songs, had illuminated the minds of generations with the ideas of love of freedom. They have left their appreciable effect on the 1895 and subsequently on the 1909 national-liberation movements of the Moussa Dagħ people.

The inhabitants of Moussa Dagħ have always fulfilled their civic duties towards the Ottoman Empire, have always kept high their honor and dignity. A former inhabitant of Moussa Dagħ, the eyewitness survivor and repatriate **Tonik Tonikian** (b. 1898, Kabousié village¹¹) has testified to that fact: *"Respect and honor are the highest values in the world. We, the people of Moussa Dagħ, love to live our lives with respect and honor."*¹²

At the same time, that did not prevent the people of Moussa Dagħ to be filled with indignation and to rise in rebellion against iniquity and violence, as in 1895, during the Hamidian massacres, they have courageously fought against the Turkish slaughterers, who had attacked them and have even gained a certain degree of autonomy. It was in the days of those historical events that the military march *"In the Villages of Moussa Dagħ"* was created:

*"Only Armenians live
In the villages of Moussa Dagħ,
The Armenian braves have taken on
The duty for law and order.*

*May the Armenians always live!
Long and forever may they live!*

¹⁰ **Goushakjian, Martiros.** *History of Antioch and Its Environs*, "Memorial Book of Moussa Dagħ." Beirut, 1970, p. 448 (in Arm.). See also: Gyozzelian, Grigor. *The Ethnography of Moussa Dagħ*. Yerevan, 2001, 280 p. (in Arm.).

¹¹ Village – henceforth: v.

¹² **Svazlian, V.** *The Armenian Genocide...*, Testimony (henceforth: T.) 285, p. 468.

*All these stranglers of armies
Have become braves and heroes.*

*We swore an oath for our path,
We scattered right and left;
May the Lord Himself protect
The Armenian soldiers... ”¹³*

The inhabitants of Moussa Dagh have displayed the same heroic attitude also in 1909, when the town of Adana and its environs were ablaze. During the massacres of Adana, dozens of Armenian towns and villages were ravaged and burnt down, while Moussa Dagh, Deurtyol, Hadjn, Sis, Zeytoun, Sheikh Mourad, Fendedjak and a number of other localities stopped the attacks of tens of thousands of Turks due to their heroic self-defense and were saved from the slaughter.

As the above-mentioned inhabitant of Moussa Dagh, **Tonik Tonikian**, has testified: “...*The massacre of Adana started in 1909. The Turks attacked the Armenians’ houses, shops. They plundered, killed, slaughtered, and raped. They did such things, one could not think of them! We, the Armenians of the seven villages of Moussa Dagh, took precautions; we assigned guards at night. ...After that, we were more careful, for the Turks could assault us, too.*”¹⁴ Therefore, reuniting once again, the Moussa Dagh people managed to send the Turkish hordes of brigands into a panic near the village of Hadji-Habibli and to deliver their fellow-countrymen from the impending danger.

In point of fact, the Adana massacre was the beginning of the Armenian Genocide, when the Young Turks, assuming as a basis the resolutions of the secret meeting of the “Ittihat ve Terakki” party held in Salonica, in 1911, were hastily getting ready to completely exterminate the Armenian people, waiting for a propitious opportunity; this opportunity was provided, when World War I broke out. Turkey entered the war having predatory objectives and with the monstrous plan to realize the total extermination of the Armenian people.

The eyewitness survivor **Poghos Soupkoukian – Ashough** (Minstrel – Arm.) **Develli** (b. 1887, Hadji-Habibli v.), a participant of the heroic battle of Moussa Dagh, who, as a chronicler of those historical events, has presented, in his own dialect, not

¹³ Svazlian, V. *Moussa Dagh*, T. 165, p. 130. This march was transmitted to me by Karapet Akhoyan (b. 1895, Kabousié v.), which I have written down in 1976, at the 10th Sovkhoz of the Hoktemberian (now: Armavir) region, in Armenia. The author of the march is Ashough (Minstrel - Arm.) Gevorg from the village of Kheder-Bek.

¹⁴ Svazlian, V. *The Armenian Genocide...*, T. 285, p. 469.

only the inexpressible sufferings endured by the Armenian people in 1915, but also the tragedy fallen to the lot of the Armenians of Cilicia in the form of historical epic poem *"Kilike balen"* (The Calamity of Cilicia):

*"The Turk pashas Enver and Talaat
Instigated the exile
And totally exterminated the Armenian nation;
Why did they order with their evil tongue?
In the year 1915
Was the massacre of the Armenians of Cilicia.
What was the sin of the little infants?
If only those sword-holding hands were broken!
How can we forget the Armenian children?
They threw themselves into the water with their sisters.
No one protected the Armenian nation,
How can we forget the calamity of Cilicia?
The order reached our seven villages:
"All the villagers will be exiled."
What was our sin, the sin of our Moussa Dag?
How can we forget the condition of the Armenians? ..."*¹⁵

And, indeed, "no one protected the Armenian people," who, leaderless and unarmed, helpless and desperate, were being driven out on the treks of deportation and exile.

The deportation and the massacre undertaken by the Young Turk tyranny had, in the course of a few months, assumed an extensive character in Western Armenia, Cilicia and Anatolia. One after the other, Svaz [Sebastia], Shapin-Garahissar, Harpoot [Kharbert], Malatia, Diarbekir, Izmit, Bursa, Ankara, Konia and the other Armenian-inhabited localities of Asia Minor were also being deserted one after the other.

During these tragic days, however, the bold spirit of heroism, coming from the depth of centuries and inherited with the blood, reawoke in the soul of the Armenian people, who preferred "cognizant death" to slavery and decided to withstand violence with joint forces.

Under the circumstances of the extensive slaughter organized by the Young Turks, the Western Armenians were able to organize, in a number of regions, an uneven combat against the superior forces of the Turkish army, but these self-defensive battles were fought without a definite plan, in a spontaneous manner and isolated

¹⁵ Svazlian, V. *Moussa Dag*, T. 161, p. 128.

from one another. Nevertheless, as a result of those heroic battles, tens of thousands lives were saved from the Young Turks' atrocities in Akdagh, Van, Shatakh, Shapin-Garahissar and elsewhere.

In the beginning of World War I, the Moussa Dagh people were compelled to submit to the Turkish order of mobilization and to pay the war taxes, but they did not obey the order of deportation and exile, and defended with arms their life and honor.

The participants of the heroic self-defensive battle of Moussa Dagh Serob Gyouzelian (b. 1882)*, Movses Panossian (b. 1885), Poghos Soupkoukian – Ashough (Minstrel – Arm.) Develli (b. 1887), Anna Davtian (b. 1888), Movses Balabanian (b. 1891) and Hovhannes Ipredjian (b. 1896), Missak Yaralian (b. 1902), Iskouhi Koshkarian (b. 1902), Tovmas Habeshian (b. 1903), Davit Davitian (b. 1905), Sargis Adamian (b. 1906) and others have related about those historical events.¹⁶

Assatour Makholian from Moussa Dagh (b. 1911, Bitias v.) has narrated: "... When World War I began, the Turkish government collected all the Armenian men and took them into the army. Only women, children, and the old people were left. When the deportations started, Rev. Tigran Andreassian lived and worked in Zeytoun. When the Turks deported the Armenians, his family had been among them. Tigran Andreassian had presented himself to the Turkish officer and, because religious leaders (Protestant) were allowed to come out of the caravan of the exiles, he was freed with his family. He returned to his birthplace, Moussa Dagh, and explained to the people what had been taking place with the Armenians all over Turkey. And he suggested that it should be much better to ascend the mountain than die."¹⁷

On July 26, 1915, an order for deportation of the Armenian population was received in the neighboring town of Kessab. Feeling that their turn would soon arrive, the Moussa Dagh people organized, on July 29, in the village of Yoghun-Oluk, a general meeting with the representatives of the six villages. During the deliberation, some clergymen and rich notables of Moussa Dagh, trusting the false promises of the government, preferred to be deported rather than to ascend the mountain. The former inhabitant of Moussa Dagh, Lebanon-based Tovmas Habeshian (b. 1903, Yoghun-Oluk v.) has testified about that fact: "...Rev. Nokhoudian was against ascending the

* See Grigor Gyouzelian's testimony (T. 27) in this volume.

¹⁶ The songs and memoir-testimonies of the Moussa Dagh eyewitnesses have been published in my following books: "Cilicia: The Oral Tradition of the Western Armenians" (Yerevan, 1994, TT. 1397-1403, pp. 268-292) and "The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors" (Yerevan, 1994, TT. 281-297, pp. 463-492).

¹⁷ Svazlian, V. *The Armenian Genocide...*, T. 297, pp. 489-490.

mountain. He persuaded the people to be deported. Most of the inhabitants of the village of Kabousié were exiled. Only 17 families went up the mountain."¹⁸ Those, who preferred to be deported, were not only the Pastor of the village of Bitias, but also Reverend Nokhoudian, the wealthy notable of Kabousié, Samson Agha, the priests Ter Markos and Ter Matevos, and they were massacred on the exile trek together with many others.

In contrast, the majority of the participants of the Moussa Dagh meeting had made the right decision and had not obeyed the deleterious order of deportation, especially when Yessayi Yaghoubian's, the person enjoying a high prestige among the Moussa Dagh people, inexorable decision resounded during the deliberation. The epilogue of the epic poem of the above-cited participant of the Moussa Dagh heroic battle, **Poghos Soupkoukian – Asough Develli** informs us about this fact:

"...Yessayi Yaghoubian's words resounded:

"Let us all go up the mountain," he said to the villagers,

"We will not bend our necks before the enemy,

Let us strike, be stricken and die on our land!""¹⁹

The native land is sacred, and the Moussa Dagh people swear *"to strike, to be stricken,"* but *"to die on their land"* of ancestors'.

On July 30, the governor of Antioch Marouf ordered all the Armenians to leave their houses and properties and to join the deportation groups. However, the Moussa Dagh people had already taken decisive steps.

Everybody was filled with the feeling of protest and vengeance. Men and women, children and old people left their homes and orchards and ascended the inaccessible summit of Moussa Dagh, carrying with them their cattle and provisions, to heroically withstand the attack, to fight against the innumerable soldiers of the enemy, to fully defend their honor and dignity.

All, without exception and without delay, started, in an orderly manner, to build huts from the forest trees, to dig trenches, to build ramparts with solid walls, leaving small embrasures from the inside to fire at the enemy. In some places, they cut down the thick forest to be able to see the enemy. Even the little boys worked as signalmen. The women organized the food, the girls and the young brides carried water for the fighters from afar. A special military council was created under the command of Yessayi Yaghoubian, whose members were the Reverend Tigran Andreassian, Petros Dmlakian, Khacher Doumanian, Petros Doudaklian and others.

¹⁸ Ibid., T. 291, pp. 484-485.

¹⁹ Svazlian, V. *Moussa Dagh*, T. 161, p. 128.

A special attention was given to the defensive positions. The fighters were about 600 in number, who had altogether 132 hunting rifles and a limited quantity of bullets. The defense of the mountain was divided into 4 regions, namely, Ghezeldja, Gouzdjeghaz, Damladjek and Gaplan-Douzakh, where the self-defensive detachments were positioned. Moussa Dag had become the stronghold of the front.

During this period, the popular martial song "*We are Courageous Moussa Dag Braves*" has also inspired and encouraged the Moussa Dag people:

*"We are courageous Moussadagh braves,
We are all well-trained gun-carriers,
The Turks want to deport us
And exterminate us in the deserts.*

*We do not wish to die like dogs,
We wish to leave a good memory,
To die with glory is an honor for us,
To be martyred is our nation's praise.*

*We are mountaineers, all of us braves,
We will not bow before the enemy,
We will fight courageously like lions
And will scatter the army of the Turks.*

*Is it proper for the Moussadaghian
To be cut to pieces like a sheep by the wolf?
As long as we have swords and weapons in hand
We'll smash the wolf's muzzle...'²⁰*

The Moussa Dag people had not yet completed their preparatory work on the mountain, when the enemy launched the first attack.

On August 7, 200 Turkish soldiers under the leadership of the prefect of Svedia, Khalid, started the attack. According to above-sited **Tovmas Habeshian**: "*On the mountain, each family built a hut of wood, as there were no bricks or stones. Young boys erected barricades. They held two meetings: one was administrative and related to the internal life of the mountain, the other to organize military forces. The battle commenced. The first bullet returned was fired by Sargis Gabaghian. The*

²⁰ Svazlian, V. *Cilicia*..., T. 402, pp. 157-158.

battle continued. The enemy met strong resistance and retreated."²¹ Thus, the Turks met an obstinate resistance and after an unsuccessful fight, which continued for six hours, they retreated suffering a number of losses.

On August 10, the enemy, reinforced by 5.000 soldiers and cannons, launched the second attack. The battle lasted for twelve hours under a pouring rain, but the Moussa Dagh people resisted bravely.

On August 19, the enemy attempted a new attack with 9.000 soldiers under the command of Fakhri pasha. The combat went on for two days. The Turks tried to break through the defensive line, but the courageous Moussa Dagh people were able to stop them, maintaining their positions. The Turks retreated once again, leaving 1.000 dead soldiers on the field. Coming down from the mountain heights, the Moussa Dagh fighters seized hold of a fair amount of ammunition.

The Turks did not launch a new attack, but thought of encircling the mountain with a view to make the Armenians starve to death. The enemy concentrated 15.000 soldiers at the foot of Moussa Dagh and besieged the mountain on its three sides, hoping that the Armenians' provisions and ammunition would soon be consumed and they would surrender, but the will of the Moussa Dagh people was inflexible.

The enemy concentrated new forces to chastise the rebellious Armenians. The provisions and armaments of the Moussa Dagh people were exhausted. The heavy rain had rendered the three hundred shot-guns they had, all in all, unfit for use. Being in despair and hoping to receive aid from the sea, they tied white bedsheets together, they wrote on one of them "*The Christians are in danger, save us!*" and on the other they drew the sign of the Red Cross and displayed them on the mountain slope overlooking the sea. At night, they built bonfires around them, so that the ships would notice them from afar.

For a long time, however, no ships were visible on the horizon. The Turks exhorted, several times, the Armenians to surrender, but the Moussa Dagh people refused maintaining their positions.

On the 5th of September, the French battleship "Guichen" passing on-shore in the Mediterranean Sea noticed them and slowed down its course. The 75-year-old Movses Kerekian, with a small tin box containing a petition hanging round his neck, jumped into the sea. He reached the ship swimming, knelt and crossed himself before the captain of the ship, Louis Dartige du Fournet and handed him the petition in English, where it was written: "...We have found shelter here from the Turkish barbarities,

²¹ Svazlian, V. *The Armenian Genocide...*, T. 291, p. 485.

savageries, massacres and death. ... We appeal to you in the name of civilization against this enemy of civilization and we beseech you to save our lives and honor. Do not let us perish, save our lives, save our honor, before it is too late.”²² The Armenian navy officer Tiran Tekeyan was also on the French ship and acted as a translator.

The commander of the battleship bombarded the Turkish positions and departed promising, according to the decision of his county's government, either to bring arms or return within eight days to deliver the Armenians.

On September 9, the commander of the Turkish army, Rifat, demanded from the Moussa Dagħ people to surrender within two hours, otherwise he threatened to attack and massacre them all. The Moussa Dagħ people had not managed to answer, when the Turkish artillery began to thunder and a new dreadful battle started. The Moussa Dagħ people, who were tempered in four combats of the heroic battles, unleashed a crushing counter-attack against the Turkish soldiers from their positions and annihilated most of them, while those, who remained alive, fled panic-stricken. Thus, the valorous Moussa Dagħ people waged 4 serious battles on the heights of Gezeldja, Gouzdjegħaz, Damladjek and Gaplan Douzakh in the course of 40 days against the Turks and defeated them.

On September 13, the French battleships “Guichen” and “Jeanne d’Arc” appeared in the depth of the Mediterranean Sea. Soon it was declared that the French government had promised to transfer the Armenians to Port-Saïd.

On September 15, about 4.200 Armenians from Moussa Dagħ were transported by small boats to the French battleships anchored at a distance, which then headed for Port-Saïd. The Armenian community of Egypt, under the leadership and care of the President of the Armenian General Benevolent Union, Pogħos Noubar, had already ensured the comfort of the Moussa Dagħ people at the local tent-camp. The Armenian officer serving in the French Navy, Tiran Tekeyan, has also greatly contributed to those life-saving operations.

Davit Davitian (b. 1905, Kabousié v.), the participant of the Moussa Dagħ heroic battle, living in Paris, has recalled: “...*When the battle of Moussa Dagħ started, I was ten years old and I watched it with my own eyes. Father had come back home and they gathered everyone saying that we must ascend the mountain. Father took us up the mountain. When the Turks attacked, we were defending ourselves from behind the rocks of the mountain, a little beyond where the Orontes River flowed. When the Turkish attack started, we occupied positions that were far from each other*

²² Andreassian, T. *The Surrender of Zeytoun...*, p. 44.

to give the impression that there were many fighters. The Turks began to advance. ...My father had a small weapon. Others had old style hunting rifles, but it was difficult to load them. They had to put the rifle on a stone and fill it with gunpowder called *chakhmakhl*. Our people fought with those hunting rifles. I saw with my own eyes Turks falling down and dying. Our Moussa Dagħ people were brave; they fought with all their might. ...Large scale battles took place. My father and other men fought. The fighters hid behind stones and rocks, but there was a shortage of cartridges. Several times, I took ammunition to the first frontline. I was young but fearless. I saw all that with my own eyes. I took water to the fighters. I helped them. I took messages from one to the other. Our battle lasted more than forty days."²³

The eyewitness survivor **Iskouhi Koshkarian** (b. 1902, Moussa Dagħ) has also testified: "Thousands of Turks attacked us, but we resisted and did not surrender. On white covers we had drawn a flag and beside it we lit a fire."²⁴

The memoir-testimony of the 105-year-old participant of the heroic battle of Moussa Dagħ **Movses Panossian** (b. 1885, Hadji-Habibli v.), gives a more detailed and circumstantial description: "I am the last participant of the heroic battle of Moussa Dagħ and I am here, alive... On the 13th of July, 1915, the Turkish government issued an order, telling: "In seven days all the Armenians must leave." The elders of our seven villages met in Yoghun-Oluk and said: "I was born here, I will die here. I will not go as a slave to die with tortures under the enemy's order; I will die here, with a gun in my hand, but I will not become an emigrant." And so we did. We ascended the mountains. Everyone took whatever he had with him: mattresses, quilts, pots, pans, animals, and chickens. We took everything to the mountain..."²⁵

As a participant, **Movses Panossian**, has at first, referred to the historic grounds of the Moussa Dagħ heroic battle: "The world was as mixed up then, as it is now. Before the battle of Moussa Dagħ, our Hnchaks of Kheder-Bek had gone to fight the Turks in Zeytoun with Mr. Aghassi Toursargsian. That was why when our Moussa Dagħ battle began, Mr. Aghassi said: "These are the seeds I have sown." Until the battle of the mountain, my father used to go to the training by night, and mother used to say to my grandfather: "Your son goes to the training by night, comes in the morning, takes the plough and goes to the fields. He never stays at home." My grandpa said to his daughter-in-law: "We must always be ready like that"."²⁶

²³ Svazlian, V. *The Armenian Genocide...*, T. 292, pp. 485-486.

²⁴ Ibid., T. 288, p. 473.

²⁵ Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 1397, p. 268.

²⁶ Ibid..

Then the participant related the details of the heroic battle: *"So, well organized, we climbed up the mountain. Our two corporals, Sabintsian and Minas' grandfather (he was a master of silk worms) split us into groups. ...Tshents Poghos was there. He had been a soldier of the Turkish army. The English had shot and wounded him. He could play the bugle. He could transfer the news well and he could understand the meaning of the Turk's trumpets: whether the signal meant something good or bad. That trumpeter Poghos said to us: "Go forward, but the Turkish bullet can kill you. It enters as a small bullet, but the wound is big, be careful!"*"²⁷

Thereupon, the participant of the heroic battle, **Movses Panossian**, referred to the old and scanty arms they had to wage the fight, but, all the same, they had put the enemy to flight: *"What I had was a hunting rifle, and the bullets were filled from the end of the barrel. It was difficult to use it. I did not have a regular gun to fight the Turks the way I wanted. There Mardjimag was wounded. I saw it, but was afraid and changed my place. The son-in-law of Blagh Agoup remained there. A bullet shot him and he died before my eyes. My brother Davit was 30 years old; he died there. We buried him with military honors. There were many boys from Hadji-Habibli, as were the fighters from Yoghun-Oluk. We shot the Turkish commander and their trumpeter. Seeing that, the Turkish soldiers ran away. After the fight, we went down the mountain and saw their corpses on the ground. The Turks left behind their animals and provisions and ran away."*²⁸

Movses Panossian recalled how a great number of women and even children (the so-called "telephone boys") distinguished themselves, equal to the male fighters, with their devotedness and heroism: *"...The Turks attacked us four times, but each time got their answer. Our boys of Moussa Dagħ fought well: the women and girls helped us; they brought us water to drink in water jugs. Several women, rifle in hand, fought with us. One of them was Nashalian; she was very brave... The children had become messengers: they carried news from one front to the other... All of them were at work. One day a Turk had come to the mountains to plunder. The women had caught him and killed him with stones. Good for you, women!"*²⁹

Poghos Soupkoukian – Ashough Develli has also referred to the women, who distinguished themselves with their feats during the heroic battle and has dedicated an ode to the heroine Vardouhi Nashalian:

²⁷ Ibid., T. 1397, pp. 268-269.

²⁸ Ibid., T. 1397, p. 269.

²⁹ Ibid..

*"She had tied a rope to her waist
And hung a rifle on her shoulder,
She had an axe in her hand
And toppled huge stones.*

*She blocked the enemy's way
And said from the bottom of her heart:
"I do not want my bullet to miss the target,
Let it pierce the enemy's chest."*

*...Young and old fought heartily
And struck with faith,
They knocked down many enemy soldiers
And retained their freedom."³⁰*

Thereafter **Movses Panossian** recollected the feelings and concerns they experienced during the heroic battle and the unflinching faith they had in their victory: *"There was always a white cloud, something like mist, on our mountains. One could say that God had sent it specially to help us, for we could see the enemy from above, but the enemy could not see us. The Turks tried to come up, but whoever did so, was killed. "Come on, eh Mohammed, come on, eh Mohammed," we used to say and shoot. The Turks could hardly stand this for two hours and then they fled... It often rained in the mountains; the raindrops pierced our body. Once, when it was raining, we entered under a rock for shelter. Sheikh Panos' son was with us. He had a book and it always was under his arm. We said: "Open your book. Let's see what our future will be." Sheikh Panos' son opened the book and began his prediction: "A ladder will come down from Heaven and we'll be rescued." He said this, but we did not believe him, because we had been fighting for more than forty days, day and night; we were exhausted. Our food and the ammunition were getting less and less..."³¹*

The participant of the heroic battle **Movses Panossian** remembered also the details of the subsequent important events: *"The Mediterranean Sea was behind us. At night, we lit a fire for the passing ships to see us and come closer. During the day, Reverend Andreassian had drawn a Red Cross on a bed-sheet and displayed it on the mountain slope... A few days passed and finally a ship was seen far out at sea. The Kerekians' son was a good swimmer; he dived into the sea and swam to the ship. There was a small*

³⁰ Svazlian, V. *Moussa Dag*, T. 163, p. 129.

³¹ Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 1397, p. 269.

metal box hung from his neck, containing a letter written in foreign language. From the ship, they had been watching with field glasses; they had seen him. They helped him to get on board the ship. Movses had knelt, crossed his face to make them understand that he was a Christian, for he could not speak French. He had given the captain the written letter; they had read it, understood that about five thousand Armenian Christians of Moussa Dagħ were waiting for God's salvation."³²

Then the survivor **Movses Panossian** continued: "The captain had asked where they were, where the enemy was, how long they could withstand: "You resist for 8 more days, let me get permission from my government, either we'll bring you weapons or come and rescue you." They did not bring us any weapons, but they came with warships and rescued us. As Panos' son had said, they lowered ladders from the ship, and we went up on board the ship. What he had said was always in my mind, and I never lost hope, and we were rescued..."³³

Subsequently **Movses Panossian** has truly recollected the peculiarities of the ensuing historical events: "When the Turks attacked us again for the last time, the French had already found us. This time Fakhri pasha had come with fifteen thousand Turkish soldiers, but we had already descended to the seashore. His arrival gave no advantage to the Turks. The English had a school near the town of Lavshia, and the wounded had been transported there. The French ship came to take us on board. Petros Dmlakian and Khacher Doumanian went and spoke to the French. We had asked the French ship to bombard the town of Antioch, but the captain refused, saying: "I can use one thousand bullets for one soldier, but I can't fire even one bullet on a town." At that time, an order came from our commander, Yessayi Yaghoubian, to make haste, for the Turks had been surrounding us from three sides. When we were leaving Damladjek, we left everything – beds, pots, pans on the mountain. Those who had animals – chickens, cows, goats, etc., killed them so as not to leave them to the enemy. I had a herd of goats. I could not slaughter them, but they shelled them from the ship in order not to leave anything to the enemy... We were already on board the ship. Smoke was rising from the funnel. Petros Dmlakian was signaling on how things would go... The Turks were firing at the ship's masts... Sand was filled in sacks and arranged on each other like a rampart to defend us from the enemy's bullets... The bullets of the Turks came, entered the sand sack; they did not reach us... The ship moved from the shore into the open sea and cast anchor. The enemy's bullets could not reach us anymore. We showed the captain the places to shell. There

³² Ibid..

³³ Ibid..

was a cannon on the ship; they began shelling the military barracks of Lavshia. The shells flew over and exploded there... There were no more sounds from the Turkish side. At that time, if the French had given us arms and let us attack the Turks, we would have razed them to the ground..."³⁴

The eyewitness **Iskouhi Koshkarian** (b. 1902) has also testified: "In eight days, French ships came and lined up in front of us. The French came in small boats that took us to the big ships. We saved only our lives. My father, Hayrapet Polisian, watched the roads. We descended to the seashore... Yessayi Yaghoubian, who was our Godfather, got on board the ship the last."³⁵

Poghos Soupkoukian – Ashough Develli, as a chronicler-eyewitness, has presented in his own dialect, that occurrences in a historical epic poem "*The Heroic Battle of Moussa Dag*":

*"An order to be fulfilled in seven days was written,
The decision of the meeting reached the villages,
The people of Moussa Dag became freedom fighters,
They rose and stood against the enemy government,
And held the front aided by mothers and sisters,
They fought for forty days heartily and with faith,
Thousands of soldiers attacked,
The valleys thundered with the people's shells,
Moussa Dag became a fortress of seven villages,
That caused a great pain to the enemy government,
They attacked with cannons and mausers,
They left hundreds of corpses and departed,
The French ships came by chance,
Dmlakian*, Dumanian* and Abadjian* went
And sent a telegram to Poghos Noubar pasha**,
They brought new life to five thousand people."*³⁶

The Moussa Dag people, who have struggled for freedom, have artistically expressed their feat in the following popular, historical epic poem-song, which, out

³⁴ Ibid., T. 1397, p. 270.

³⁵ Svazlian, V. *The Armenian Genocide...*, T. 288, p. 473.

* Heroes of the self-defensive battles of Moussa Dag in 1915.

** Poghos Noubar – the Founding-Chairman of the Armenian General Benevolent Union (1906, Cairo), who greatly assisted the heroic Moussa Dag people, rescued by the French ships, to survive during 4 years in the sandy tent-town of Port-Saïd.

³⁶ Svazlian, V. *Moussa Dag*, T. 162, pp. 128-129.

of spite of the enemy, has been created in Turkish language. Hence I present it in parallel translation:

<i>“Çektim kılıcı vurdum taşa, Taş yarıldı baştan başa, Musadağlı binler yaşa! Uyan, Musadağlı, uyan! Nam kaldırdın cümle cihan!</i>	<i>“I drew my sword and struck the stone, The stone split from end to end, Live a thousand years, Moussadaghian! Wake up, Moussadaghian, wake up! You became famed all over the world!</i>
<i>Osmanlının askerleri, Musadağ'ın yiğitleri, Bin-binlerce martınları, Uyan, Musadağlı, uyan! Nam kaldırdın cümle cihan!</i>	<i>The Ottoman soldiers, The braves of Moussa Dagh, The rifles in thousands and thousands, Wake up, Moussadaghian, wake up! You became famed all over the world!</i>
<i>Osmanlının bombaları, Musadağ'ın metarışları, Bin-binlerce topları, Uyan, Musadağlı, uyan! Nam kaldırdın cümle cihan!</i>	<i>The Ottoman bombs, The ramparts of Moussa Dagh, The cannons in thousands and thousands, Wake up, Moussadaghian, wake up! You became famed all over the world!</i>
<i>Fransızın vapurları, Musadağ'ın duaları, Gelin, kızlar, çocukları, Uyan, Musadağlı, uyan! Nam kaldırdın cümle cihan!”</i>	<i>The French steamships, The prayers of the Moussa Dagh people, The brides, the girls and the children, Wake up, Moussadaghian, wake up! You became famed all over the world!”³⁷</i>

Apart from the Turkish language, a bold epopee has also been woven in Armenian by **Ashough Karo Blaghian**, from Hadji-Habibli village:

*“Our Moussadaghians are all heroes,
They are encouraged looking at each other,
They never know the meaning of fear,
Since they have you, Moussa Dagh.
Hey, Moussadaghians, dear ones,
We kept high the Armenians' honor!*

Our Moussa Dagh was all covered with trees,

³⁷ Ibid., T. 172, p. 132.

*It was also called Little Armenia,
Hey, Moussadaghians, dear ones,
We kept high the Armenians' honor!*

*We rose, all seven villages, to the mountain top,
We didn't bow before the enemy,
We had many victims in forty days,
We kept high the Armenians' honor.
Hey, Moussadaghians, dear ones,
We kept high the Armenians' honor!...''³⁸*

The 105-year-old participant of the heroic battle **Movses Panossian** has remembered also the life of the Moussa Dag people in Port-Saïd: *"Women, children – all of them were on board the ship. The ship weighed anchor and moved. After sailing for several hours, the French captured a German ship. We moved to the German ship, and it took us to Port-Saïd... We landed on Egyptian soil. The yellow sand of the desert burned our feet. We saw tents; they had erected tents for us, with beds, everything... At that time, Poghos Noubar was one of the great men of Egypt. God bless his soul. He helped us very much, as well as the Armenian orphans of Der-Zor. There, our children used to write the Armenian alphabet on sand, learned Armenian, until Sisvan School was opened in a tent, and next to it, was founded a hospital. English captains came there and started training us – one, two, right, two... And we marched. An English officer said to us: "Leave the French and come to our side." We said: "The French rescued us; we'll be on their side." Mleh came there and found us. Then we were enlisted as volunteers for the French army and laid the foundation of the Armenian Legion. Armenian volunteers came from Harpoot, Sebastia, Arabkir, and Houseinik and everywhere in Cilicia. They joined us; we went to the front at Nablous. We fought and won... The English said to our Armenian leaders: "You're wealthier than our king, that you have such brave valiant soldiers..."³⁹*

In Port-Saïd, the adult males of Moussa Dag earned their families' living by making wooden combs and spoons, while the women and the young girls fascinated the foreign tourists by their delicately knitted embroideries and ornamented rugs.

Referring to the historical events, it should be pointed out that still in the days of World War I, in 1916, two of the Allied countries, England and France, had sighed a

³⁸ Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 403, p. 158.

³⁹ Ibid., T. 1397, p. 270.

secret agreement (Sikes-Picot), that, in case of the defeat of Turkey, Cilicia, having 2.600.000 hectares of arable and fertile lands, would pass under the supervision of France. The English and French authorities had earlier agreed with the Armenian National Delegation, that, if the Armenian volunteers fought against the German-Turkish forces, the Armenians would enjoy ample political rights after the victory and the Armenian volunteers would constitute the garrison of the towns of the newly formed Autonomous Armenian Cilicia.

Consequently, Armenian young men hardly survived from the Turkish army, from the roads of exile, from various places and even from America (natives of Moussa Dag, Ayntap, Marash, Kessab, Hadjn, Houseinik, Chengoosh, Sebastia, Harpoot, Arabkir and other localities) were enlisted in the French army, creating the Oriental (Armenian) Legion. The Armenian volunteers, filled with a feeling of vengeance for the innumerable innocent martyred kinsfolk and defying death, defeated the Germano-Turkish armies and won the magnificent victory of Arara, near Nablous⁴⁰ (Palestine). These great historical event, too, has found its artistic reflection in popular songs:

*"One by one I counted four years,
The Armenian soldiers took Nablous,
They were one thousand five hundred in number,
The English and the French were amazed."*⁴¹

And indeed, the French and the English commanders-in-chief praised the brave Armenian legionaries. On the 12th of October, 1918, General Allenby sent a telegram to the President of the Armenian National Delegation, Poghos Noubar, saying: "I am proud to have the Armenian regiment under my command. They fought courageously and had a great share in the victory."⁴²

Thereafter **Movses Panossian** has added. *"Each of us was given money, as we had triumphed at the battle of Arara..."*⁴³

However, during the four years those people lived in Port-Saïd, the return to Moussa Dag remained a dream, which was changed into a song:

*"...I prayed to the Lord
To ride a saddled horse,*

⁴⁰ The Armenian legionaries took the impregnable positions of Nablous during the battle of Arara, in 1918.

⁴¹ Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 534, p. 187.

⁴² Keleshian, Missak. *Sis-Register*. Beirut, 1949, p. 582 (in Arm.).

⁴³ Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 1397, p. 270.

*To go to Moussa Dagh,
To pick figs from the fig-tree
And walnuts from the walnut-tree.*"⁴⁴

Movses Panossian has related also about the subsequent life of the heroic Moussa Dagh people: *"In 1919, everybody was given the right to go back to his place, and we went to Moussa Dagh. We saw our houses were burned, destroyed, ruined... We began to build, to erect, to plant vineyards, trees and grow vegetables. Then we built a monument on Moussa Dagh to commemorate the ship that had rescued us. There was a cross on it... We lived comfortably until 1939, when the French and the English forgot the big promises they had given to the Armenians and presented the Sandjak of Alexandrette to Turkey. Moreover, they handed over Moussa Dagh. Eh, what can we do? Could we live with the Turks? We gathered everything and set off to the Syrian seacoast – Passit Field. That night it rained. What rain! It poured and everything was wet... Our people did not know where to go; there were no trees for shelter. We started dancing in the rain in order to get warm. We danced the whole night. In the morning, many people were ill, and died soon after. Then they took us to Aynjar; it was also an open field. We began to build our new houses, plant new orchards. We channeled water and, in a few years, we turned it to a paradise. We grew oranges, lemons ... whatever you could think of, was grown there..."*⁴⁵

Poghos Soupkoukian – Ashough Develli, who had also participated in the heroic battle of Moussa Dagh and in the subsequent historical events, has woven on his saz⁴⁶, as a chronicler, the epic poem *"For Those Who have Left Moussa Dagh,"* describing the hard wandering life of the Moussa Dagh people:

*"We left our home and belongings,
We set foot on the land of Passit⁴⁷,
We see the summits of Moussa Dagh over yonder,
Tell me, mothers and sisters, who won't cry?*

*We set out in the Turk's car,
We had confidence in Europe,
We left deserted our house and field,
Tell me, fathers and brothers, who won't cry?*

⁴⁴ Svazlian, V. *Moussa Dagh*, T. 173, p. 133.

⁴⁵ Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 1397, p. 270.

⁴⁶ Armenian national musical stringed instrument.

⁴⁷ A town on the coast of the Mediterranean Sea.

*We shall reach the land of Lebanon,
We shall learn new laws over there,
What was our sin, villagers of seven villages?
Tell me, grandfathers, who won't cry?*

*When we shall see the roads to Armenia open,
We shall all direct our steps there,
We will take the name of Moussa Dag with us,
We shall always gratify our Armenia.*"⁴⁸

And a new popular song of the newer times was woven on the basis of the previous song:

*"I prayed to the Lord
To embark the ship 'Pobeda,'
To go to Armenia,
To attend school,
To acquire knowledge and grace,
And to flourish our Homeland.*"⁴⁹

At the end of his memoir-testimony, the participant of the Moussa Dag heroic battle, **Movses Panossian** is already presenting the new life in Armenia: "...In 1946, news came from Armenia saying that all those who wished could settle in Armenia. Let's increase, unite in order to take back our lands from the Turks. We left everything – houses, orchards – and came to Armenia."⁵⁰

And the farewell "Song of Joy" was woven in those days:

*"Lay the tables abundantly,
Fill the glasses with spirits,
Drink to your heart's content
To the health of the youth going to Armenia!"*⁵¹

The valiant combatants of Moussa Dag were the first to link their and their generations' lives to the Motherland, Armenia.

Those sailing to Armenia were singing in the ship:

⁴⁸ Svazlian, V. *Moussa Dag*, T. 164, pp. 129-130.

⁴⁹ Ibid., T. 173, p. 133.

⁵⁰ Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 1397, p. 270.

⁵¹ Svazlian, V. *Moussa Dag*, T. 174, p. 133.

*"Hey caravan, dear caravan, keep going your way,
I yearn for my Homeland; I've lost my sleep.*

*I call you at moonlit night, and you don't hear me,
I yearn for my dear brother; I've lost my sleep.*

*Drive on beyond the desert thorns,
I yearn for the Mount Massis; I've lost my sleep.*

*Deliver us from the narrowness of Dardanelles,
I yearn for my sacred soil; I've lost my sleep.*

*The ship came from Armenia to Lebanon,
It carried the Armenians from Lebanon to Armenia.*

*Hey caravan, dear caravan, keep going to Armenia,
I yearn for my Homeland; I've lost my sleep."*⁵²

Following their repatriation in 1946-1947, the Moussa Dagħ people settled in Yerevan and in its newly built districts (Nor (New) Kilikia, Nor Aresh, Nor Sebastia, Nor Malatia, Shahoumian, Haghtanak), as well as in different regions of the Armenian SSR: in Edjmiadsin (now: Vagharshapat), Hoktemberian (now: Armavir), Ashtarak, Ararat, Leninakan (now: Gyumri), Kirovakan (now: Vanadzor), Alaverdi, Ghapan, town of Nor Moussa Ler and elsewhere.

Movses Panossian also settled down and began to work and create with his family in the Nor Malatia district of Yerevan: *"In the district of Malatia, there were not many houses then. My wife Iskouhi, my five sons and two daughters, and I, began building a new, two-storeyed stone house. I was working at the nearby kolkhoz (collective farm). My sons were builders. They worked on all the big buildings in Yerevan, such as the Matenadaran, TseKa,⁵³ the buildings on the Square, the Sports Palace and many other buildings. When the Sports Palace was burning (and we saw it from our house), my son Smbat wept like a child; after all, he had put his skill and energy into it... Now, all of us live around the same courtyard. Each of my sons has his house, his family. I am happy with my grandchildren, great-grandchildren, thank God! Look, we have a garden as well. My wife is busy there. She sows and waters. I, in my turn, take away the stones from the parcel of land on the street side. See, I*

⁵² Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 610, p. 204.

⁵³ It concerns the building of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, which is now the building of the National Assembly of the Republic of Armenia.

*have sown greens there: it is a shame to leave the earth unused... I am already 105 years old. I am healthy yet. Every year, I wait impatiently for the harrissa⁵⁴ day, in September, so that all those from Moussa Dag and their children come to the new Monument, cook harrissa through the night and distribute it to all those present, so that each one eating it may know that we fought for our liberty united as the wheat grains in the harrissa dish."*⁵⁵

At that period, the Great Patriotic War (World War II) had just ended, and there was not a family in the Motherland, who had not an extinguished light, a victim sacrificed to the victory over fascism. The repatriates came to put a balm over the wounds of the Homeland, to restore, hand in hand with the local population, the ruined country. Despite the grave post-war economic conditions, a monetary credit was given to every family, and a plot of ground was allotted to build a house.

However, the transfer of the repatriates from the temperate shores of the Mediterranean Sea to the Motherland having abrupt climatic changes was not only a geographical shift, but it assumed, first of all, a new public-political, socialist mode of life, with its peculiar public system... In spite of all these hardships, a new life-period started for the repatriated Moussa Dag people on the native land. They displayed, here again, new, brilliant examples of heroism; the former land cultivators became "labor heroes" of the communal fields. They irrigated with their sweat every inch of the native land in order to obtain from the Armenian grapes the frothy wine called "Moussa Ler" ("Moussa Dag") among the other renowned wines of Armenia. While the new generations of the one-time land-cultivators, gaining higher professional education in the native land, became also "mind-cultivators," providing the Motherland with eminent and meritorious men of science and culture, well-known scientists and political figures and even the first president of the newly-independent Republic of Armenia, in the person of Levon Ter-Petrossian...

The spirit of freedom and heroism, inherited with the bloodlines and imbibed with the maternal milk, would flash and blaze and, becoming a spiritual fire, would create. And the repatriated Moussa Dag people founded on the road to Edjmiadsin, the town of Moussa Ler (Moussa Dag), on the height of which they constructed with their saved up financial means and with their creative and talented hands, the eagle-encrusted memorial-monument and the adjoining museum, which soars up the sky

⁵⁴ Armenian national dish consisting of wheat-meal porridge with chicken.

⁵⁵ Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 1397, pp. 270-271. In the spring of 1990, the last participant of the heroic battle of Moussa Dag, Movses Panossian, died without seeing the beginning of Armenian Independence.

and symbolizes the spirit of the heroic battle. Every year, in September, the Moussa Dagh people and numerous visitors from Armenia and from the various countries of the world gather around the monument, on a sacred pilgrimage, and celebrate, with the bold tones of the ancient drums and zournas,⁵⁶ reminiscent of the days of the heroic battle, with their original songs and dances, also with the traditional harrissa, the Day of the Heroic Battle of Moussa Dagh, transformed into a pan-national fete on the New Moussa Mountain, on the native land of Armenia...

* * *

The heroic battle of Moussa Dagh shook the world. It demonstrated to the mankind the immense capabilities of a handful of people, who have heroic traditions and unanimous will power.

In his historical novel "The Forty Days of Moussa Dagh," the notable Austrian writer Franz Werfel has artistically depicted in vivid colors the exploit of the Moussa Dagh people. However, the world did not pay attention, in due time, to the alarm raised by the great Austrian writer, and a greater evil, Fascism, was born and following it, at present, international terrorism.

While the Moussa Dagh people, who were forged and had gained sagacity in the heroic battles for survival, have formulated their feat very concisely: "*Freedom is on the tip of the rifle,*"⁵⁷ that is to say, freedom can be obtained only by the force of arms, which is followed by: "*Freedom is on the tip of the flag,*"⁵⁸ that is to say, statehood is the guarantee of freedom.

As a part of the Armenian nation, the Moussa Dagh people, in particular, have felt, following the fall of the 300-year-old flourishing statehood of Cilicia and during the 600 years of absence of power, the necessity of regeneration of the national statehood, its meaning and value...

*"...For six centuries our whole nation
Was prisoner to the foreigner,
But our eyes are staring
At Ardahan and Kars..."*⁵⁹

Therefore, the Armenian people is waiting for the solution of the Armenian Problem:

⁵⁶ Armenian national musical wind instrument.

⁵⁷ Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 613, p. 207.

⁵⁸ Ibid., T. 612, p. 207.

⁵⁹ Ibid., T. 611, p. 204.

*"...When the Armenian Problem will be solved,
And our ancestors' land will be given to us,
We will cultivate our fields
And will populate our villages.*

*I yearn to see Sassoun and Van;
Zeytoun, Hadjn and Moussa Dag,
Tarson, Marash, Sis and Ayntap,
We, certainly, will embellish."*⁶⁰

That is why, the great historic feat of the Artsakh (Gharabagh) Armenians has also become a creative source of inspiration for the Cilician Armenians:

*"Our small Gharabagh
Is part of the Armenian world,
Why shall we leave it to the foreigner
When the Armenians are native there?"*⁶¹

And the popular song resounds as a precept of the struggle for pan-national unity:

*"Armenian brothers, we've kept silent enough,
We have waited enough with patience,
They have bereaved us of Gharabagh,
Now that we've power, let's take it back again!"*⁶²

For the Artsakh Liberation War embodies also the unrealized dream of the Western Armenians for the liberation of the forcefully seized Land...

Today, when the national statehood of the newly-independent Republics of Armenia and Artsakh (Mountainous Gharabagh) has become a reality, the Armenian people address prayerful lines to God:

*"Our Lord, keep unshakable
Our heroic Mother Armenia,
Grant us long-lasting peace,
Life and sun, liberty,
With our Armenian State flag
May the Armenian Nation live forever!
Amen."*⁶³

⁶⁰ Svazlian, V. *The Armenian Genocide...*, T. 658, p. 611.

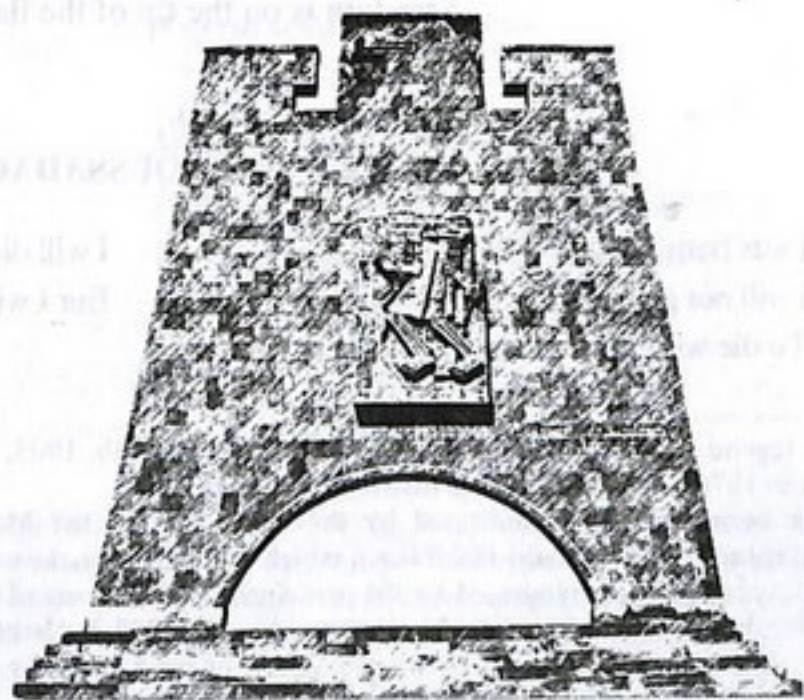
⁶¹ Svazlian, V. *Cilicia...*, T. 611, p. 204.

⁶² Ibid..

⁶³ Ibid., T. 1391, p. 250.

PART TWO

HISTORICAL PRIMARY SOURCES

I.

LEGEND, SAYING, OATH-TESTIMONIES

1 (1).

MOUSSA DAGH – MOUNTAIN OF THE MUSES¹

The Armenians have lived in our Moussa Dagh since a very long time, even since the days of Tigran the Great. The ancient metallic coins excavated from these places testify to that fact.

Subsequently, following the fall of Ani, a great number of Armenians have come in groups and settled here and have laid the foundations of the Armenian Roubinian Dynasty.

The Crusaders, who have reached Jerusalem to find the Sepulcher of the Christ, have seen, when passing through our dwelling places, our villages buried in emerald-green orchards stretched at the foot of the Taurus Amanos mountain. On one side, the Orontes River has hugged like a silver belt the vast Orontes plain, on the other side is the blue-violet colored Mediterranean Sea with its calm ripples. Fascinated by this rapturous scene of nature, they said: "This is a real mountain of the Muses!" Accordingly, the name of the location remained Moussa Dagh.

2 (2).

Freedom is on the tip of the rifle.²

3 (3).

Freedom is on the tip of the flag.³

4 (4).

THE OATH OF THE MOUSSADAGHIANS⁴

I was born here, I will die here.

I will not go as a slave

To die with tortures under the enemy's order;

I will die here, with a gun in my hand,

But I will not become an emigrant.

¹ The legend was communicated by **Grigor Gyouzelian** (b. 1903, Kabousié v.), which I have written down in 1976, in the Nor Kilikia district of Yerevan.

² The saying was communicated by the participant of the Moussa Dagh heroic battle **Movses Balabanian** (b. 1891, Hadji-Habibli v.), which I have written down in 1958, in Edjmiadsin.

³ The saying was communicated by the participant of the Moussa Dagh heroic battle **Sargis Hargalian** (b. 1892, Kheder-Bek v.), which I have written down in 1957, in Nerkin Charbakh district of Yerevan.

⁴ The oath was communicated by the participant of the Moussa Dagh heroic battle **Movses Panossian** (b. 1885, Hadji-Habibli v.), which I have written down in 1989, in Nor Malatia district of Yerevan.

II.

HISTORICAL SONG-TESTIMONIES

1 (5).

MUSADAĞ'IN KÖYLERİ

IN THE VILLAGES OF MOUSSA DAGH¹

Musadağ'ın köyleri	<i>Only Armenians live</i>
Hepisi de ermeni,	<i>In the villages of Moussa Dagh,</i>
Ermeniler almışlar	<i>The Armenian braves have taken on</i>
Elerinde fermanı.	<i>The duty for law and order.</i>
Yaşasın ermeniler,	<i>May the Armenians always live!</i>
Yaşasınlar her zaman,	<i>Long and forever may they live!</i>
Her biri ordu boğan,	<i>All these stranglers of armies</i>
Olmuşlar bir kahraman.	<i>Have become braves and heroes.²</i>
Yemin etdik bu yola,	<i>We swore an oath for our path,</i>
Dağıldık sağdan-sola,	<i>We scattered right and left;</i>
Ermeni askyerlerini	<i>May the Lord Himself protect</i>
Allah yardımcısı ola.	<i>The Armenian soldiers...</i>
Oyandırdı Payası,	<i>They revived Payas³:</i>
Çekdirdi türk yası,	<i>The Turks mourned,</i>
Zeytunda baş-kumanda	<i>Our Aghassi became</i>
Oldu bizim Ağası.	<i>A great leader in Zeytoun.</i>
Ermeni unvanımız	<i>May our blood be a sacrifice</i>
Feda olsun canımız,	<i>To the Armenian name and reputation,</i>
Destanı yazan cahil	<i>The youth, who wrote this epic poem,</i>
Khıdır Gevorg ğulunuz.	<i>Is your servant Kheder Gevorg!</i>

¹ The song was composed by Ashough (Minstrel – Arm.) Gevorg, from Kheder-Bek, in 1895, during the rebellion of Moussa Dagh. It was transmitted to me by Karapet Akhoyan (b. 1895, Kabousié v.), which I have written down in 1976, at the 10th Sovkhoz of the Hoktemberian (now: Armavir) region, in Armenia. I present it in translation.

² The refrain is repeated after each quatrain.

³ A seaside town in Cilicia.

2 (6).

THE CALAMITY OF CILICIA⁴

The Turk pashas Enver and Talaat
Instigated the exile
And totally exterminated the Armenian nation;
Why did they order with their evil tongue?
In the year 1915
Was the massacre of the Armenians of Cilicia.
What was the sin of the little infants?
If only those sword-holding hands were broken!
How can we forget the Armenian children?
They threw themselves into the water with their sisters.
No one protected the Armenian nation,
How can we forget the calamity of Cilicia?
The order reached our seven villages:
"All the villagers will be exiled."
What was our sin, the sin of our Moussa Dagħ?
How can we forget the condition of the Armenians?
Yessayi Yaghoubian's words resounded:
"Let us all go up the mountain," he said to the villagers,
"We will not bend our necks before the enemy,
Let us strike, be stricken and die on our land!"

3 (7).

THE HEROIC BATTLE OF MOUSSA DAGH

An order to be fulfilled in seven days was written,
The decision of the meeting reached the villages,
The people of Moussa Dagħ became freedom fighters,
They rose and stood against the enemy government,
And held the front aided by mothers and sisters,
They fought for forty days heartily and with faith,
Thousands of soldiers attacked,
The valleys thundered with the people's shells,

⁴ The author of this and subsequent three epic songs, composed in the dialect of Moussa Dagħ, is Poghos Soup Koukian – Ashugh (Minstrel – Arm.) Develli (b. 1887, Hadji-Habibli v.). I have written it down in 1977, in Haghtanak district of Yerevan.

Moussa Dagħ became a fortress of seven villages,
 That caused a great pain to the enemy government,
 They attacked with cannons and mausers,
 They left hundreds of corpses and departed,
 The French ships came by chance,
 Dmlakian*, Dumanian* and Abadjian* went
 And sent a telegram to Poghos Noubar pasha⁵,
 They brought new life to five thousand people.

4 (8).

THE HEROINE VARDOUHI ⁶

She had tied the rope round her waist	She was carrying water
And had hung the rifle from her shoulder,	To help the young people.
She held the axe in her hand	Vardouhi had put the jug on her shoulder
And was rolling down huge stones	When, while passing on a height,
To close the road before the enemy,	A bullet came from a distance
She said from the bottom of her heart:	And broke her pitcher,
"Let no bullet be fired in vain,	Young and old fought heartily
Let it pierce the enemy's breast."	And struck with faith,
She had put the pitcher on her shoulder	They knocked down many soldiers
And had no fear of enemy shells.	And retained their freedom.

5 (9).

FOR THOSE WHO LEFT MOUSSA DAGH

We left our home and belongings,
 We set foot on the land of Passit⁷,
 We see the summits of Moussa Dagħ over yonder,
 Tell me, mothers and sisters, who won't cry?

We set out in the Turk's car,
 We had confidence in Europe,

* Heroes of the self-defensive battles of Moussa Dagħ, in 1915.

⁵ Poghos Noubar pasha – the Founding-Chairman of the Armenian General Benevolent Union (1906, Cairo), who greatly helped the heroic Moussa Dagħ people, rescued by the French ships, to survive during 4 years in the sandy tent-town of Port-Saïd.

⁶ Vardouhi Nashalian – the participant and heroine, who was distinguished by her feats in the self-defensive battle of Moussa Dagħ, in 1915.

⁷ A town on the coast of the Mediterranean Sea.

We left deserted our house and field,
Tell me, fathers and brothers, who won't cry?

We shall reach the land of Lebanon,
We shall learn new laws over there,
What was our sin, villagers of seven villages?
Tell me, grandfathers, who won't cry?

When we shall see the roads to Armenia open,
We shall all direct our steps there,
We will take the name of Moussa Dag with us,
We shall always gratify our Armenia.

6 (10).

UYAN, MUSADAĞLI, UYAN!

WAKE UP, MOUSSADAGHIAN, WAKE UP!⁸

Çektim kılıcı vurdum taşa,
Taş yarıldı baştan başa,
Musadağlı binler yaşa!
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!

*I drew my sword and struck the stone,
The stone split from end to end,
Live a thousand years, Moussadaghian!
Wake up, Moussadaghian, wake up!
You became famed all over the world!*

Osmanlının askerleri,
Musadağ'ın yiğitleri,
Bin-binlerce martinleri,
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!

*The Ottoman soldiers,
The braves of Moussa Dag,
The rifles in thousands and thousands,
Wake up, Moussadaghian, wake up!
You became famed all over the world!*

Osmanlının bombaları,
Musadağ'ın metarışları,
Bin-binlerce topları,
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!

*The Ottoman bombs,
The ramparts of Moussa Dag,
The cannons in thousands and thousands,
Wake up, Moussadaghian, wake up!
You became famed all over the world!*

Fransızın vapurları,
Musadağ'ın duaları,

*The French steamships,
The prayers of the Moussa Dag people,*

⁸ This Turkish language song was communicated by the participant of the Moussa Dag heroic battle Serob Gyouzelian (b. 1882, Kabousié v.), which I have written down in 1958, in Shahoumian district of Yerevan.

Gelin, kızlar, çocukları,
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!

*The brides, the girls and the children,
Wake up, Moussadaghian, wake up!
You became famed all over the world!*

7 (11).

WE ARE COURAGEOUS MOUSSADAGH BRAVES⁹

We are courageous Moussadagh braves,
We are all well-trained gun-carriers,
The Turks want to deport us
And exterminate us in the deserts.

Come, brothers of Moussa Dagh,
Let us not bow before the Turks,
Let us defend ourselves arms in hand,
In our thick forests!

We do not wish to die like dogs,
We wish to leave a good memory,
To die with glory is an honor for us,
To be martyred is our nation's praise.

The ruthless Turk has decided
To annihilate the Armenians,
To ravish and dishonor
Our young girls.

If our weapons are not sufficient,
The forest is an impregnable fortress for us,
If thousands of invaders rush on us,
Many of them will not return alive.

Let us not trust any longer, Armenian brothers,
The false promises of the Turks,
We must fight bravely
And not surrender to the enemy.

We are mountaineers, all of us braves,
We will not bow before the enemy,
We will fight courageously like lions
And will scatter the army of the Turks.

The horn of war tooted
In the passes of Moussa Dagh,
Armenian braves, armed and ready
Withstood the enemy.

Is it proper for the Moussadaghian
To be cut to pieces like a sheep by the wolf?
As long as we have swords and weapons in hand
We'll smash the wolf's muzzle.

The Moussadaghians fought fearlessly,
Eighteen braves were martyred,
They saved us with their sacred blood
And held high the Armenians' renown.

⁹ This popular poem was communicated to me by Gevorg Chiftchian (b. 1909, Kabousié v.) in 1979, in Nor Killikia district of Yerevan.

OUR MOUSSADAGHIANS ARE ALL HEROES*

Our Moussadaghians are all heroes,	We didn't bow before the enemy,
They are encouraged looking at each other,	We had many victims in forty days,
They never know the meaning of fear,	We kept high the Armenians' honor.
Since they have you, Moussa Dagh.	Hey, Moussadaghians, dear ones,
Hey, Moussadaghians, dear ones,	We kept high the Armenians' honor!
We kept high the Armenians' honor!	
	I am Karo*, the singer from Moussa Dagh,
Our Moussa Dagh was all covered with trees,	I've taken a pen and paper in my hand,
It was also called Little Armenia,	I'm singing my song, let the Armenian
Hey, Moussadaghians, dear ones,	nation know,
We kept high the Armenians' honor!	Let this be held as a keepsake from me.
	Hey, Moussadaghians, dear ones,
We rose, all seven villages, to the mountain top,	

ARARAIN HARPI

THE BATTLE OF ARARA¹⁰

Birer-birer saydım dört sene oldu,	One by one I counted four years,
Ermeni askeri Nablus'u aldı,	The Armenian soldiers took Nablous ¹¹ ,
Ermeni askeri bin beş yüz kişi,	They were one thousand five hundred in number,
İngiliz, Fransız şaşı bu işe.	The English and the French were amazed.

THE LONGING OF THE MOUSSADAGHIAN-1¹²

I prayed to the Lord	To pick figs from the fig-tree
To ride a saddled horse,	And walnuts from the walnut-tree.
To go to Moussa Dagh,	

* This popularized song has been composed by the bard Karo Blaghian, from Hadji-Habibli. It was communicated to me by the former Moussa Dagh inhabitant Dshkhoughi Doudaklian (b. 1934, Hadji-Habibli v.) in 1984, in Nor Malatia district of Yerevan.

¹⁰ The song was communicated by the participant of the battle of Arara Sargis Kharikian (b. 1897, Hadji-Habibli v.), which I have written down in 1958, in Nor Malatia district of Yerevan.

¹¹ The Armenian legionaries took the impregnable positions of Nablous during the battle of Arara, in 1918.

¹² The song was communicated by Anna Davtian (b. 1888, Kabousié v.), which I have written down in 1959, in Edjmiadsin.

11 (15).

THE LONGING OF THE MOUSSADAGHIAN-2¹³

I prayed to the Lord	To attend school,
To ride a saddled horse,	To acquire knowledge and grace,
/ To embark the ship 'Pobeda,'	And to flourish our Homeland.
To go to Armenia,	

12 (16).

LAY THE TABLES ABUNDANTLY!¹⁴

Lay the tables abundantly,	Drink to your heart's content
Fill the glasses with spirits,	To the health of the youth going to Armenia!

13 (17).

I YEARN FOR MY HOMELAND¹⁵

Hey caravan, dear caravan, keep going your way,
I yearn for my Homeland; I've lost my sleep.

I call you at moonlit night, and you don't hear me,
I yearn for my dear brother; I've lost my sleep.

Drive on beyond the desert thorns,
I yearn for the Mount Massis; I've lost my sleep.

The ship came from Armenia to Lebanon,
It carried the Armenians from Lebanon to Armenia.

The steamship that Stalin sent is so large,
It slightly fits the Mediterranean.

Deliver us from the narrowness of Dardanelles,
I yearn for my sacred soil; I've lost my sleep.

¹³ The song was communicated by **Sima Doudaklian** (b. 1912, Hadji-Habibli v.), which I have written down in 1955, in Nor Malatia district of Yerevan.

¹⁴ The song was communicated by **Isayi Basanbekian** (b. 1901, Hadji-Habibli v.), which I have written down in 1977, in Ashtarak.

¹⁵ The song have been performed by **Mariam Baghdishian** (b. 1909), **Sghomé Pashayan** (b. 1903), **Garoun Antonian** (b. 1910), from Hadji-Habibli village. I have written it down in 1984, in Nor Malatia district of Yerevan.

Hey caravan, dear caravan, keep going to Armenia,
I yearn for my Homeland; I've lost my sleep.

14 (18).

RED DRESS¹⁶

(Dance Song)

She wears a red dress,
Hala, hala, hala, ninna ye,
How well it suits her,
Hala, hala, hala, ninna ye!

The high clouds are bright,
Hala, hala, hala, ninna ye,
The girl is sound asleep,
Hala, hala, hala, ninna ye!

She has a mirror in her hand,
Hala, hala, hala, ninna ye,
She's a mascara on her eyes,
Hala, hala, hala, ninna ye!

The watermelon is ripe in the field,
Hala, hala, hala, ninna ye,
The girl is rosy-cheeked,
Hala, hala, hala, ninna ye!

The grapes on the vine have darkened,
Hala, hala, hala, ninna ye,

They have gone crazy for the girl,
Hala, hala, hala, ninna ye!

The moonlight has risen,
Hala, hala, hala, ninna ye,
I love the light in your eyes,
Hala, hala, hala, ninna ye!

Girl, close the door,
Hala, hala, hala, ninna ye,
Don't set fire to my heart,
Hala, hala, hala, ninna ye!

She just passed by, where did she go?
Hala, hala, hala, ninna ye,
I couldn't take my eyes off her,
Hala, hala, hala, ninna ye!

The walnut you broke was hollow,
Hala, hala, hala, ninna ye,
All you have said was a lie,
Hala, hala, hala, ninna ye!

¹⁶ The quatrains of the dance song have been communicated, one following the other, by Yervand (b. 1925) and Onnik (b. 1932) Varouzian, as well as the dance-master Artashes Balabanian (b. 1926), from Hadji-Habibli village. I have written it down in 1977, in Edjmiadsin.

III. HISTORICAL MEMOIR-TESTIMONIES

1 (19).

MOVSES PANOSSIAN'S TESTIMONY¹

(B. 1885, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village)

I am the last participant of the heroic battle of Moussa Dagħ and I am here, alive...²

On the 13th of July, 1915, the Turkish government issued an order, telling: "In seven days all the Armenians must leave." The elders of our seven villages met in Yoghun-Oluk and said: "I was born here, I will die here. I will not go as a slave to die with tortures under the enemy's order; I will die here, with a gun in my hand, but I will not become an emigrant." And so we did. We ascended the mountains. Everyone took whatever he had with him: mattresses, quilts, pots, pans, animals, and chickens. We took everything to the mountain. The Turkish soldiers said to us: "You're climbing like asses. Tomorrow you will come down like asses and will go to exile."

The world was as mixed up then, as it is now. Before the battle of Moussa Dagħ, our Hnchaks of Kheder-Bek had gone to fight the Turks in Zeytoun with Mr. Aghassi Toursargsian. That was why when our Moussa Dagħ battle began, Mr. Aghassi said: "These are the seeds I have sown." Until the battle of the mountain, my father used to go to the training by night, and mother used to say to my grandfather: "Your son goes to the training by night, comes in the morning, takes the plough and goes to the fields. He never stays at home."

My grandpa said to his daughter-in-law: "We must always be ready like that."

So, well organized, we climbed up the mountain. Our two corporals, Sabintsian and Minas' grandfather (he was a master of silk worms) split us into groups. Our Tataralang was a flat open field. In those days, the Tatars had wanted to reap the Armenians with scythes, but our people had made short work of them. That was why that place was called Tataralang; that is to say, a place to massacre the Tatars. We occupied our positions at the pass of Tataralang. Tshents Pogħos was there. He

¹ After being repatriated to the Fatherland, Armenia, in 1946, Movses Panossian had built, with his five sons, a two-storied spacious, beautiful house in the Nor Malatia district of Yerevan. When we met, he was clearing the land around his house of stones to make it fit for gardening. The skinny, but vigorous old man was filling the stones in two pails and, despite his advanced age, was carrying the heavy pails outside his territory and emptied them. I was looking at him, fascinated and asked him what he remembered about the heroic battle of Moussa Dagħ. He started at me with a checking look, he smiled proudly and began his narrative.

² While telling their testimonies, the Moussa Dagħ survivors sometimes spoke in their own dialect.

had been a soldier of the Turkish army. The English had shot and wounded him. He could play the bugle. He could transfer the news well and he could understand the meaning of the Turk's trumpets: whether the signal meant something good or bad. That trumpeter Poghos said to us: "Go forward, but the Turkish bullet can kill you. It enters as a small bullet, but the wound is big, be careful!"

What I had was a hunting rifle, and the bullets were filled from the end of the barrel. It was difficult to use it. I did not have a regular gun to fight the Turks the way I wanted. There Mardjimag was wounded. I saw it but was afraid and changed my place. The son-in-law of Blagh Agoup remained there. A bullet shot him and he died before my eyes. My brother Davit was 30 years old; he died there. We buried him with military honors. There were many boys from Hadji-Habibli as were the fighters from Yoghun-Oluk. We shot the Turkish commander and their trumpeter. Seeing that, the Turkish soldiers ran away. After the fight, we went down the mountain and saw their corpses on the ground. The Turks left behind their animals and provisions and ran away. I saw the Turks' sheep eating the cracked wheat. I took the wheat that was left and threw it over my back to carry it to the mountain. We reached Ghezeldjekh and my family was in Savalokh. I walked on and on and reached our people. My mother and sister saw me and rejoiced. They had already recruited my brother Hakob in the Turkish army and had killed all the Armenians on the road while taking them to a valley. So, my brother Hakob had already been killed before the battle of the mountain...

The Turks attacked us four times, but each time got their answer. Our boys of Moussa Dagħ fought well: the women and girls helped us; they brought us water to drink in water jugs. Several women, rifle in hand, fought with us. One of them was Nashalian; she was very brave... The children had become messengers: they carried news from one front to the other... All of them were at work. One day a Turk had come to the mountains to plunder. The women had caught him and killed him with stones. Good for you, women! There was always a white cloud, something like mist, on our mountains. One could say that God had sent it specially to help us, for we could see the enemy from above, but the enemy could not see us. The Turks tried to come up, but whoever did so was killed. "Come on, eh Mohammed, come on, eh Mohammed," we used to say and shoot. The Turks could hardly stand this for two hours and then they fled...

It often rained in the mountains; the raindrops pierced our body. Once, when it was raining, we entered under a rock for shelter. Sheikh Panos' son was with us. He had a book and it always was under his arm. We said: "Open your book. Let's see what our future will be."

Sheikh Panos' son opened the book and began his prediction: "A ladder will come down from Heaven and we'll be rescued."

He said this, but we did not believe him, because we had been fighting for more than forty days, day and night; we were exhausted. Our food and the ammunition were getting less and less... The Mediterranean Sea was behind us. At night, we lit a fire for the passing ships to see us and come closer. During the day, Reverend Andreassian had drawn a Red Cross on a bed-sheet and displayed it on the mountain slope... A few days passed and finally a ship was seen far out at sea. The Kerekians' son was a good swimmer; he dived into the sea and swam to the ship. There was a small metal box hung from his neck, containing a letter written in foreign language. From the ship, they had been watching with field glasses; they had seen him. They helped him to get on board the ship. Movses had knelt, crossed his face to make them understand that he was a Christian, for he could not speak French. He had given the captain the written letter; they had read it, understood that about five thousand Armenian Christians of Moussa Dagħ were waiting for God's salvation. The captain had asked where they were, where the enemy was, how long they could withstand: "You resist for 8 more days, let me get permission from my government, either we'll bring you weapons or come and rescue you." They did not bring us any weapons, but they came with warships and rescued us. As Panos' son had said, they lowered ladders from the ship, and we went up on board the ship. What he had said was always in my mind, and I never lost hope, and we were rescued...

When the Turks attacked us again for the last time, the French had already found us. This time Fakhri pasha had come with fifteen thousand Turkish soldiers, but we had already descended to the seashore. His arrival gave no advantage to the Turks. The English had a school near the town of Lavshia, and the wounded had been transported there. The French ship came to take us on board. Petros Dmlakian and Khacher Doumanian went and spoke to the French. We had asked the French ship to bombard the town of Antioch, but the captain refused, saying: "I can use one thousand bullets for one soldier, but I can't fire even one bullet on a town."

At that time, an order came from our commander, Yessayi Yaghoubian, to make haste, for the Turks had been surrounding us from three sides. When we were leaving Damladjek, we left everything – beds, pots, pans on the mountain. Those who had animals – chickens, cows, goats, etc., killed them so as not to leave them to the enemy. I had a herd of goats. I could not slaughter them, but they shelled them from the ship in order not to leave anything to the enemy...

We were already on board the ship. Smoke was rising from the funnel. Petros

Dmlakian was signaling on how things would go... The Turks were firing at the ship's masts... Sand was filled in sacks and arranged on each other like a rampart to defend us from the enemy's bullets... The bullets of the Turks came, entered the sand sack; they did not reach us... The ship moved from the shore into the open sea and cast anchor. The enemy's bullets could not reach us anymore. We showed the captain the places to shell. There was a cannon on the ship; they began shelling the military barracks of Lavshia. The shells flew over and exploded there... There were no more sounds from the Turkish side. At that time, if the French had given us arms and let us attack the Turks, we would have razed them to the ground...

Women, children – all of them were on board the ship. The ship weighed anchor and moved. After sailing for several hours, the French captured a German ship. We moved to the German ship, and it took us to Port-Saïd...

We landed on Egyptian soil. The yellow sand of the desert burned our feet. We saw tents; they had erected tents for us, with beds, everything... At that time, Poghos Noubar was one of the great men of Egypt. God bless his soul. He helped us very much, as well as the Armenian orphans of Der-Zor. There, our children used to write the Armenian alphabet on sand, learned Armenian, until Sisvan School was opened in a tent, and next to it, was founded a hospital. English captains came there and started training us – one, two, right, two... And we marched. An English officer said to us: "Leave the French and come to our side."

We said: "The French rescued us; we'll be on their side." Mleh came there and found us. Then we were enlisted as volunteers for the French army and laid the foundation of the Armenian Legion. Armenian volunteers came from Harpoot, Sebastia, Arabkir, and Houseinik and everywhere in Cilicia. They joined us; we went to the front at Nablous. We fought and won... The English said to our Armenian leaders: "You're wealthier than our king, that you have such brave valiant soldiers..."

Each of us was given money, as we had triumphed at the battle of Arara...¹

In 1919, everybody was given the right to go back to his place, and we went to Moussa Dagħ. We saw our houses were burned, destroyed, ruined... We began to build, to erect, to plant vineyards, trees and grow vegetables. Then we built a monument on Moussa Dagħ to commemorate the ship that had rescued us. There was a cross on it... We lived comfortably until 1939, when the French and the English forgot the big promises they had given to the Armenians and presented the Sandjak of Alexandrette to Turkey. Moreover, they handed over Moussa Dagħ. Eh, what can we do? Could we live with the Turks? We gathered everything and set off

¹ He means the great victory of the Armenian volunteers near Arara (Palestine).

to the Syrian seacoast – Passit Field. That night it rained. What rain! It poured and everything was wet... Our people did not know where to go; there were no trees for shelter. We started dancing in the rain in order to get warm. We danced the whole night. In the morning, many people were ill, and died soon after. Then they took us to Aynjar; it was also an open field. We began to build our new houses, plant new orchards. We channeled water and, in a few years, we turned it to a paradise. We grew oranges, lemons ... whatever you could think of, was grown there...

In 1946, news came from Armenia saying that all those who wished could settle in Armenia. Let's increase, unite in order to take back our lands from the Turks. We left everything – houses, orchards – and came to Armenia. In the district of Malatia, there were not many houses then. My wife Iskouhi, my five sons and two daughters, and I, began building a new, two-storeyed stone house. I was working at the nearby kolkhoz. My sons were builders. They worked on all the big buildings in Yerevan such as the Matenadaran, TseKa,¹ the buildings on the Square, the Sports Palace and many other buildings. When the Sports Palace was burning (and we saw it from our house), my son Smbat wept like a child; after all, he had put his skill and energy into it... Now, all of us live around the same courtyard. Each of my sons has his house, his family. I am happy with my grandchildren, great-grandchildren, thank God! Look, we have a garden as well. My wife is busy there. She sows and waters. I, in my turn, take away the stones from the parcel of land on the street side. See, I have sown greens there: it is a shame to leave the earth unused... I am already 105 years old. I am healthy yet. Every year, I wait impatiently for the harrissa² day, in September, so that all those from Moussa Dag and their children come to the new Monument, cook harrissa through the night and distribute it to all those present, so that each one eating it may know that we fought for our liberty³ united as the wheat grains in the harrissa dish.

2 (20).

YEGHISSABET KALASHIAN'S TESTIMONY

(B. 1888, Moussa Dag, Hadji-Habibli Village)

...In 1915, when we were in the Arabian desert we were living like animals – no clothes, no manner of life, no washing, no drinking. ...Even during the fulfillment of

¹ He means the building of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, now turned to the Parliament House of Armenia.

² Armenian national dish consisting of wheat-meal porridge with chicken.

³ In the spring of 1990, the last participant of the heroic battle of Moussa Dag, Movses Panossian, died without seeing the beginning of Armenian Independence.

our natural needs the gendarmes stood by, showing an indecent behavior to women and girls.

Food? What food? We gathered grass; we grazed on grass like animals. If we found salt, we ate grass with salt; it was tastier. Sometimes Arabs were seen in the distance. The Arab Bedevis (Bedouins) had a lot of sheep, but they had no houses and lived in tents. These Christian Arabs took pity on us and occasionally gave us some pilaw, which we ate voraciously, since life is sweet....

My three little children died on the roads of exile. That is why I am all alone at this age...

3 (21).

MOVSES BALABANIAN'S TESTIMONY

(B. 1891, Moussa Dag, Hadji-Habibli Village)

I was a farmer, I grew wheat, grapes, and figs. I cultivated silkworms as well. I had four sons, we lived peacefully with my wife, when on July, 1915, an order came from the Turkish government that we had to emigrate in seven days. Turkey had entered the war in 1914 and had started to give trouble to the Armenians and to deport them. Our Kheder-Bek Hinchaks had gone to Zeytoun with Mr. Aghassi Toursargsian to fight against the Turks. That was why when we began our Moussa Dag battle, Aghassi said: "These are the seeds I've sown." Finally, it was our turn. Those who had soldiers in the Turkish army would not be deported. But later, they were also exiled.

Seven villages of our Moussa Dag held a meeting and decided to resist. They made an oath: "I was born here; I'll die here. I will not go to die as a slave; I will die here a gun in my hand, but I will not become an emigrant."

In the village of Yoghun-Oluk, priest Ter Abraham Galstian became the leader. The people began to ascend the mountain. We had decided not to leave even one chicken in the village. We had hardly climbed half of the mountain when two thousand soldiers came. We had only three hundred hunting front-loading rifles, while the Turks had much more. We began fighting. The Turks thought that there were French soldiers hidden under the mountain and were helping us, for ours were brave and fought very boldly. Some of those two thousand soldiers were killed, and the rest ran away. Four-five days passed. An army of ten thousand soldiers came. They also remained one day on the Tataralang esplanade. That place had been a port during the Seleucids. The Seleucids' seaport was a prosperous town until the Tatars

came and killed the inhabitants there, that was why it was called Tataralang. It is a Turkish word meaning: the Tatars were here.

The following day they began to fight, but when the sun set, those ten thousand soldiers also ran away. That evening and until morning, we flushed them out of the bushes. Some ran away; most died. After a few days, we got a letter from Lavshia, a Turkish small town. The letter informed us that fifteen thousand soldiers were to attack from Dourze Dag. That letter was written by the prefect of Lavshia: "Let your warriors surrender, so that they may save their children. These new soldiers have no conscience, no God, no Christ and no religion."

We decided not to reply; when they would come, we would deal with them.

The Turks came in droves, but whoever came, was killed, as was the next who approached. We used to call: "Yalla, ya Muhammad, yalla, ya Muhammad" (*Come on, Muhammad! – Turk.*), and fired. Those soldiers could not stand two hours – they fled.

One day, as we had on every day, we lit a bonfire, so that a passing ship would notice us. Tigran Andreassian had written in large letters: "Sauvez-nous" in French. That is: "Save us." We also had made a sign with a red cross on a bed-sheet. A ship was seen from afar. A sailor had seen our flag. He had told his captain; but the captain had not believed him. When the captain used his field glass and read the writing on the sheet, he said: "They are Armenians."

Then, Movses Kerekian, a peasant from the village of Hadji-Habibli took off his clothes and jumped in the sea. He was a good swimmer. He had a metal box hanging from his neck. He swam towards the ship. The ship's name was 'Guichen.' They had seen him from the ship, lowered a boat with some ten soldiers in it, and come towards Kerekian and took him to the ship. Seeing them, Kerekian crossed his face to show that he was a Christian. They took him to the captain. The captain read the French letter, which was in the box. There was an Armenian officer on board the ship, Tiran Tekeyan by name. He asked him some questions in Armenian: "Where are you? How strong are the enemy forces? What are your forces? Resist."

The captain said: "I can do nothing, for I have no extra weapons to give you. I cannot send my soldiers to you. My admiral is in Port-Saïd. I'll send him a telegram: I'll do whatever he commands."

Then, he had received his reply – the telegram had come from the admiral: "We cannot open a front there. We have few soldiers. In eight days, we can transfer them to Port-Saïd."

After eight days, they came to transport us. We left the mountain on September 14. We left everything in the mountain; we only saved our souls.

In Port-Saïd, we lived in the open, in tents. Every twenty-five tents was a district, and had a leader. When we went there, there was nothing, even our bread came from outside the camp. Then, we made everything: the craftsman started to work.

We remained in Port-Saïd for four years. In 1919, we returned to Moussa Dagħ. The French had occupied it. The French began to educate those wild Turks... The French government had enforced such order that the wolves and the lambs grazed together. If a girl or a woman went out at night, they would not touch her hair. Our people had not seen such peacefulness in the reign of any other government. These conditions lasted for twenty years. The French entered Sandjak¹ in 1919 and left it in 1939, but they did not forget us. The French bought some land for twenty-one Lebanese gold coins and took us there, to Aynjar. In Arabic, it means 'Eye of Jar.'

Aynjar was also a waste land: it was without water, an open field. We changed it. We worked and created. We grew plants and put everything in order. In 1946, we left everything again and came to Armenia, but many people from Djebel Moussa remained in Aynjar. The people of Djebel Moussa² are dispersed all over the world – America, France, Egypt, Baghdad, Palestine, Turkey. Only a few families now live in Djebel Moussa...

4 (22).

HOVHANNES IPREDJIAN'S TESTIMONY

(B. 1896, Moussa Dagħ)

When Hurriyet was declared, the Turkish government enlisted Armenians in 1911, too. From our village, 78 young men went to the army. My brother was among them. The Dashnaks said to Andranik: "Go, be reconciled with the Turks, now it's Enver and times have changed. Andranik answered: "I won't go; their hands are bloody."

In 1914, Seferberlik started. Whomever they could grab, they took to the army. Those who could – fled. Turkish officers came and registered all our animals: horses, cattle, sheep, so that they could gather and take away whenever they needed.

Then on a Friday, the chief of the village came, brought a letter and said: "Don't open this letter until I come. I'll come next Friday."

He went. A week passed. He came on Friday, opened the letter and said: "We give you eight days, sell and buy whatever you can; we're going to exile you."

¹ After the victory of Arara, Cilicia became first an English protectorate, then – French.

² Djebel in Arabic means mountain. Dagħ is mountain in Turkish.

We held a meeting and decided to ascend the mountain. From Bitias, from Kheder-Bek, we drove the animals: dogs, cows, donkeys, cattle and climbed the mountain, for the people knew that the government's hand had a long reach. We took all that we had to the mountain: pots, pans, provisions, and weapons. We even took grinding-stones: we used to grind wheat to make bread from the flour. We baked it on tin plates. When we were short of salt, we brought seawater and boiled it. The salt remained on the bottom of the pot and we used it. We badly needed salt for we had many animals. We cut wood, made houses with slanting roofs and lived there. We had just seven beds. Our settlements were: Damladjek (Dropping water - in the Moussa Dagħ dialect) (In 1921 we erected there our monument of victory and constructed a basin; the French general came and laid wreaths), Sovolek (Cold spring - in the Moussa Dagħ dialect), and Ghezeldjekħ (Red spring - in the Moussa Dagħ dialect). We settled near streams. The enemy started advancing towards us from three sides: from Shakhourden, the other from Kheder-Bek, and the third from Bitias [in the direction of Gyarmer Kidayn (Red ground in the Moussa Dagħ dialect)]. We faced them, with our backs to the sea...

The first to fire was Movses Abrahamian. They used to call him Hatar. Our boys had hunting rifles; some of them had Belgian or Greek guns. The Turkish soldiers could not stand their ground; they ran away. We climbed down the mountain, gathered their weapons and came up again.

For the second time two hundred, three hundred soldiers came. They started a new attack every fortnight. It used to be Sunday morning when we were having our Holy Mass.

Our warriors were all in all eight hundred people. The rest were children, women, and old people. We had our headquarters. My revolver was an old, double-barreled system that used shot. I used to fill it with gunpowder. It was a very old system.

We had a valley called Degħdzadzor (Peach Valley - Arm.). It was a difficult one: deep and sloping. The Turks tried to climb it. We, the four of us: Karapet (who had a Turkish mauser), Sedrak Urfalian, my cousin's husband, and I went to the Sindjar Valley. That was towards the eastern side of the military barracks. We fought there from morning till 5-6 in the evening. My cousin's husband, Hovhannes Kuzhanian, whom we called Fouad, killed fourteen Turks. My brother came and said: "Don't move from your places."

At five o'clock, I got up to go to the barracks. The boys said: "Where have you come from?" I said: "From the Sindjar Valley."

The boys kept on firing; bullets came from all sides and struck the trees; they did not touch us. That was God's will. It was a miracle.

The Turks gave the order to set the mountain on fire, but the mountain did not burn – just a small area burned. It was also a miracle. Later, the Turks told us that a cloud came and closed the mountain; they did not see us, but we could see them from above, through the trees. That was also God's miracle... At night, we went down the mountain and gathered fruit from the orchards to take up to the mountain to eat. One day, we went down from the mountain: my father, our neighbor Moussa, and I. The soldiers came and stood just above our heads, but they did not see us crouched in a hollow just below them, and went away. It was a miracle, was not it?

One night we had made a fire and gathered around it. My father stood up and straightened his belt. A bullet fell into the fire and exploded. There were many people around, but no one was hurt. It was also a miracle, wasn't it? God was with us...

Our food and provisions were dwindling. We hung white bed-sheets facing the sea with Red Cross signs. We lit a fire near it, so that ships passing by on the Mediterranean would see it and help us. After many days, a French ship came and rescued us. That was also God's miracle.

When the ship came, we defended the two sides of the mountain so that the people could get on the ship safely. At the last moment, Habet Vanian and Hovhannes Lidjian were wounded. We took them on board the ship, but they died. We had to bury them in the sea; that was the custom.

We had taken the earth of our martyrs from their graves, each one in a separate box. We took them to Port-Saïd together with us, then brought them back to Moussa Dagħ, later to Aynjar, and finally to Armenia.

We left everything on the mountain: our animals were taken by the Turks. We burned the beds and whatever else we could, for the French had said that they would save only our lives.

When we arrived in Port-Saïd we sent an application to the French, saying that we wanted to fight against the Turks, on condition that our Cilicia was given to us.

The French agreed.

One day, French and English doctors came and examined us. Those who were healthy were enlisted; those who were too old were appointed guards.

We, the youth, were six hundred soldiers. We laid the foundation of the Armenian Legion. Then, many young Armenians from different parts came and joined us, and we became twelve thousand Armenians. They took us to Cyprus for training.

One day, we received our orders. We were at Monarka in Cyprus (where the Armenian Legionnaires were being trained). Our orders said: "Get ready; we're going to war against the Turks." We went to the seaport, the ship arrived, and

we boarded it. We parted from Cyprus. Another ship followed us, watching and guarding our ship against submarines. We landed at Beirut. We rested. Orders came; we moved towards Jerusalem – Nablous. We walked for eight hours. We halted wherever there was water. Each of us had thirty-five kilos on his back: blanket, tent, cartridges, and food. Some time passed. Another order came to go to Cilicia – Adana. We were put on board a ship. We reached Alexandrette. We were divided: the machine gun company remained in Deurtyol, the others – in Toprakkalé, Djihan. We were taken to Adana as sentries. Adana had been taken before Cilicia. Wherever we found an Armenian, we recruited him. There were one 115,000 Armenians there. The boys from Zeytoun had defended their mountains for four years. They had fought the Turks, killed them and had taken their weapons and money. In Deurtyol, an Armenian soldier had crossed the Gharakilissa River; the Turks had beaten him. The Armenians then burned the Turkish village. Not a chicken was left alive between Deurtyol and Alexandrette...

All of a sudden, the French sent word to our officer: "Let the Armenians hand over their weapons."

We said: "We won't give them."

We were eighteen from Moussa Dag; the others were from other places. We said, all as one man: "If the Turk attacks, we're going to fight with our guns."

There was a doctor from Kessab, who was a prisoner of the Turks, for he had been serving in the Turkish army. But there were also Armenians who were helping us despite the fact that they were in the Turkish army. For instance, there was a Turkish cannon on top of the Catholic Monastery in Haifa. It was turned towards the Turkish side and bombarded and killed the Turks. It turned out that the soldier there had been an Armenian boy and, in order to help us, he had turned the cannon towards the Turks and killed many of them. Had they allowed us, we, the Armenians could have come to Armenia then. We would have liberated all our lands. They set us free on 28th of April, 1919. They brought us to Mersin. On the way, in the train, when we saw Turks, we fired on them. There was a Chakalian. He said: "Boys, it's shameful; it's a pity, why do you blame those poor Turkish peasants and kill them? When we go, after us they'll kill the Armenians who live here..."

We went to Mersin; we handed over our guns. I buried my elder sister in Port-Saïd, my mother and my elder daughter – in Lebanon, my father, brother and sister – in Moussa Dag... My two daughters with their families and grandchildren – all in all 26 people, died during the earthquake on the 7th of December, 1988, in Leninakan (now: Gyumri). I had taken the bus forty minutes before, to come to Yerevan. I am

ninety-three years old; I remained alive, and they, all of them young, were buried in the earth...

5 (23).

TONIK GABRIEL TONIKIAN'S TESTIMONY

(B. 1898, Moussa Dagħ, Kabousié Village)

Respect and honor are the highest values in the world. We, the people of Moussa Dagħ, love to live our lives with respect and honor. The massacre of Adana started in 1909. The Turks attacked the Armenians' houses, shops. They plundered, killed, slaughtered, and raped. They did such things! One could not think of them!

We, the Armenians of the seven villages of Moussa Dagħ, took precautions; we assigned guards at night. In many places in Cilicia, the Turks attacked, broke-in, and plundered. People escaped with their lives. The Armenians fled and took refuge in churches, but the Turks entered their houses and plundered. They saw that the Armenians had entered their churches, so they attacked the churches and slaughtered them there. First, they slaughtered babies, right before their parents' eyes, and then killed the parents: men and women. They were slaughtering whole families. Blood flowed like water from the thresholds of the houses. I was in our village when we heard all about it. Until now, Arabs and Turks remember these massacres. After that, we were more careful for the Turks could assault us, too.

In 1915, when the order of exile came, we left our houses and set out. They made us walk till the town of Antioch. They separated the men. They wanted to slaughter us and dump us in the river to drift out at sea. Suddenly an order came: "Don't massacre; drive them away to remote places." They took us on foot. We were five children; our father had died. I was the eldest. Mother and I had to carry the younger ones. The soldiers whipped us. They struck mother on the face and it swelled badly. No money was left. They took us to Hama on foot. We walked three-four days. Along the way, people died in quick succession. Hunger, thirst and exhaustion: we barely survived the relentless walking.

We reached the desert of Hama. We unpacked the bags with the quilts, made tents, and lived in them. The sun was scorching. People began to fall ill. My sisters also died: one of them died on a Friday, the other on the following Saturday, and the third died the following day. There was no burying: all the corpses were taken to a large pit and thrown there one on the other: there were too many deaths every day. Everywhere, there was hunger. The sick simply waited for death. Flies were everywhere.

After a while, the Turks came and yelled: "Come on, get up, walk!" Nobody was healthy, but we walked anyway. Wherever we reached at night, there we slept – in the open air. Many did not wake up in the morning. Finally, we reached Damascus. We remained there eight or nine days. News spread that they were taking us to Der-Zor to be slaughtered. Soon, some officers on horseback came and said: "Get up, we're going."

Mother had my two-years-old sick brother on her lap. She was so exhausted, she could not move. She was crying. And all of a sudden the Turks said: "Those who are Gevorg agha's relatives let them stand aside."

Gevorg agha had been very helpful to the Turks. He was my mother's uncle and the head of our village. We fell into the group of the lucky ones. The other group was taken to Der-Zor. They would have taken us, too, but my two-years-old brother was very ill. Mother did not know what to do.

We were obliged to leave my little brother behind. My three sisters had already died. Mother and I set out crying: I did not see my brother anymore.

They took us to a place where the inhabitants were Christians. They were all foreigners. We had nothing. We were hungry; we began begging for bread from this and that house. Other Armenian women were also brought to that village. The Turks had killed their husbands and children, and they spoke an Armenian dialect. Those Armenian women used to hold hands, dancing and singing to earn money, for they were ashamed to beg.

The war came to an end. France, England, Russia were on one side, the Turks and Germany – were on the other. The greater part of the Armenians had been massacred. An order was issued, according to which everyone could go to his place. We set off and walked back to our country. We reached our villages. There were even no doors and no windows on the houses. The French had already entered Cilicia. We started rebuilding our houses and cultivating our land. By and by our conditions improved. We lived for 20 years on Moussa Dagħ under the French reign. There were no Turks in our villages. The French were protecting us. The French soldiers used to call us 'Second Brother.'

In 1939, the French left Moussa Dagħ. From each village we elected two men, who went to Antioch to ask help from the French general. I was elected from our Kabousié. We asked for weapon in order to defend ourselves: "I'll give you no weapons. Keep quiet and live in peace with the Turks," said he. We did not expect such a cold answer. So, the French had forgotten the sufferings of the Armenians! Now they were leaving us again in the hands of the Turk.

We said: "Save us from the Turks' hands."

"Where can I take you? I can't take you to France."

We said: "Take us to another Christian country, for instance to Lebanon."

The French transported us in trucks to Latakia, and from there – by ship to Beirut and from Beirut they took us to Aynjar. We were one thousand five hundred families. The French planned 1500 houses: we worked with them. Each family had a small house. That land belonged to a rich Arab. They bought it and gave it to us, according to the size of the family. There was plenty of water; the land was fertile. We started sowing, reaping, and planting. We had the right to work that land for seven years only, however, so we lived there for seven years.

Then, in 1946, delegates came from Armenia to take us to Armenia. When we said Armenia, our people believed that we were coming to a paradise. Our mothers used to sing cradle-songs:

"Lullaby, lullaby my darling,
Armenia's sacrifice, my darling."

We were brought up that way.

The representatives of Armenia, three people, came to me. I was living well then: I had a shop and a restaurant. The Dashnaks of Aynjar did not want to come to Armenia; they said they would go to Armenia, when Armenia became theirs. The Dashnaks invited me to their meeting. The leader of the Dashnaks, Movses Ter-Galoustian, said to me: "Tonik, you have resigned from the Dashnak Party and you want to go to Armenia and you're setting an example for the others. Come, change your mind, remain with us, we'll help you; we'll give you whatever you need. Only – don't go."

I said: "Movses efendi, I was a Dashnak, now I have resigned. If I remain here, I know if they'll do away with me; it's better for me to go to Armenia."

Then I went to Beirut, to the repatriation Committee. I said I want to go to Armenia. What can I take with me? Can I take the goods of my shop?

"No," they said. "Everything is ready for you there."

"But what should I take with me? What is valuable there to support my family?"

They said: "Take flint-stones for cigarette-lighters; they are useful there."

I said: "I'm not a worker. I can work as a salesman."

They said: "You're free in Armenia; do what you like."

In fact they deceived me. I bought those flint-stones. In my shop, I had blue woolen material for men's suits; I took material for twenty suits. I also bought ten thousand combs and filled in my chest. I had made 40 flags with the hammer and sickle and distributed one to each family. We went to the port, got on board and arrived in Batoumi.

Then they ordered that all those who had food should throw it in the sea. I had twenty kilos of halva in boxes: I did not throw them away. I was told: "You give some candy and they'll let you through." I gave them one or two kilos of candy. Our goods were examined, and I had most of all. We remained in quarantine for forty days. Then, we were put in wagons to go to Yerevan. They said: "Let each person watch over his goods." One of us was a guard and stood before the wagon-door. He wore expensive boots. He was our son-in-law, Hakob. He had slept with his head in the wagon and his feet sticking out. On the way, the train was very slowly climbing a grade. Suddenly, we heard Hakob's voice: "They've taken off my boots." They were Georgian thieves.

When we were in Batoumi, they called me and asked where I'd like to live. I know only Edjmiadsin, so I said: "I want to go to Edjmiadsin."

They assigned me to live in Edjmiadsin. My relatives also wanted Edjmiadsin, but they did not send them there, so that we would not be together. We reached Edjmiadsin. They saw that I had much luggage. Those who were there, said: "You're rich; it seems you're a kulak. Why are you wearing a hat and not a cap? Why have you got that string of beads in your hand? It seems you don't work."

They gave us a house, and we got in. One day, a man named Comrade Iskenderian came to us. We offered him coffee. He said: "The first and last time I drank coffee was in Berlin, after the victory."

I began to trade unofficially. I sold the flints. I made money.

One day, I sent my son to stand in line for bread. I had given him a 50 ruble banknote. The saleswoman, her name was Haykanoush, took the money from the boy's hand, looked at it and said: "This money is false."

There was a policeman there who was supervising the proceedings. He took my son to the police station. In the evening, some militiamen came and took me to the militia station. I went. I was a newcomer and I could not understand many things, but I saw a revolver on the table, and my hair stood on end. The chief said: "Comrade Tonik, bring your machine."

"What machine?" I asked in surprise.

"The false-money machine."

"I'm an illiterate person; I don't know Armenian well. How could I make false money?"

"Go and bring it. If you don't bring it, you won't stay here," said the chief. Then he asked several questions. Then he made me tell my life. I said: "I resigned from the Dashnak Party in order to come to Armenia."

"Oh, so you're a Dashnak!"

"No, I've resigned. I am against them. I resigned in order to come to Armenia."

They set me free. After two days, at midnight, they came and took me to the militia station. They said: "Sit down, father, you're not guilty; the false money makers are arrested. Three people are arrested; you're free. Have you got other money?"

"I have one hundred 50 ruble banknotes."

"Where did you get so much money?"

When I was abroad, in Aynjar, I had my shop and my restaurant. I have brought my shop goods, but they gave me false money. How could I know that the money was false?

"Father, but why were you keeping your money? Here it's not abroad to keep money; here: what money you get, you must spend."

"I had gathered the money to buy a cow."

"What were you there?"

"The head of the village."

"Have you brought many Dashnaks with you?"

"There are no Dashnaks with me, but there are those who have resigned."

They sent me home, but at mid-night three policemen and an officer came to our house. We woke up; we got up in nightgowns.

"Collect your things." They began to search the house. They were looking for weapons: "Have you got a rifle?"

"I handed it over to the Dashnaks there"

They brought a truck at night. They put our things in it, and we also got aboard. My grandchild was sleeping in our house that night. They put that child with us, without informing the parents.

I asked: "Where are they taking us?"

"Father, it's not far; wherever you go, it's the Soviet Union."

I had brought with me a box of soap. I asked them to let me take it with us.

They took the box and threw the contents in the garden. Then we saw that there were many trucks that night. The truck took us away. Where? We did not know. They took us to the Edjmiadsin railway station. There were many wagons full of Armenians. They filled us in a wagon, too. Where would they take us?

They closed the wagon doors and sealed them. They were freight wagons. We were inside. There was only a small hole on the side and we peeped outside. We understood that they were taking us to slaughter. We moved one day, two days, three days, many days. We were three families in the wagon. There was a hole in one corner, and we used it as a toilet, holding a quilt around us.

We went for twenty-three days and reached the Altay territory of the Sovetski Region. The wagons were full of people of various nationalities: thousands of people. My relatives: my two sons-in-law with their families, my cousin with his family; we were all together. A young boy came and said: "I am to take this group."

He filled us in his truck and took us to the Second Sovkhoz. We remained there for a month. There was nobody else beside us. After the war, no men were left: all of them were women: the director, the accountant, and others. They did not give us a house either, and we did not know the language.

"Abazhdi (Wait – Russ.)," they would say.

That night we remained there. My wife and my mother were crying. I saw that they brought a truck. They filled us in it and took us to a house. They filled our possessions in that house. They brought boiled eggs, but there was no bread. The people had no bread.

"Kushai, khorosho budet" (Eat, it will be fine – Russ.).

We were crying. Someone took me by the hand and said: "Poshli" (Let's go – Russ.).

I was afraid: where would he take me? I saw people waiting. They also were afraid that they were to be killed. They took us to a yard. We were seven young men. They were dragging us. They were taking us to an underground place; it was a bathhouse. We bathed, then they took me to work: They said: "Can you work as a carpenter?"

I said: "I can manage." I began to work.

When wheat sowing time came, they took me to sow wheat. Then they took me to reaping wheat. I began crying, for I had never worked in my life. They sent me and my twenty-two-year-old son, Gabriel, to graze animals. My son could not stand it. He had a heart attack and died. We remained there for six months. I wrote forty applications to Moscow. The answer was always a refusal.

Finally, one day, news of 'being freed' came. I slaughtered a sheep. I invited everybody; they ate, drank, had a good time and wished us 'Farewell.'

We came to Armenia. I wanted to write an application to find out why they had exiled me after all I had come to Armenia. They called me to answer my application and said: "Father, you haven't been exiled."

"How haven't I? I've been exiled for seven years."

They put the fault on Stalin. They said: "Let's give you money."

I said: "I don't want money. My son died in exile, my wife fell ill, my daughter-in-law's lungs are diseased, my eyes and ears no longer work well: our health is ruined."

They gave me a pension. I wanted to build a house. They did not give me land at Merelashen or Akhparashen.¹ There were many repatriates there. Now that place is called the Araratian Agglomeration. Somebody said to me: "Give them a bribe – they'll agree."

My son brought a box of butter, and took it to his house. My daughter-in-law had bought the butter. They gave us land here, in Shahoumian. I built a two storeyed house. They came and said: "We'll pull down your house."

"I build, and you destroy?" I said.

They called me from the City Council and said: "Why have you built two stories? With what money have you built this?"

"With my wife's jewelry: we had brought with us 24 golden bracelets."

"Where are the purchase documents of the cement and stones?"

They called me from the City Committee and said: "You have been exiled in 1949 with your family of six members and freed in 1956. You have been acquitted."

But my heart is not broken. Even in my poverty, I am content. I am a patriot – both today and tomorrow.

I want to live to see the authorities of my country as kind and honest people.

6 (24).

ASSATOUR SAHAK SOUPOUKIAN'S TESTIMONY

(B. 1901, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village)

In 1914, Turkey declared a general mobilization. My father, uncle, and his sons were taken to the Turkish army, but we heard that they had been murdered in the desert of Ordu. They had taken my father, my uncles: Movses, Khacher, there and slaughtered them. My uncle's son had seen it; he had pretended to be dead, but he had escaped and came to Moussa Dagħ on foot. Five men from our family were victims of the Turkish army.

The exile of the Armenians had started from Zeytoun. Reverend Andreassian had come from among the exiled people and had reached Moussa Dagħ. We held a general meeting, especially the men of Yoghun-Oluk, and decided to go atop the mountain. We took all that we could: chickens, livestock – everything. They slaughtered the dogs and the donkeys because they could be noisy and betray our positions.

¹ Merelashen, Akhparashen – when, in 1946-47, the repatriates were settled there and they developed those barren areas, the districts were called *Akhparashen* (from the Armenian word for brother – akhpar, or yeghbayr – as used pejoratively by some of the native-born) and since many of the new-comers did not survive the cold and other privations, the neighboring district was called *Merelashen* (from mernel = to die – Arm.). It is presently called the Araratian District.

The battle started. Ours fought from above, from the Oumar field, against the Turks. Our boys fought extraordinarily well. Suddenly we saw the Turks were coming with their mullah. Our boys said: "Let him approach, we'll shoot him." The mullah said: "The Armenian gun doesn't rise against the Turk."

Our boys shot him with a hunting rifle; the mullah fell dead. The Turks ran away. We were small boys; they used to call us 'telephone boys,' for we carried messages amongst the fighters.

A couple of times, violent battles were fought. Yessayi Yaghoubian had a reserve brigade and he went to help wherever the battle was serious. He had a small American rifle. Dmlakian Petros and Doudaklian Petros fought with him. Manoushak Nashalian carried water to the fighters and carried messages. So, wherever it was necessary, Yaghoubian would be there.

The provisions and armaments were exhausted. They hung bed-sheets facing the sea. The sheets had the sign of the Red Cross. After a few days, the ship "Guichen" arrived. Gheleboush Kerekian swam out to the ship with a letter asking for help. The captain of the ship said: "I'll come in six days."

The ship arrived on the fifth day. The women and the children got on the ship first and then – the soldiers. They took only people on board, nothing else. Mother gave me a spoon to take with me. A French sailor threw my spoon in the sea. I wanted to take my spoon from the sea; they did not allow me.

Petros Doudaklian and Markos Snapian remained on the mountain. They came to Port-Saïd after a month. Port-Saïd is by the Suez Canal. We were taken there. Everything was prepared there: tents, food, and clothes. Our six villages were set out as separate districts. They opened a school and hospital; we did not have difficulties. We remained there for four years. Then we went back to Moussa Dagħ. We saw that everything was destroyed and in ruins. We began building our houses and cultivating our land. Then, in 1939, we were transferred to Aynjar. In 1947, we came to Armenia.

7 (25).

PETROS SARGIS SAFARIAN'S TESTIMONY

(B. 1901, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village)

My father was drafted into the Turkish army but he then deserted. The army blocked our roads and we could not ascend Moussa Dagħ.

We were twenty families in our village that were sent into exile. A Turk gendarme slapped my father on the face. They drove us forward like flocks of sheep. We crossed

the Orontes River at night where they allowed us to take rest. A woman gave birth to a child there. In the morning, we began walking again. We passed the town of Antioch built in 300 B.C.. They kidnapped my sister and plundered us. We reached Hama in the parching sun, stepping on burning stones. We were told that we would stay there. The people made tents from the quilt cases and entered these tents. The sun was burning. The people were hungry, thirsty, exhausted, sick and in a terrible state. A man who was shouting for a piece of bread was taken by the Turks who threw him alive into a pit.

Father took us to town where he rented a house to live in. Soon the town crier began to declare: "All those who shelter Armenians in their houses will also be exiled." Then they brought camels and transferred us to Homs.

Many members of our family died.

Talaat from Istanbul had ordered Djemal, who was the prefect of Damascus then, not to leave a dog alive in the streets, that is to annihilate the Armenians. But Djemal was a clever person; he killed the dogs in the streets and told the Armenians to change their names as though they had become Turks. This way we were rescued: my name was Abraham, I became Ibrahim, mother became Fatma, and my sister Aysha.

8 (26).

ISKOUHI KOSHKARIAN'S TESTIMONY

(B. 1902, Moussa Dagħ)

When the village crier came to our Yoghun-Oluk Village to announce publicly that we would be deported, I had gone to the fountain to fetch water. I went home crying and saw everybody was in a panic. We left pots and pans full of our meal and ascended the mountain.

The men fought on the mountain for a long time. Bullets flew over our heads in both directions – but we remained alive.

One day a local man showed the Turks our positions. Our boys cut out his tongue and his ear with an axe. They threw so many stones on him to form a heap. Maybe this heap is still on the mountain. It served him right. Why should he show the enemy the path that would lead to us? The Turks had already caught about twenty people and converted the children into Turks. Thousands of Turks attacked us, but we resisted and did not surrender. On white covers we had drawn a flag and beside it we lit a fire. Anyway, we decided to throw ourselves into the sea from the rocks and the cliffs.

My brother began to cry: "Mummy, let's not go; they'll throw us into the sea."

In eight days, French ships came and lined up in front of us. The French came in small boats that took us to the big ships. We saved only our lives. My father, Hayrapet Polisian, watched the roads. We descended to the seashore... Yessayi Yaghoubian, who was our Godfather, got on board the ship the last. When everyone was on board, the captain looked through the field glasses and saw that the Turks had already entered our village, Yoghoun-Oluk. We sailed to Port-Saïd.

After four years, we went back to Moussa Dagħ. In 1939, the Turks came again. This time we went to Aynjar.

In 1946, we came to Armenia in order to get rid of the Turks. We were settled in Massis.

9 (27).

GRIGOR GYOUZELIAN'S TESTIMONY¹

(B. 1903, Moussa Dagħ, Kabousié Village)

There was a great tumult in the village; everybody was rushing everywhere. Those were years of war. I was already twelve years old and understood quite a lot of what was going on. The representatives of the authorities often came to the village to prepare lists for the draft, also of our animals and crops. In the autumn of 1914, general mobilization was proclaimed, and men from the age of eighteen to forty-five were enlisted except priests and deacons. The people were lost in their thoughts. Those who did not want to go to the army paid forty to fifty gold coins as tax. But after a few months, they returned for enlistment, and again the tax had to be paid. In this way, only a few men were left in the village.

We had a teacher, Mr. Aroyan, who came to our house almost every day to meet my father who was the priest. Mr. Aroyan used to give news from newspapers from different places and their conversations were about the diverse problems. The elders of the village often came to our house and discussed various local and international questions. I used to crouch down in one corner and listen.

It was May 1915. Mr. Aroyan came to our house as usual but he was unusually worried. At that moment, father was busy weaving a basket. Seeing this, Mr. Aroyan said: "Father, begin weaving iron baskets, we won't need reed baskets anymore."

Father felt his mood and understood that something serious had happened. During

¹ Grigor Gyouzelian had studied engineering in Paris. He was repatriated to Armenia in 1946 from Beirut and worked at the Central Telephone Network of Yerevan as chief engineer. He was also a clever intellectual and has communicated to me a great number of various popular materials. He is also the author of the valuable work: *"The Ethnography of Moussa Dagħ"* (Yerevan, 2001, 280 p., in Arm.).

the conversation, Mr. Aroyan told in detail the information he had gathered. Already rumors had been spreading among people on the situation in different villages and regions, that people were being deported, driven to deserts and undergoing various tortures, torments. Huge caravans of the exiled gradually 'thinned out,' sometimes even reduced to one, disappearing as a stream coming down from the mountains in the summer and flowing into a parched desert.

Meanwhile, other people also came to discuss at length the future of peasants and possible ways of salvation.

The Armenian recruits never saw weapons. They worked under the command of Germans...on the railroad construction – hungry, thirsty, exhausted. Some of them did not withstand and died. Many from the army returned back to the village and hid. The gendarmes found the deserters and sent them back to the army. These deserters later became 'sparks' during the self-defense on Moussa Dagħ. On their way back home, they had encountered caravans of deported Armenians and had been eyewitnesses of their indescribable sufferings.

One of those deserters was my uncle Serob who escaped from the army for the third time. As usual, the elders of the village had gathered at our house and had become all ears to what my uncle was telling. He told, with great agitation, about how the Armenian youth were working in work battalions, the infernal conditions they were working until their last breath, and that they died one after the other. He told how the Turkish supervisors treated the Armenian deported women, many of whom died soon after. Those caravans hardly ever reached the deserts: people died on the road, tortured and tormented.

My uncle was thirty-five and he described what he had seen with his own eyes with such emotion and passion that those present often interrupted him swearing to take vengeance even at the risk of their own lives. They expressed their determination not to be deported, and to live and die on their own lands. Nobody believed the promises of the government that the safety of the refugees was secure, that the exile would be temporary, that they would soon return home, and other such stories.

At the end, my uncle proclaimed, "After what I've seen, I've decided not to be deported but to ascend the mountain with my family and fight together with the other peasants to my last breath. I will kill my family with my own hands and never hand them over to the wild Turks. You do, as you like. God be with you. But I've already decided I shall climb up the mountain."

Having said this, my uncle rose and resolutely went to his house. Everybody was taken aback and was caught up in their thoughts.

Which was right? Ascend the mountain and desperately fight to the end so as not to fall into the hands of the barbarous Turks, or, face deportation while looking out for ways of escape on the road?

From the villages in our region, many people had already ascended the mountain and others were still climbing. The Turkish soldiers watched this but did not pay special attention thinking that they were only a handful of persons. So what could they do? Just as they ascend, so they will then descend. The regional patrol headquarters considered the movement of the people on to the mountain as simply futile and watched them with indifference. The government thought, that whatever happened, it would be just as easy to deal with a crowd armed with hunting rifles only.

Finally, my father broke the depressing silence with great difficulty: "No one can be responsible for another. Those ascending the mountain have one clear objective: to fight to the end. The Turks will surround the mountain with large forces and slaughter all those fighting, or the defendants will put an end to their own lives. The situation of the refugees is no better either, on the way some will be able to free themselves, so at least there could be survivors. So let everyone decide for himself what he's going to do."

Little by little, all of them went to their houses burdened with their thoughts and without uttering a single word as though they had lost their ability to speak. I had decided for myself to ascend the mountain and fight. For a long time I had been full of hatred and vengeance. Several times at different opportunities, my father had said that he envied his brother as he could decide freely what to do, while he as priest did not have the right to go against the will of the majority of the people. He even had to show some leadership as he had always been with the people, among the people and with the elders of the village and in the region. That there was no news from Sassoun for a long time caused great anxiety. Zeytoun had been cleared out, the population of Kessab had decided to be deported. Father always thought about what miracle might free the people who had climbed the mount. If it lasted long, the Turks would starve the people to death, while on the road of exile those who were clever and crafty might find a way to escape. Of course, many people, thought in the same way, all the peasants were hesitating and what took place was spontaneous.

Nevertheless, our family decided to ascend the mountain. One night, when father was still at a meeting, mother took a set of bedding on her back, sister loaded herself with different items, and I, with a full basket in my hand, set out to uncle Serob's house to climb the mountain together with them. We reached uncle's house and waited in front of the gate.

At that moment father returned home. He saw us and became angry: why hadn't we waited for him? In a very agitated state, he ordered us to return home immediately, saying that it was decided to be deported just as Kessab had already done before us.

I was burning inside but too young to oppose father; I had to obey my parent's will without a word.

Leaving the village in the morning, father was called to the school by the military quarter's commander. In the afternoon, he returned bringing a donkey with him. Father ordered us to prepare items of the most important necessity for deportation. He took his hunting rifle and a few other things, and went to school. It had been agreed to take the rifles. The other things that the villagers considered important could be left behind in the church until their return from deportation. They had even been told by the authorities to write their names on their possessions. What a cunning approach, what deviousness was used to inspire confidence! The military quarter's chief told Father Markos that after storing the things to be kept in the church, to lock the door and take the key together with him (the chief had chosen Father Markos as being the responsible one, taking into consideration that he lived near the church).

It was already sunset, and the gendarmes were pressing the people to get ready to set out. Father made me sit on the bedding which was loaded on the donkey, and our family, like others, moved towards the church. My uncle Sargis' family also joined us and our group consisting of thirteen people, moved towards Kaler (threshing floors – Arm.). The whole village had gathered at Kaler: there was crying, lamenting, noise, uproar...

"Silence," shouted the chief of the gendarmes accompanying us. "Forward! Without noise!"

The people became agitated as they began to move towards the regional center, Lavshia.

The sun was setting. Suddenly the sound of trumpets was heard calling the local and regional soldiers to assemble... A chill descended on the noisy people's caravan, which soon calmed down.

On the plain, the road passed through the village of Tats. Women wrapped in their handkerchiefs, cried silently while their amazed children hung onto their skirts watching the sad, strange and disorderly 'parade,' which dissolved into the horizon to be lost in uncertainty...

Who could imagine and comprehend that a tragic, terrible and unlawful massacre was being carried out by a state before the eyes of 'democratic,' 'civilized' and 'progressive' countries with their partial protection, encouragement and, of course, complicity?

After passing through the regional center's streets at about midnight, we reached the military barracks. We put down the loads and the burdens in order to take a rest and, being completely exhausted, soon fell asleep.

The first day of our 'parade' ended this way.

In the morning, we had our breakfast though we did not feel in the mood but ate just to satisfy our hunger. Some people hurried to the regional center (about half an hour's way) to bring back food.

Endless hours of troubling waiting followed. The grownups, having nothing to do, discussed daily problems, and the children either played or followed the elder's conversations, looking in astonishment once to this speaker's mouth, once to the other's.

It was past noon when the order came to gather up and get ready for deportation. A declaration required that the men should immediately hand over to the military staff their knives, scissors, razors and of course any weapon accidentally still with them. It was also declared that there would be searches and those who did not obey the order would be punished strictly on the spot without any trial. They gathered everything that could be suspicious, in this way the people became a defenseless – even mere objects – subject to an armed child's whim.

At about sunset, the order to prepare to move was given. The convoy stirred. Luggage was put on the donkeys and on each other's back. Father again put me on the beds loaded onto the donkey and told my sister, who was three years older than me to hold fast to the saddle rope so that we might not lose each other in the darkness.

And so the caravan set out towards Antioch, the largest town in the region, and so ended the second day of our odyssey. We were perplexed and downcast throughout the whole of that night. As I was seated on the beds on the donkey, I was relatively comfortable so I was able to doze off at times. With great difficulty, we crossed the two tributaries of the Orontes River, the large and small Karachays, which were twenty-thirty meters wide at that place and about half a meter deep, with no bridge. It was difficult to cross these stony streams by day, so imagine the difficulties at night for people carrying burdens on their backs, children and old people.

In the morning, at about nine or ten, we reached Antioch most of which lay on the left bank of the Orontes. We stayed on the uninhabited bank where the school and the cemetery were situated. The people settled inside and outside the school as well as near the cemetery.

After some time, they gathered the teenage boys and elderly men into two rooms on the first and second floors (there were no middle aged men; they all had

been taken to the army). They checked and investigated again. Soon the whisper of 'massacre' spread among the people. They all got agitated, crying, moaning – an uproar. A mother even wanted to throw her baby into the water...people ran about seeking help...

After a few hours, they set the men free. People began to breathe more easily. What a moving sight! As if they were meeting them after many years of separation...

Not long after this, we set off again. It was almost sunset, when we reached Harbié, a pleasant area full of water and entertaining, but we continued our way through a narrow canyon without stopping...and so ended the third day of our journey.

The sun had already risen above the horizon when we reached a plain that was a typical desert. We felt the difference in the climate as we had lived beside the sea. The sun was parching. All of us were suffering from the heat. The accompanying gendarmes knew where they were leading us, but it was not to paradise... In vain we dreamt of comfort and security.

The news spread immediately that Father Markos's father and mother were missing... They were our victims, our first sacrificed, because we had no news from the other village groups.

And so, days followed each other with an uncertain march towards the depths of the Syrian deserts...

One evening, we reached the foot of the Medek fortress where there was a small lake of twenty meters in diameter. The animals also quenched their thirst entering the water and muddying it. There was no other source of water. We were extremely thirsty and we had to drink from that lake. People, with the help of handkerchief or some other piece of cloth began to quench their thirst. I tried the same. The water was not only muddy, but also full of water bugs. I could hardly moisten my tongue; it was not possible to have a proper drink.

...The sun set, the people rested. There was crying and moaning from a corner... my childhood friend, Hakob Baldjian's mother had passed away. Not being able to bear the midday heat, the poor woman had fallen on the way and not been able to get up...

Our march had lasted two or three weeks. At the beginning of September we reached a camp near Hama, which was a real hell...the camp was at a distance of half an hour from the town. There were tents everywhere in different colors. The tents had been pitched at random, disorderly; there were even tents that consisted only of a piece of cloth. The heap of tents reminded me of an ant nest covered with clouds of flies.

There was not a tent without a sick person. A lying man could become ill and not remain alive for long: he died and was removed.

Many people died while sitting down. The corpse collectors, accompanying the chief doctor, removed the dead from the congested tents with great difficulty.

Camp supervision became more difficult and looser. What could sick people in contact with epidemic diseases do? Where could they go? Nevertheless, there were people who could get out of the camp and try to get something to survive. My father rented a room in Hama, which seemed to be a paradise compared to the camp. The gendarmes soon found where father lived and forced him to perform burial services for the dead. One did not know what these rules were and who had invented them.

The first day of doing this 'duty' so exhausted father, that when he came home in the evening he fell down on the bed like a chain without eating or drinking.

The "graves" had been a wide long ditch that contained two to three hundred bodies filled with the dead or half-dead brought in carts. Father was not the only one to do this, as the epidemic was an 'abundant harvest.'

Father could not withstand this for long, and after 4-5 days, we fled from that place and took shelter in a tent near the Orontes River, in the vicinity of the railway station. We did not stay there either to avoid being driven to Homs. The gendarmes returned refugees they found in the town, or its vicinity, back to the camp in order to move them to Homs or elsewhere. Most of the people could only use the provisions they had brought with them and any purchased in the town. The heat of the desert, the intolerable thirst and the absence of elementary conditions for hygiene tortured the people.

One evening, Hovhannes's Andreas had come to speak to us about his and other common problems. He told us about a village in which the inhabitants belonged to the Greek Church. The climate there was so cold that the urine of a boy froze before it reached the ground. But, as the people were Christians, living there might be somewhat tolerable. Father was troubled because he did not like the place we lived and he often spoke of moving to another place.

One evening, father agreed terms with an Arab who would lead us to a safer place. The next morning at twilight, the Arab came on his donkey, and we set out to our new place: Mouhardi. We walked the whole day until we reached there, quite a large village in the immense, inhabited desert.

We settled down at Abu-el-Asi's long barn. At the beginning of March, there were four sick people in our family: father, mother, my mother's mother who had left her husband in Hama and had joined us, and myself. I had malaria: I do not

remember what the others had. My sixteen years old sister, Vardouhi, and my three-year-old brother, Andranik, were still mobile. She could barely supply us with water as she brought it from the Orontes River, the only source of water.

On March 17, father got worse and lost consciousness. After two days, my uncle Sargis came with his sister, Mariam, and sister-in-law, Martha, but I did not know the reason. On that very same day, my mother died. We put the corpse in the yard. My uncle organized mother's burial on the following day without a priest or service. Father did not notice my mother's death. After several days, my father regained consciousness and noticed that mother was missing. My poor father bitterly cried over his loss in his weak state. I also don't remember how this first day passed, but I do know that I was crying and sobbing for the whole day.

Father's illness lasted for months. We felt very bad with this and my mother's absence. Withdrawn into our deep sorrows, we hardly noticed what was going on about us. During our torment, my father's priestly garment was stolen; on the edge of this, fifteen gold coins were sewn. We had no money. We could not pay the rent for the house so we were evicted. We were obliged to join other families and live in another barn. We lived on the provisions we had brought with us, using them extremely frugally.

Father did not recover, when the authorities gathered the priests and took them away. We (my three-year-old brother, sixteen-year-old sister, and I) effectively became orphans. None of us could work; my sister preferred to starve than beg with her outstretched hand. So, as a 'man,' I was left at home, but being the son of a priest, I could neither steal nor snatch things away. We had to rely on God's charity... I had to go here and there to find a piece of bread or some food. I asked whomever I could, I begged, pleaded, gave blessings... In this way, I could just about get enough to keep us alive. In general, life had become very hard because the government had gathered the grain harvest for the army. Peasants survived from hand to mouth and could not spare anything to feed other people like us. How could we blame them? They were not evil and had no hatred towards us. Very often people pitied us but could do nothing for us when they themselves were half-hungry. They often cursed the government, those who had caused the war, those who had deported us from our homes and land. But what was the use of this? Many of us were starving to death. After gathering the priests together, a Turkish mullah came with his assistant secretary and, ordered to all the refugees of the region to gather together. Within fifteen minutes, twenty-twenty-five people came and the mullah preached for quite awhile about the advantages of Islam over Christianity.

“My children,” said the orator. “Today you have gone astray with your Christian beliefs. Once Christianity had been correct, that is why we formally accept and respect your Christ as a great prophet. But after him came Mohammed. He did not only create a new religion but accepted your God and added many things, corrected and made it perfect. In a word, he directly improved Christianity, which had become archaic. Thus, the Mohammedan religion has great advantages over Christianity. Your greatest mistake is that you accept Christ as the son of God, forgive me, forgive, forgive... Does God have a wife in order to have a son...? That is why I say that you have simply gone astray. Now our government is charitable, merciful and forgiving. I am now given a delicate duty to convert you to the true religion. Now,” he addressed his secretary, “open the sacred register and write down the names of the new Mohammedans.”

Then, without giving time to think, the mullah addressed us: “Who us the first honored Mohammedan?”

“Me,” shouted Hakob Parpourian, “Call me Mohammed...”

“Good for you, my son, good for you. And your wife’s name?”

“Aysha,” shouted again Hakob Parpourian.

And so, within one hour or so, 20-25 Christian Armenians became Mohammedans...

Of course, apostasy in our region was not the only one; there had been such ceremonies held in other regions as well.

It must be mentioned that it was one of Djemal pasha’s ‘diplomatic’ tricks. He had been aware indirectly that the governor of Aleppo secretly sympathized with the Armenians. Djemal pasha also knew that with the initiative of Karapet agha Keovterelian from Hadjn and the assistance of the Armenian owner of Hotel Baron¹ and other devoted persons, all the refugees had been dispersed, changed religion, and so many dozens of Armenians had been rescued. Djemal pasha knew all this but did not do anything to change these arrangements. The pro-Armenian governor had reported to the center that no Armenian refugees remained in the region. Later the governor’s activities had come under suspicion and he was replaced by a monster.

The inhabitants of Mouhardi and Skelbi villages belonged to the Greek Church. There were also three wealthy Arab families in Mouhardi. Probably they had an agreement among themselves that each grandmother of the family would give food to the refugees, so every evening there was a large kettle of food or pilaw or tonir bread. We called them ‘Mayrik’ (Mother – Arm.). In particular, one of them, the

¹ A famous hotel in Aleppo that belonged to an Armenian.

mother of Appout Beytar, was a special kind of 'Mayrik.' She used to distribute to the starving people through the day, appeasing her conscience by rendering service to the people in need.

And how did our refugees respond to the charity of that merciful family?

One night, 8-10 people opened Appout Beytar's barn and stole the wheat. In the morning, she noticed the loss and immediately told her sons. They went to the Armenians with iron bars and sacks. The crafty Armenians had dug their fireplaces, hidden the wheat under and covered it with ash but the wise sons found the stolen wheat. Before taking back the wheat, the grandmother asked her sons to leave each family at least one or two kilos: "They are to be pitied; they are hungry, they are in difficulty..."

I had heard that life was comparatively comfortable in the Greek village of Skelbi... It was winter. One day, after walking 4-5 hours, I reached Skelbi. It was too early yet to start begging and knocking at doors. I was wandering in the streets when I suddenly met a member of my family, Eva, in a yard with many refugees. She became emotional when she saw me: "What have you become, my dear Godfather... there is nobody to look after you. Come, put your head on my knees, and let me clean the lice from your head. Soon I will die... You'll remember me..." (And in reality, the poor woman starved to death in a few months).

...It was afternoon. I began hunting as usual. I wandered for hours in vain; at last, I found the house of the merciful 'mother' of the village in her yard over a large kettle. She was distributing food with a ladle in her hand. Thanks for this: what else could be done?

Next, I had to look for a place to sleep. I was shown a yard where a poor family lived.

"Son, we have nothing to give you, neither food, nor bed. How can you stay with us?" said the mother of the house pitifully. It was obvious that they were really in a lamentable state.

"Never mind, mother, I'll lie on the ground," I insisted.

"As you like, son; don't blame me then..."

During the day, the poor people had gathered some branches and thorns. As darkness fell, they lit it so that the place, which was called a room, would be illuminated for a period and warm. Soon the fuel burnt out and the room fell into complete darkness. Everybody fell asleep. I also got a stone from outside, put it under my head, spread my coat on the ground and lay under the columns of the house.

The cold weather of Skelbi was well known. The village was situated on the top of a hill; it was open on all sides and the climate was completely continental. The night seemed an everlasting eternity. The cold penetrated through my bones. I was hungry. As if the sun had become cross with us, it seemed to refuse to rise and warm us at least a bit. I could not sleep at all. My eyes looked to the cracks of the door, while I waited for the coming day that would bring happiness... So, I endured this until the morning. I definitely decided to return to Mouhardi. Oh, when would the day break...!

Finally, the cracks of the door revealed the sunrise. Carefully, without making any noise, I picked up my stone and came out to the yard. I put the stone back in its place; I wrapped my coat round my waist and set off. It felt as if my blood was frozen. I could not breathe freely. The ground was covered with frost and thin ice. My feet were bare; bleeding and hurt me badly. I was not really walking, just hopping along... It felt that my tears were freezing on my cheeks. I reached the village dump. The disc of the sun started to rise. Hoping to get a little warm, I stood under a wall, but it felt still worse. I looked in the garbage hoping to find some vegetable, but in vain... In despair, I tried to run down the hill. It seemed to me that I felt a bit warm. I began to breathe quite freely when I was at the foot of the hill. The sun had already risen over the horizon. At a distance, I noticed a shepherd who was grazing the sheep. I went towards the shepherd, and when I was quite near, I began to call to him. Hearing my voice a huge dog ran towards me, barking. I crouched down. The dog reached me, went around me a couple of times with savage eyes fixed on me, sat down and continued barking incessantly. When the shepherd, an elderly man, approached me, the dog stopped barking and went away. I gathered my breath and got up. The shepherd asked dryly: "What's the matter, what do you want?"

"I beg a piece of bread from you..."

As if he was waiting for me to pour out his accumulated bile, he began cursing and swearing at those who had brought us, all those who would take us away, those who created the war, those who were fighting. In a word, no one remained who was not the subject of his rage... I had already lost any hope of receiving anything and was listened to this morning 'preaching' in amazement. But to my surprise, he put his hand into the bag hanging from his shoulder, took out a piece of bread and, giving it to me, thundered towards his sheep. I continued my way towards Mouhardi.

Months passed... One day Father Markos arrived in the village. I went to visit him and received news of my father. Though completely emaciated and tortured, he had still been able to return. Father was so exhausted and tortured that he was not

in mood to talk. He only said that my father was alive, weaving baskets and selling here and there, and somehow keeping alive. Then he gave me two mejitiés (old Turkish silver coin), saying that it was his only savings, which he sent to us for a very difficult day. This was a great treasure for us: we did not want to spend it as long as we were able to get something to eat in order not to die.

A few weeks after becoming 'rich,' father came himself. Our joy was beyond description. The poor man had been much tortured and tormented. They had gathered twenty-three priests and taken them for slaughtering. Then, by some miracle, many of them had been rescued. There were no guards anymore and the people had scattered everywhere. With emerging opportunities, people were making to their birthplace. A group of our countrymen, among them my aunt Mariam and her husband, also decided to return to their homes. They planned to travel to Guseyr, which was rather close to Antioch.

Father made me sit beside him and explained his thoughts clearly: "My son, you see and feel that I'm going from one temptation to the other. There is no work. People are going to their birthplaces. Everything is dark and unclear. Sitting here, I am not able to support my family. A group of our countrymen are going to Guseyr. It is not sure when they will reach there. Only one thing is clear – that place is close to our birthplace. Who knows, maybe one day they will reach home, I want you to join that group, maybe you will succeed though there is no great probability. This resembles the people of Israel returning from Egypt towards the Red Sea and from there, under the leadership of Moses to the promised Canaan. You will go towards the land of our ancestors, to Moussa Dag, but without someone to lead you. And I want to try to go another way. Whoever reaches there first and feels a little stronger, let him enquire after the other members of the family. I have already told your sister to sew two barghouts (small sum of money) onto your faradja (an Arabic cloth for men) for any threatening days. I have nothing else to give you except ... my blessings..."

After two days, our group set forth; it consisted of aunt Mariam, her husband and our neighbor Natan. Two Arabs were our guides. In ten day's we reached the vicinity of Jesser-el-Shoughour. One morning, at the hour of prayer, our guides spread out their small carpets on the ground, knelt and began their daily prayers. Meanwhile our group was resting at a small distance. Suddenly we saw three men, one of them rifle in hand, coming towards us. When they reached us, they attacked us and began searching us using all kind of threats. Our guides were still praying as if nothing was taking place around them. One of the robbers was gazing on Natan's faradja. He began to pull and push the poor man to take off the coat. Natan was very nervous

and swore at their din. The robber understood the word din and that he was swearing at their religion. So, he became even more furious and began to use his fists. Poor Natan could not stand the blows and was roaring, bellowing as though a bull was being slaughtered. It was good, because, at last, our praying guides interfered, and we were freed from the robbers' hands. Not long after that my uncle Sargis appeared together with his son. While speaking with our country acquaintances, he noticed me and asked where I was going. I said I had joined the group to be nearer to our land, especially to Guseyr, and that it was my father's wish as well.

"There is no work there either; the people are hungry; there are no jobs".

"Father sent me with the group; I won't turn back," I argued.

But uncle insisted on my going back, as was his right as an elder. So, I had to submit to him and returned together with him. I could not understand the logic of this. People were going back to their birthplace, but we, on the contrary, were going farther away...

We returned to Gaston, a settlement, which has been a fortress town near the eastern border of Armenian Cilicia in the 11th-14th centuries. In the elevated part of the area, probably on the ruins of the fortress, was spread the village consisting of about fifty Armenian families who had emigrated there in previous years. The village had one street with houses standing in rows on both sides. At the eastern end of the village, there was a bakery with a separate entrance for customers with only a covering. The hall of the bakery also served as a meeting place of the unemployed and wandering people. The bakery often had Arab customers from the surrounding villages. We (my uncle, his son, and I) often slept there at night. And sometimes we passed the night in the straw barn which was about two hundred meters from the village, near the threshing-floor.

We stayed there about a month. I do not know how my uncle and his son lived, but we lived on water, grass and charity. Sometimes I did some small jobs for a piece of bread.

I had a woolen cloth, which served as my coat during the day and as a bed at night. One day two Arabs came to the bakery hall. One of them suggested that I sell him my coat for a piece of bread. I refused: "No, I won't sell it; it's everything for me." He offered to buy it with money – I refused again. The Arab became annoyed. His friend said: "Why do you get angry? You can come in the night, he'll agree..."

In the evening, my uncle insisted that we should go to the straw barn to sleep. I objected but he was firm in his decision.

"Uncle, let's not go there; they'll steal my coat."

"Don't be afraid, I...", and he began swearing.

"I beg you, uncle, let's not go. Don't go too, I'll stay here."

"No, I won't leave you alone; we'll go together."

I could not overcome my uncle's obstinacy, and we went to sleep on the threshing-floor for the night. On the road, I had noticed the two men smoking. I warned my uncle and again asked him to return to the bakery. He was not moved. Until morning, half-asleep, half-awake, troubled, only I know how the day broke. Fortunately, nothing happened that night. The following night, my uncle again decided to sleep in the straw-barn, because it was more comfortable in the straw and warm. But I did not feel comfortable, for I was worried for my cloth. Nevertheless, we went to the threshing-floor for the night. Uncle, together with his son, was buried in a large pile of straw and showed me another one to shelter in.

"Get buried deep into the straw; cover yourself well with your coat ... and get to sleep."

I was tired and I slept. Suddenly I felt that my coat was slipping away from me. In front of my half-open eyes appeared a horrifying figure. Before I could shout for help, my coat disappeared... I sat up and started crying...

"What's the matter?" shouted my uncle.

"Didn't I tell you, uncle, that they would take away my coat – you did not believe me."

"Did they take it away?"

"They did..."

"I..." My uncle opened his 'blessed' mouth and swore on their seven generations.

One day an Arab came and wanted a worker. My uncle pointed to me. I went in the hope of being fed. The prospects were good. We reached his place at sunset. He gave me a small piece of Arab bread the size of one decimeter and sent me to sleep outside the tent. I crouched like a dog outside, hoping to be in better conditions in the following day. My job was to watch over the tomato field and my wage was a piece of bread and an unripened tomato. When I asked for a sleeping place in the tent, they would not let me in, saying that my place was outside as on the previous day. I had no alternative. I decided to run away from there. The next day, again I received a small piece of bread. The field was by the roadside. All around was unfamiliar to me. The sun had risen further and there were no more passersby. It was completely deserted. At a suitable moment, I came onto the road and started running as fast as I could, as if running away from gallows.

It was past noon when I reached our bakery. My uncle was sitting with his son ...

flicking away flies. I told him what I had experienced and added that I would not go to that place again. The next day the same Arab came again to fetch me but I did not go.

A month had passed when one morning my uncle awoke us very early to set off.

"Where are you going, uncle?"

"I don't know ... towards Mouhardi..."

My uncle, Sargis, after leaving his wife and daughter in one of the villages of Homs and burying his mother (my grandmother), returned to Hama with his son (my father) and several other people. They lost each other, and he wandered with his son. They reached Antioch. They crossed imperceptibly the bridge over the River Orontes when the watchmen were asleep and made their way to the village. They generally traveled at night in order not to arouse suspicion. They got to the village. My uncle dug and found the pot of cheese he had himself buried under the pomegranate trees of ourcroft; he took the pot and went by night with his son till the mulberry grove and the silkworm-breeding ground. But he did not feel safe there, too, and ascended the hillside. He crawled through the opening of the water-pipe hewn in stone by the Romans and prepared a hiding place for himself and his son. In the daytime, he watched and examined through the bushes the mulberry groves. The neighboring Tats, taking advantage of the fact that the owners were exiled, had dismantled the roof of the silkworm-breeding ground, had demolished the walls, had stolen the beams and stones to use them as building materials. There was nothing to do but descend to the orchards by night and eat some August figs and other fruits and take away some others to satisfy their hunger with fruits and cheese. They remained there a whole month. The cheese was finished and the amount of fruit decreased. They lived there like wild animals, but how long could they continue? All the time, they feared the Turks so they decided to return to Hama, which was a tolerable place compared with others. It was at that time that he met me, and we came back together. I found my sister Vardouhi. I was glad that I would return to my father and my brother, Andranik... Who knows? We might meet. My uncle's son and I went ahead, as my uncle was looking for something, but he soon joined us. We saw before us a plain that was quite elevated. It was covered with thorny bushes, and there was no path through it. As we were barefoot, the thorns scratched our feet, and we climbed it with great difficulty. Our painful and bloodstained ascent lasted about three hours. Finally, we overcame it and reached a broad road that probably would lead to a village.

We had gone about half an hour, when we saw a group of Arabs coming towards us. It was wartime and poverty was common. They stopped us. My uncle had a dirty quilt on his back with a few other items. They detained us, found nothing of

interest but, all the same, they took away something and set us free, thanks be to God. We turned to the left, towards the East. The sun began to burn. On the left side of the road, two young armed men appeared and shouted: "Stop." We had to. They searched my uncle's belongings. "Gather them and go away," they said and departed. We did this and continued our way.

We reached along half of a valley when a voice ordered: "Stop." They were the robbers whom we had met an hour ago. One of them took aim at my uncle's chest with his rifle and the other struck us with a club he held in his hand. He ordered the quilt to be put down and to be opened. They searched it but found nothing to take. They looked at my uncle's son and turned away. They searched me, found nothing. Finally, they finished by threatening us with the rifle and further blows with the club.

We approached a village. The sun had reached its zenith and was pouring out fire. We had not yet entered the village when two youths approached us with heavy sticks in hand. We were not really of any interest but all the same they searched us. Finally, we entered the village. The cannon thundered as it was time for noon dinner. My uncle said to me: "Knock on a couple of doors." (By the way, the doors were not closed during daytime in the villages). He went to another side with his son saying: "A little later you come here and wait." So, I did, without finding anything to eat. The war and government plunder had hardened people's hearts... I do not know how long I waited. Grigor, my uncle's son, appeared: "Where's father?"

"I do not know; two men were speaking with him. Father said: 'Go, I'll come.'"

That was not a pleasant answer; he was alright, but I began to worry. What could two men have to do with him? I did not think anything good would come of it. We set off. My feet would not obey me. My eyes were looking backwards all the time. About ten minutes had passed when uncle appeared with two young men who had derisive smiles on their faces. I calmed down. Uncle was alive... Uncle was very nervous. He had said that we were from Antioch. They had wanted to make sure if he was circumcised or not...

The sun was going under the horizon. On the verge of the village, an old Arab woman joined us. We had some distant hopes. At last, we had a fellow traveler. Little by little, my uncle began talking with the woman.

The old woman began to pity us. The path passed through a dry parched valley. In the middle of this valley, a terrible voice came down from the heights: "Stop." Two outlaws rolled down the hill towards us. One had a weapon, the other a club. "Get undressed," they ordered. We did not move. We, the young ones, received each a blow of the club. The rifle, which was aimed at my uncle, and the blows of the club made

my uncle take off his robe and his trousers; his underwear was torn from top to bottom and was dirty. The blunt dagger became the center of attention. The robber with the club took the dagger saying: "It can split a belly well," held my half-naked uncle by the collar, raised the dagger and brought it down. The youths began laughing and my poor uncle also laughed unwillingly. They collected our clothes into a sack. Uncle asked them to search the clothing and then give these back to cover our naked bodies. Only a short shirt had remained on me, reaching my navel. With the help of the club and the weapon, they brought my uncle to his senses and we went away.

At a distance of two kilometers the elderly woman was waiting for us sitting on the roadside. When we reached her, and saw the state we were in, she began crying and sobbing, cursing all those who had caused all those misfortunes, their inhuman ferocity, brutality, and cruelty.

We continued on our way. The sun was almost sinking beneath the horizon when we entered an unfamiliar village. Our fellow traveler parted from us wishing us success.

We sat under the shade of the wall of a house, as it was difficult to appear half-naked before people. A forty-year-old woman spinning thread, approached us, greeted us, and began asking questions. Uncle had crouched down; his torn shirt would not cover his naked body. When he tried to cover his front; his back was exposed, when covering his back, his front was open... He crouched down so much that he was like a clenched fist. When she learned that we were from Antioch, that we relied on the mercy of God, that we were wandering and seeking our future, she put aside her spindle, opened her arms and thanked God: "Thanks to God, thanks to God... Thanks to God that you're not Armenians..."

"Why, sister, are the Armenians so bad," said my uncle with his broken Arabic...

"No, brother," said the woman. "Maybe the Armenians are not bad, but last year the gendarmes brought about fifty Armenian families here, consisting of children, women and old people. The following day they gathered the children and the old as if taking them to work but did not bring them back. They chose the young girls and women, divided among themselves, and the rest they took away in an unknown direction and lost them... Thanks God that you're not Armenians."

The woman took up her spindle and went away leaving us horrified and terrified... In such a village we would have to pass the night...

From the west, twilight spread. It was difficult to differentiate an Armenian from the Turk. So, we got up and, according to our routine, parted from each other to beg for charity from God and the population, giving blessings to God's mercy. I can't say whether people's hearts had hardened or people had become evil... After knocking

at a few doors in vain, I returned to the place where we were to meet, and soon uncle came together with his son. The desire to help others or take an interest in others did not exist anymore. To this day, I have not understood the reason why my uncle turned me away from my original route.

The Mullah chanted his night prayer to God from the tower of the mosque and then there was silence. We wandered the streets when a woman came towards us with some package in her hand. Uncle asked: "Sister, where is the mosque?"

"At this hour of the night, what have you got to do at the mosque?"

"We'll go there, do our night prayer and look for some place to sleep."

"There, it is: that small door..."

We parted from the woman and went to the indicated door. We pushed it, the door opened slowly; in fear, we entered a large room that had old mats hanging here and there on the walls.

"Where can we sleep here, uncle?"

"Shush, don't make noise."

He spread a mat on the floor: "Now lie down." And covered us with another mat: "Now, sleep..."

"Uncle, the Arabs will come and kill us."

"They won't come, I ... We'll get up early."

The dawn had just about started to break when he awoke us, and we got out of the mosque. The Mullah came across us: "Who are you? What are you doing here in the mosque by night?"

"We are Turks from Antioch," declared my uncle. "We came to pray to God before the light broke and now we're going with God's blessing. It's not possible to walk during the day, in the sun."

"God bless you, sons, God bless you, good luck to you."

Soon the sun showed its bright face. Walking slowly we reached the end of the village. Under the wall of an open garbage dump, sheltered from the morning sun, a group of people, some sitting, others standing, were probably talking about their worries and about countrywide poverty. Uncle said, at this time to us: "Let's go and ask for a cigarette."

"Don't do that, uncle, they'll slaughter us..."

"Don't be afraid; I... their..."

My uncle was reconciled with his nakedness: he had lost his shame and had become like an animal. We went close to the people and he greeted them. We, the children, did not have the courage to speak so as not to betray ourselves. He asked

for some tobacco from one person. The one who gave the tobacco had no cigarette paper. He asked for some paper from somebody else and wrapped it up. There was no fire so he asked for a light from someone else. A young man said: "These seem to be Armenians. Come, let's kill them..." We were terrified, while this time again uncle used his ingenuity saying that we were from Antioch, so on and so forth...

An old man said: "What do you have to do with the poor people, let them go their way" And turning to us: "Go, go your way, God be with you... My uncle inhaled his cigarette, and we – our breath..."

After wandering more than a week, at last we reached Mouhardi before sunset. Uncle, considering his duty fulfilled with honor and in conscience, left me and went on into the village with his son. I was ashamed to meet people almost naked. The sun hid behind the horizon. Almost no people were on the street. I noticed from afar that a woman was taking bread out of the tonir (pit in the ground, in which a fire is made and bread is baked). The scent of newly baked bread reached my nostrils. It was such a long time I had not smelt the scent of hot bread... I looked around, there was no one. Timidly I approached and greeted her. The woman turned around to see me exclaiming: "Oueli (My God – Arab.)... What a state you're in..."

"A piece of bread," I pleaded. The woman cut a piece of bread at the size of a palm and gave it to me.

"Oh, Lord, thanks a lot..."

That night I found my sister and sick brother in the barn familiar to me as the place where my mother's mother, her son, Sargis, and my aunt, Mariam, had also taken shelter. That night... an unforgettable night... my four-year-old sick brother died and his last utterance was: "Bread... bread... bread... My conscience began to torture me, as I had not brought the piece of bread to my brother. How could I know? I cried bitterly..."

After sending me away with the group, father had left sister and Andranik where they were and, together with his sister, Sara, had gone to the west to the village of Bayramian Samson, who served with a ship-owner. In eight or ten days, he reached near Samsun. He had asked for work and Samson had recommended him. No success, the ship-owner had decided not to take any more workers. Father had turned northwards, aiming to reach Jesser-el-Shoughour region – Guseyr. Wandering for weeks, he had reached Yaghoubié, a wholly Armenian village where the inhabitants had become Arabs.

Yaghoubié was founded a long time ago, though there are no records of when. The village was established on a hill with about one hundred fifty to two hundred families. At the foot of the same hill, there was another village – Ghneyé, also only consisting of Armenians who were Catholics. In Yaghoubié Village, whose villagers

belonged to the Apostolic Church, only the wealthy agha (sir, landowner) was Catholic, while in the neighboring village there was not a single member of the Apostolic Church and not even an Arab. In those two sister villages, no one knew how to speak in Armenian.

Yaghoubié had its district council. Chairman Abou-Farah had arranged to open the church every Sunday morning to ring the church-bell, to say mass himself, to bake consecrated bread and distribute it to the people. The people were believers, but only two-three old women and men would be present. Abou-Farah had a son and a daughter; he had prematurely aged after his only son was killed during the war. He was taciturn and did not communicate with anyone. The mainstay and manager of the house was his stout daughter, more than twenty-five years old. She acted as the male of the house for she cultivated the land herself, sowed, reaped and threshed. Her father was like a walking corpse. "It so happened that sometimes they did not have a cup of wheat flour at home. They gave a cup of barley or millet flour to my sister. She went to the wealthy agha's wife and exchanged it with wheat flour..."

My father cultivated and ploughed the village priest's land, for three palm-size pieces of bread daily. They did not have any more and they too lived in poverty. Infrequently, this young man came to church and helped father during mass.

...Looking back to when we rejoined father.

During his time as a vagrant, father became acquainted with a family from Kessab in Skelbi. He had also got to know a well-known man in Gaston. After settling in Yaghoubié, he sent me a note with a messenger to Mouhardi telling us where to go in Skelbi and Gaston. He had agreed with them to organize my own, my sister's and Andranik's (father did not know about his death) safe journey from Skelbi to Gaston and from Gaston to Jesser-el-Shoughour.

There was no end to our joy. We had a pillow and a small quilt; sister had a small package for her clothes. I had nothing except the rags of my clothes. So, our getting ready for the journey would take minutes. The next day in the morning we divided our luggage into two parts, took them on our shoulders and set off towards Skelbi. We arrived rather late. Father's acquaintances from Kessab were modest people; they shared their supper with us. On the third or fourth day, they found an Arab who presented himself with his donkey in the morning. The small breakfast such as it was, had already finished. The Arab loaded the donkey with our luggage. The animal even did not feel that he was loaded. We set out: I – a teenager with torn Arab clothes, and my sister – with almost with gypsy-like clothes.

At noon, we reached the ruins of Medek Fortress. The same muddy water as two

years ago... We could not drink it. We continued on our way. About four hours later, the weather became cloudy, the horizon became dark. Autumn wanted to say his last words. Whether the sun had set or the thick clouds covered the sun, anyhow, it became dark; the wind began to blow bringing drops of rain. The dark evening turned cold. The wind blew more strongly. The drops of rain felt like sand balls against our faces. Hunger and cold had reduced our physical strength. Our knees weakened. Our Arab guide took pity on me and put me on the donkey. We went further, and my sister was exhausted. Her feet would not obey her anymore. The Arab took me off the donkey and made sister ride on it. This time sister was not able to keep herself on the donkey and she started to freeze from the windy rain. Our guide was obliged to push sister to one side, take back the coat, which he had given to me to protect from rain, put it on himself, ride the donkey, taking my sister under his arm. He gave me his stick and said: "Beat the donkey, run to the Gaston Village and ask for help. Run, be quick, your sister is freezing..."

I completed the one hour journey probably in half an hour. It was already dark. I found the recommended person who hurried both his sons to help. Almost half an hour passed before they brought my sister to the house, half-dead, hardly breathing, even then, only intermittently. The housewife and her two daughters began rubbing my sister's feet, hands, and temples and brought her back to life. Sister's breath became stronger and she began breathing regularly.

I do not know what our hosts ate for supper, but they gave us each a bowl of soup and half a bread for the first time in three years... At the beginning, the food would not go down sister's throat. The kind-hearted hostess put down the spoon and the bread from sister's hands and began rubbing her chest and back, tapping her and helping her swallow the first spoon of soup. She fed her slowly, bit-by-bit until her throat opened up. The housewife was not put off by our condition. She gave us a new mattress and blankets and we slept comfortably.

The next morning, our hosts gave us breakfast and sent us to Jesser-el-Shoughour accompanied by a mule-driver. On the way, sister sat on the mule and I walked as I considered myself a man.

We began to wander the deserts of Jesser-el-Shoughour, looking for a place to pass the night. Whoever I saw, I asked (in Arabic) for some shelter. A man showed us a yard, which had a gate and also two windows on both sides of the door. I entered – as if it was a cursed, abandoned house. One door of the four rooms was open. Two windows without shutters looked out on the yard. It was possible to stay there for the night. When darkness fell, we spread our mattress on the floor. We could not find even a stone to use for a pillow when a swarm of lice attacked us.

We had no comfort. It was night in an unknown town where the inhabitants could be either Turks or Arabs. We had no fear of Arabs but the Turks terrified us. Where to go? What to do? We had to wait; we had no other way out. Whichever part of our body we rubbed with our hands was covered with a mass of lice: our feet, our face, our belly, our back. We could not get a wink of sleep until the morning. With the breaking morning light, the number of lice reduced. Nevertheless, we went into the streets in the hope of meeting an acquaintance. About noon, Armen, the grandson of father's uncle ... descended from heaven for us... Our father's wisdom did its work: he had told Armen to go to the town of Jiser beforehand, wander about in the hope of meeting us. He was not mistaken. He brought three loaves of bread and some cheese from a shop, and we ate. It was both breakfast and dinner. We reached our destination by night. We took off our clothes immediately, and our aunt Sara began boiling them. We covered ourselves by other means.

...In the winter of 1917, we lived on grass. Father received news about his sister Gohar from Kheydem. One day he decided that as we are eating grass, so let her also come and eat grass with us... One day, early in the morning, he set off and the next day, in the evening, he returned home with his sister, Gohar. It was autumn. It was the harvest time for olives. I do not know what my sister and aunts were busy with, but I went to work at the oil-press through an acquaintance of my father. I drove the donkey that was tied to the arm of the stone that pressed the olives and so I was grinding olives. I got a piece of bread each day and a bowl of oil weekly. My aunts gathered grass and boiled it. We put salt and oil on it and ate. One does not know from where my uncle appeared with his sick son. After three days his son died, and he took to his bed, and I was alone. Two or three neighbors buried him in a deserted place. A week later, my uncle also died. We managed to bury him, too... One Sunday, father went to read the burial service.

One day, father sent me to an elderly man for an errand. I went and saw that the old man was cleaning the cotton from seeds using a machine that needed some speed and strength. The work at the oil-press had changed me: it seemed that I had gathered some strength.

"Emmi (Uncle – Arab.)," I said. "Let me work a little."

"Ruh, waled (Go, boy – Arab.), who are you to separate cotton seeds?"

"Let me try."

"No."

After cleaning the pail of cotton, he got down from the machine and came near me as I had requested. I immediately jumped up from my place, filled the pail with

unrefined cotton and put it beside the machine. I mounted the machine, began adding cotton and operated it. The result was not bad.

This encouraged me. I cleaned one pail of cotton in minutes. The old man was astonished, stood up, examined at my work and a smile appeared on his face.

“Waled (Boy – Arab.),” he cried out with joy and surprise. “Where did you learn this work? Come and work for me. I’ll give you money as much as you want.”

“No, uncle, I’m already working at the oil-press; it’s not proper to leave it.”

It was December 1918. We did not know what was going on at the war fronts. One thing was clear for us: there was anarchy everywhere. We missed our home, our birthplace. After years of torture and torment, the hearts and the steps of the survivors of the Armenian Genocide were directed towards their home. Samson agha, together with his family and with some people, consumed with the same desire, had stopped at the foot of Yaghoubié, at the edge of Ghneyé Village and had enquired about his childhood friend and later the council of the quarter, trustee, and priest. They had told him that there was a priest in Yaghoubié, but they did not know his name. He had immediately sent word to father to join the returning procession.

We had nothing to get ready for or any need to ask anyone’s permission. We descended immediately and joined the procession to reach Antioch as soon as possible. People were hurrying to reach their homeland, its image in their eyes and love for it in their hearts. We arrived in Antioch when it was past midnight and, as arranged, went into the Armenian Church.

Father was at the rearguard of the group and so he arrived 20-30 minutes later together with his sister’s husband, Hovhannes Nazarian who was ill, weak, and exhausted.

Soon dawn broke. Filled with joy, the people almost had not slept all night. There was no reaction from the Turkish population. We did not feel hunger... The sun was rising... Back in our village!...

We reached Kaler in the evening, just at the same time as when we had left it on 15th of August, 1915, exactly three years, four months and fifteen days after we left, or one thousand two hundred and thirty-three days of torture, torments, suffering, tears, terrors, death, starvation, epidemic, in a word – days interwoven with slaughter...

The last rays of the sun colored the half-ruined houses, the deserted gardens and the surrounding mountain peaks with a gray and golden haze. The orphaned village had lapsed into silence and had shriveled.

What contrast: endless, burning deserts and a small village perched on the mountain-side, abandoned, but the object of dreams!...

Sweet village with a cool breeze! We will work in your fields and gardens with

every type of agricultural task that inspires me over half a century later to write down our ethnography, based on my biography.¹

Starting from 1919, the orphaned village began to be repopulated through the devoted work of the new generation up to 1939, when the second deportation occurred.

10 (28).

BENIAMIN BISLAMIAN'S TESTIMONY

(B. 1903, Moussa Dagh)

One day, a certain Ara told me his story. He said: "I'll confess the truth to you: I was an askyar in Turkey. We were sent to Moussa Dagh, the place called Moussa Mountain, to massacre the Armenians who had ascended the mountain. We surrounded the mountain on three sides. Suddenly a ladder appeared before us. It was coming down from heaven. On the ladder, two men were standing sword in hands. Blood was dropping from the points of the swords. Seeing this, we became frightened and ran away. Out of fear, I fled here to Homs, Damascus."

11 (29).

TOVMAS HABESHIAN'S TESTIMONY²

(B. 1903, Moussa Dagh, Yoghun-Oluk Village)

During the battle of Moussa Dagh, I was twelve years old. I remember that people climbed the mountain in large numbers. Meetings were held in the village whether we should allow ourselves to be deported. Turmoil arose during the meeting. We had not done any wrong thing, why should we be deported or ascend the mountain? They said: "Let's go up the mountain." House, property... we left everything and ascended the mountain.

¹ During my search for eyewitness survivors of the Armenian Genocide in the districts of Yerevan, I had made, in 1976, the acquaintance of the intellectual repatriate from Moussa Dagh, **Grigor Gyouzelian** (b. 1903), in his residence in Nor Kilikia. I had recorded ethnographic materials from him and had cooperated with him. Meanwhile, appreciating his rich experience of life, I had requested him putting at his disposal the "Ethnographic Questionnaire" of the ethnographer Stephan Lisitsian, to compile the distinctive life and customs of his ancestors. Because of his migration to the USA, that valuable manuscript had remained, for many years, in the archives of the Institute of the Archaeology and Ethnography of the NAS RA. I have taken and edited it, prepared it for publication, completed it with Armenian and English prefaces, published it as *"The Ethnography of Moussa Dagh"* (Yerevan, 2001) and I have sent it to the moribund author, who saw it before his last breath and closed his eyes forever with a calmed heart.

² The TV journalist, later – Minister of Education of Armenia, **Sergo Yeritsian** has put the film-strip shot in Aynjar (Lebanon) at our disposal. It is kept in the Archives of the Museum-Institute of the Armenian Genocide.

The Hadji-Habibli and Bitias villagers hesitated as Rev. Nokhoudian was against ascending the mountain. He persuaded the people to be deported. Most of the inhabitants of the village of Kabousié were exiled. Only 17 families went up the mountain. All in all, some six thousand people ascended the mountain.

On the mountain, each family built a hut of wood, as there were no bricks or stones. Young boys erected barricades. They held two meetings: one was administrative and related to the internal life of the mountain, the other to organize military forces. The battle commenced. The first bullet returned was fired by Sargis Gabaghian. The battle continued. The enemy met strong resistance and retreated.

Franz Werfel wrote a literary novel on the Turks' crime and the Armenians' resistance: people that ascended the mountain in full knowledge of their act and the possible ensuing death. The people resisted arms in hand.

Three main battles took place. Our people were always victorious. They knew that the food supply was scarce, winter was at hand, but victory encouraged us. We also hoped that a European ally ship might pass by the sea. Our position was highlighted in a message next to which was a Red Cross. The critical moment arrived. The first European ship to notice us was the "Guichen" which had been exploring the sea-coast. They had seen the messages and the people through their binoculars. They came to investigate the location. They sent a boat. There were inhabitants who knew English, French. The admiral said: "Let them wait for a week."

The mountain was covered with mist. People could not see each other when only ten steps apart. Suddenly the mist lifted and the ship appeared. They undid all the bed sheets, made flags and waved them in the air with joy. In a last attempt, the Turks attacked, but we counterattacked. They struggled heroically.

After a week, the admiral sent four more ships. Finally, the Admiral Dartif de Fourné arrived personally on the "Jeanne d'Arc." He saw that the situation was critical, people needed help: he took personal responsibility and embarked the population on his ships. He protected the rear, should the enemy attack.

First, they went to Cyprus and asked the English for a sanctuary. They said that they had no place for them. At Port-Saïd, where they took us next, there was something like a quarantine. They brought food to us using ships. The people from Moussa Dagħ remained there for four years. The food supplied by the Allied quarters and the Egyptian government kept us alive.

We asked the French government to train us, as the conflict with the Turks had not ended yet. Our boys were trained under the French flag. Later, special delegates visited us and decided that, through the initiative of Moussa Dagħ, youth military

physical exercises should be organized. The Armenian Eastern army was formed: all the men from 18 to 65 were enlisted without exception and sent to Cyprus, which was the general military training center.

Under the leadership of General Allenby and fighting with the Allies, the Armenians participated in the defeat of the “invincible” Turkish and the German army and pushed them back to Cilicia. And a plan emerged to make Cilicia an Armenian center.

12 (30).

DAVIT DAVITIAN'S TESTIMONY
(B. 1905, Moussa Dag, Kabousié Village)

Mother used to tell us that in our village Kabousié, girls did not go to school at the end of the last century. When mother went to school, the younger boys threw stones at her. Later, when she finished school, however, she became a teacher at the same school.

I was born in 1905. Mother gave me as much of an education as she could. Father had gone to Paris and became a mason in order to send money for my education. I had two uncles. They were drafted into the Turkish army. We heard that they had been killed on the way.

In 1915, we were shocked when we got news that the Turks were to attack us. A meeting was held. The Dashnak, Hnchak, and Ramkavar parties had not prepared for this.

When the battle of Moussa Dag started, I was ten years old and I watched it with my own eyes. Father had come back home and they gathered everyone saying that we must ascend the mountain. Father took us up the mountain.

When the Turks attacked, we were defending ourselves from behind the rocks of the mountain, a little beyond where the Orontes River flowed. When the Turkish attack started, we occupied positions that were far from each other to give the impression that there were many fighters. The Turks began to advance. We had already taken our goats and other animals with us. I was busy with them. When night fell, these animals came to me wanting to sleep near me, as they loved me so much. At night, father and I went together to the orchards below, gathered fruit and brought these for mother and grandmother.

My father had a small weapon. Others had old style hunting rifles, but it was difficult to load them. They had to put the rifle on a stone and fill it with gunpowder

called chakhmakhlou. Our people fought with those hunting rifles. I saw with my own eyes Turks falling down and dying. Our Moussa Dagh people were brave; they fought with all their might and main.

I had an aunt. She had a newly born daughter. She used to cry. There had to be no noise, no voice on Moussa Dagh so that the enemy would not locate our position. My aunt always tried to stop her crying. All those on Moussa Dagh were afraid that the enemy might pick up her voice and shout: "Gâvur, where are you?" Aunt breast fed the baby, then put her on the grass to sleep and we fled to a safer place. The baby remained there. Later, when we came back, we saw her sleeping in the same place. That girl grew up: now she is in Armenia. Many women and girls decided to throw themselves into the sea from the rocks if the Turks came and tried to catch them.

Large scale battles took place. My father and other men fought. The fighters hid behind stones and rocks, but there was a shortage of cartridges. Several times, I took ammunition to the first frontline. I was young but fearless. I saw all that with my own eyes. I took water to the fighters. I helped them. I took messages from one to the other. Our battle lasted more than forty days. Among us, there was only one person who knew French. People wanted to pass to the other side of the mountain and wait for help. The women provided white bed-sheets. They joined them together and wrote the Red Cross sign on it. A French ship passed by; saw the sign and approached: "What cross is this?" they asked. Finally, someone descended towards them: "We're Christians. Save us," they said. The person who spoke French explained that the Turks were going to massacre us. The French ship captain said: "Now we're at war." Others had said: "For pity's sake, they are Christians after all." At last, they received authorization and the ships approached us.

We rejoiced. Orders came that whatever we had – goats, cows, calves – should be killed so as not to fall into the hands of the enemy. The French came up with small boats, took us on board the ship and sailed us to Egypt. There were some available places there; I do not remember where it was. They fed and kept us there. The French government rescued us. The Nile was near. One day I wanted to swim. I jumped into the river. I saw it was deep; I was drowning. One of our friends reached me, rescued me, and dragged me out of the Nile.

When the war was over, they took us back to Moussa Dagh. Then we came to France. During the fascist German occupation of France, I joined the National Front. I fought with Manoushian, and Harutyun Martikian was also alongside us. They caught us and took us to the river. The Gestapo had their rifles in their hands and pushed us forward to the wall. They were about to shoot. They took aim at us to

shoot us. They were about to fire. I thought 'What for?' In reality, they had mistaken us for Jews. They made us stand under the wall. The soldiers stood in a row and took aim at our foreheads. I looked at them, all my nerves under strain. A person has to live such a moment to understand it. There were Gestapo agents. One of them said something to the other. One of them came forward, approached me and said: "Lower your trousers." I had blue eyes, yet they had confused me with a Jew. When they found that I was not circumcised, I could not be a Jew. Instead of shooting us, they struck us with the butt of their guns and set us free. Later, we were sent to Buchenwald together with Harutyun Martikian.

13 (31).

SARGIS ADAMIAN'S TESTIMONY¹

(B. 1906, Moussa Dag, Hadji-Habibli Village)

The war of 1914 had not yet started. Vast swarms of innumerable locusts arrived: land and sky could not be seen. The crops were ruined. This was God's will so that the harvest would not fall into the hands of the enemy. One month later, Turkish government agents came and enlisted Armenian boys. All the boys climbed up Moussa Dag in secret. The Turkish officers came to collect the young boys from their parents but they answered: "We don't know where they are."

They began beating the elderly mothers and fathers: the government came to realize that they were resisting.

In a few days, three representatives came, a piece of paper in their hands and said, "Let your boys surrender themselves, otherwise many people will perish."

We sent word that we would not surrender but fight as long as we could. These representatives went away. Two weeks later, another three persons came with the same document. Our boys refused again. They also went away. Then a further three persons came with a paper containing a strong rebuke. Our boys cut the ear of one of them, wrapped it in this order and sent it back to declare, "We won't surrender; we'll fight."

The government understood and sent a huge army of twenty thousand soldiers against us, and so began the battle. The enemy could not win because our side was covered in mist. God was our defender. When the Turks attacked us, the mist came down and covered us so that they could not see us. But we could see them and we

¹ This testimony was written in 1975 on the road of Edjmiadsin, on the height of the Moussa Dag settlement, where the construction of the monument dedicated to the heroic battle of Moussa Dag was in process, and Sargis Adamian was the watchman.

fired at them. They attacked us every Sunday morning with a huge army but as they came, so they went back along the same way. They ran away. During the last battle, we reached the high peak of Moussa Dagħ: there was nowhere else to go. The sea was on one side; on the other side was the abyss. Towards sunset, another great battle started and again the mist assisted us. The enemy retreated, but did not descend the mountain. They found a safe place on the mountain in order to attack us early in the morning. Our people held a meeting: what to do? Thirty people armed with rifles, at one o'clock past midnight, secretly went through the forest and attacked them with hand-grenades and guns. Out of fear, the Turks left everything they had, even guns, and ran away.

At 12 o'clock in the morning, a ship was noticed on the Cypriot side. Some individuals swam out, taking a letter and explained our situation.

The captain of the ship said, "Resist eight more days!" The ship went away. It came back in eight days, a total of six ships. We burnt up all we had on the mountain: we only saved our souls. Eighteen people died as victims, while the Turks were killed in thousands.

The ships took us to Port-Saïd. In the French army, our boys organized the Armenian Legion together with Armenian boys from other places and defeated the enemy: the Turks and Germans. As the ships had taken us, so did they bring us back to Moussa Dagħ in 1919. We lived in peace for twenty years there under the French administration. We restarted everything from the beginning: planning, plowing, sowing, and reaping...

In 1939, when Sandjak was given to Turkey, the Armenians scattered. The Armenians were again losers. The Turks hoisted their flag on Moussa Dagħ. The French brought us to Aynjar and gave us land: we built our houses, sowed, and harvested. After nine years, representatives came from Armenia: if the Patriotic War ended with victory, we could be taken back to our historical lands...

With that hope, we came to Armenia in 1946, seven hundred fifty families on board a ship called the "Pobeda."

I began to work at a kolkhoz. Now, for two years, I have been the watchman of the Moussa Dagħ monument. Those from Moussa Dagħ collected money to erect the monument with their own resources. Only half of it is constructed; next year the monument will be completed...¹

¹ The inauguration of the monument of the Moussa Dagħ heroic battle took place in 1976, on the Moussa Ler (Dagħ) burg height, not far from Edjmiadsin.

MARIAM BAGHDISHIAN'S TESTIMONY
(B. 1909, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village)

In 1914, my father was drafted into the Ottoman army from the village of Hadji-Habibli, Moussa Dagħ region. My young mother could not climb the mountain with her three small children and we ended up in a caravan of exiles into the deserts of Arabia. I remember the Turkish gendarmes came with whips in their hands and drove us forward by whipping and beating us to Der-Zor. They beat so much that an old man fell down and died. There were many people. There were Armenians from all parts of Armenia: Deurtyol, Hadjn, Zeytoun, and from other places. They had brought the Armenians and assembled them there. We remained there under the sun. They took all to Der-Zor. My grandfather, who was with us, did not go because his son, that is my father, was a soldier in the Turkish army. This way, we were freed from Der-Zor. We were then taken to Homs. An order was issued by the government "Poison the dogs." It meant to say: destroy the Armenians. However, Djemal pasha, the prefect of Adana, protected us. He ordered that the real dogs of the streets be poisoned and saved the Armenians from death, but told them to change their names... It was said that when a baby, Djemal pasha had suckled an Armenian woman's milk and that was why he sympathized with the Armenians. He then issued an order to change our names. One person became Shukry, the other Ahmad, yet another was named Hussein. He changed the names of the women and girls for their safety.

In this way, we remained Armenian. They told us that we would be taken to Aleppo, but we were not. We remained in Homs. There were many people there from everywhere. The sun was very hot. People had taken off the quilt cases and had pitched something like a tent into which they entered. It was extremely hot. There was no water. If you spat, the saliva would not reach the ground. I had a small sister. Her name was Vardouhi. She used to cry; she wanted grapes. My mother was a beautiful woman. She began beating her breast with her hands and cry: "Our vines were broken under the weight of grapes. Now my child wants grapes, I cannot give this to her."

Then my small sister needed water, there was no water either. The poor one died in mother's arms, saying, 'Water, water'. Together with grandpa, we dug the earth a little, put her in there and went on. We reached a place and that night remained there among the stones and rocks. Among us there were a few sick, old, blind, lame men; the rest were women and children. Suddenly, the Turks arrived to plunder us. My grandpa died there...

I remember, at night there was no place to sleep. Mother slept on the ground, I and my sister, Khatoun, sitting near mother, braided her hair. A woman passed, looked at us and said: "Why, poor darlings, they don't know their mother has died..." We were children, how could we know that our only mother was no more?

An acquaintance of ours, Markar's wife, made needlework and sold it to the Arabs. An Arab woman told her that she wanted a little girl to help her. That Armenian woman said to me: "Come, let me take you to the house of an Arab woman." I went with her. She was a rich and very kind woman: that Arab, if she has died, let there be homage to her soul. She was a dressmaker. Rich women came and went: they used to drink coffee, smoke cigarettes, and I brought water from far away with a water-jug. I used to spin wool... What was my age at that time? Five or six years old. I stayed there for four years. Later, when the Germans left Homs and the Turks were defeated, the English and the French came. One day, I was by the well, the water-jug in my hand. A Greek priest came up and asked me in Arabic: "My girl, are you Armenian?"

I said: "By language I'm Islam, by heart I'm an Armenian."

He said: "Hurry up, come, let me take you to your folks."

I took the water-jug home, took off my shoes, in order not to be heard, slowly went out of the house and followed the priest. Thanks be to God. The priest took me to the orphanage in the Roman District where there were many orphans. There I found my sister Khatoun: we were very happy. But I had forgotten to speak Armenian, I spoke only Arabic. I had forgotten our language...

Some time later, my aunt came to the orphanage, found us and took us to Antioch in a van, to the house of my mother's brother. My uncle was newly married. He said to his wife: "Take care of these children, live as mother and daughter..."

In 1919, one day, we were sitting in our uncle's house when I heard: "Sargis of Khariks has come from the Turkish army." Suddenly two men entered the house and began kissing me and my sister. I did not know which one was our father. In the army, the Turks had learnt that father was an Armenian. They had shot him. My poor father had been lying wounded on the ground in a Turkish askyar's (Turkish soldier, policeman) uniform. The English had come and, thinking he was a Turkish soldier, had not wanted to approach him. Father had crossed himself to show he was Christian. The English realizing that he was a Christian, had taken him, bandaged his wounds, fed him and given him milk to drink. After recovering, father had gone to Homs to look for us. The person responsible for inhabitants had looked for our names in the registers and said that we were not there. With his inquiries, father came and found us... Already orders had been announced to say that those who wanted

could return to their places where they came from. Father took us and we all went to Moussa Dagħ. There was neither house, nor mother; we did not have any clothes; we had nothing. Our uncle's wife gave us a thin quilt. All three of us lay under it. Father went out and brought some charcoal, pots, and pans made of earth. We made a house. Father married and gave us a new mother and we had two brothers...

Years passed. I grew up and married an Armenian volunteer, Karapet, who had just returned from the Battle of Arara. We made our home. When in 1939, the French and the English gave our Moussa Dagħ back to the Turks along with the Alexandrette Sandjak, we did not want to live with the Turks and we were taken to Aynjar. There we started again from the beginning: we built houses, brought water, planted orchards, vineyards ... and then we left everything and came to Armenia...

I have suffered much. I have had many losses, I have worked hard and I have lost my health. First, we lived in Leninakan (now: Gyumri). For long years, I worked in the Textile Factory. Then we moved to Yerevan Malatia District. Here also we built a new house and planted our orchard... My three sons: Arakel, Gevorg, Sargis and my daughter, Azatouhi are married. They have their homes, their children. My Gevorg is a Doctor of Philology, works at the Academy, has been sent to Cyprus and teaches Armenian there at the Melkonian College. Now I pray God that he may come home safe and sound.

15 (33).

GEVORG CHIFTCHIAN'S TESTIMONY

(B. 1909, Moussa Dagħ, Kabousié Village)

I was born in the village of Kabousié of Moussa Dagħ. The battle had yet not started when my father took our beds and provisions up the mountain, and then returned to take us as well. The Turks had already come with four to five hundred soldiers and surrounded our village as it was near the main road. They loaded us on the donkeys of the peasants and took us to Antioch. Then from there, they took us to Hama. Many people were thirsty, there was no water, and the old people could not walk. Soon, we reached Hama. My grandfather was sitting on the ground; a gendarme came and said: "I'll take you to hospital." They took him away.

The next day, my father went to see his father and he found that they had poisoned him, put his body in a cart and thrown it into pits together with many thousands of Armenians. There was a cave where we were taken. There was an insect called gana. If it bit, the person died. There was no food. We were hungry. From the garbage, we

took orange peels, lettuce leaves and ate them. There were forty-five children, aged between five and six years old like me. There was a Turkish pasha who gave each of us a bit of bread daily. He said to me: "Come and sweep my house; I'll give you a mejitié (old Turkish silver coin)."

I did go and swept but he did not pay me any money. He beat me. I was blood-stained. I fell down and lost my consciousness. When I came to myself, I ran away into the desert. I saw an Arab praying. They caught me and tied me to a horse but I managed to escape. There was a village called Farbo. The sun had set; I was afraid the dogs might eat me. I was tired; I fell down near a house and slept. In the morning, I saw the cows were eating grass. I also ate grass with them. I saw some dried yoghurt. I wanted to take it; someone struck me on the head. I fell down as if dead. I woke up at night; trembling with cold. I entered a tonir and warmed up. In the morning an Arab woman came and told me to get out. In the ash, the blood had dried on my beaten parts: "Allah yekhrobbeythom, ya haram, min darabak?" (May God destroy his house! What a pity! Who beat you? – Arab.) Said the woman.

She made me sit down, gave me some bread. When I was eating, a woman came and hugged me. I looked up; she was my aunt: "My dear, I'll bring your mother and father."

She said that the Turkish pasha, who gave the children bread, had put poison in the bread and a van full of children had been taken away and thrown into the pits. In Ayntap also, they had filled up churches full of Armenian children, poured gasoline, and had burned them down so no one remained alive. At that time Djemal pasha was ruling. He had made a harem for himself of nine to fourteen year old Armenian girls. For doing that, the Armenians killed him.

The next day, an old woman came and said: "Clean the yard, throw away the garbage." I did but she did not give me any bread.

They took my father to the army to dig trenches. We remained: me, my mother, and the baby. My mother fell ill and became insane. The baby remained hungry. I went, milked the goats for the baby to suck. Then we took the baby, my little brother, put him in front of the door of the church because we could not keep him any longer. An Arab Christian family took him to keep.

In 1918, we went back from Hama to Moussa Dagħ by foot. There was no food, no water. Our people had not come back from Port-Saïd yet. The Turks saw us and ran away, saying: "The gāvurs have come."

The jackals and wild animals frightened us at night. Slowly, people returned back to Moussa Dagħ. They began sowing and reaping, we lived, we survived...

GAROUN ANTONIAN'S TESTIMONY**(B. 1910, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village)**

I was five years old when we were driven to exile. I was very small, but I do remember what we endured. We remained in the deserts of Arabia for four years. I forgot to speak Armenian, I spoke Arabic. I used to say: "Allah atikum, khene aleyna, shekhve khebez atina." That means: "May God give you, for God's sake, give us a bit of bread."

My mother served in an Arab house. I pretended to be playing under the window of the kitchen and waited. While kneading dough, mother would secretly throw down a ball of dough for me to eat; unbaked, as the baked bread was counted, and she could not give it to me...

ASSATOUR MOVSES MAKHOULIAN'S TESTIMONY¹**(B. 1911, Moussa Dagħ, Bitias Village)**

I was born on January 1, 1911, in the village of Bitias, Moussa Dagħ region. The Makhouliaus were a large family, rich peasants, so they had fields, orchards, and animals.

The village of Bitias was the most beautiful and airy place on Moussa Dagħ, for it was situated on the top of the mountain and it was an excellent health resort. Our village had a population of one thousand five hundred Armenians; most of them were members of the Apostolic Church, though there were Protestants as well. We belonged to the Apostolic Church, but our mother sent us to a Protestant school.

During World War I, my father, Movses had gone to the USA to earn money. My mother, presumably, was an intelligent and organized woman, and many people came to her for advice. When mother expressed her thoughts about the school system, she said: "The British is the best," that is the Anglo-Saxon.

When World War I began, the Turkish government collected all the Armenian men and took them into the army. Only women, children, and the old people were left. When the deportations started, Rev. Tigran Andreassian lived and worked in Zeytoun. When the Turks deported the Armenians, his family had been among them. Tigran

¹ Assatour Makhouliau was repatriated from Beirut to Armenia in 1946. He has worked as a senior lecturer at the Department of Foreign Languages of the Yerevan State University. In 1998, he narrated his personal hard life story to me at his apartment in Nor Nork, Yerevan, Armenia.

Andreassian had presented himself to the Turkish officer and, because religious leaders (Protestant) were allowed to come out of the caravan of the exiles, he was freed with his family. He returned to his birthplace, Moussa Dag, and explained to the people what had been taking place with the Armenians all over Turkey. And he suggested that it should be much better to ascend the mountain than die. Most of the Moussa Dag people were convinced and ascended the mountain. They organized matters of provision and communication amongst themselves so, as to find means of salvation. On the other side of the mountain was the Mediterranean Sea, for the mountain side descended right to the sea. We ascended the mountain. I remember: when we carried up certain things to the mountain, we were all wet from the rain and we were cold. Mother had thought to go down to the village to do her washing at home, give the children a bath, dry them and only then ascend the mountain. But the Turks had already surrounded us in our place of refuge. They captured us in the vicinity of the town of Hama. Mother, it seemed, had received money from father so she hired a donkey to ride it in turn. We set out: my elder sister, my younger brother and me. They were driving us through the wilderness. The women were crying. They were giving their small children to the Turks: there was uproar, crying, and a tumult. At last, they brought us somewhere near Hama. It was like a mountain-side, where there were caves. They settled us there and told us not to move from our place. Every morning, Turkish officers came, took people in groups to a "good place" and slaughtered them on the bank of the Euphrates. The Kurdish mob attacked us and kidnapped the girls. Among the slaughtered, a young boy had not died but was wounded and had come and told my mother what he had seen with his own eyes: that the so-called "good place" was the bank of the Euphrates where they killed all without exception and threw the corpses into the river.

Mother found an Armenian who had relations with the Turkish gendarmes. She gave money to the Armenian in order to bribe a gendarme and we had the opportunity of entering the town of Hama. In a khan, where donkeys and camels were tied, mother rented a room. We remained there for four years. When mother saw that people were dying of famine, she sent me to beg. Some people gave their children to the Arabs in order not to die of starvation.

One day, a Muslim Arab who gave me bread, called me to his side and said: "Come, be my son". I told mother about it. She agreed. I went. He fed me well; I had nice clothes; I went to school. Mother, together with other two women from Moussa Dag and her sister Yeghissabet, went to work in the fields and the landlord paid them. Mother had given my sister to an Armenian family so that she would not remain hungry. One year later, a man from Bitias said to his mother: "Money has

been sent from America and it is at the police station. Come, let's go. You receive it, half for you and half for me." Father had sent it: we received it and of course felt better.

I studied well at school. Whenever we were free, I taught the Muslim children their lessons.

When the war was over, armistice was declared. The English entered Hama and began to register the Armenians. Moussa Dagħ became part of Syria. There was no border between Syria and Lebanon: it was open. The French came and separated Moussa Dagħ from Syria. Then the English came to register us. Mother brought them to my stepfather, whose name was Saïd Tatali. Mother wanted to take me back from him. He gave me back with great difficulty for he had no children. But later Saïd came again, entreated my mother, took me again with him.

My mother protested, the English came, took me away from him and gave me to the American orphanage.

One day they took us, the orphans, to the field to play. I saw the boys of Saïd's neighbor's. They came and persuaded me to go back, and I ran away from the orphanage and went to Saïd. Mother found me again, took me back and asked the authorities to send us to Moussa Dagħ as soon as possible. They put us on a truck and brought us to Alexandrette. There we stayed for a week. The English gave us food. They took us to Antioch and then we came to Moussa Dagħ. It was in September 18. We came to our village; there were no houses, no windows; no animals were left. The Arab-Alevis, who were called Tat, had taken away everything.

When the Armenian Legion came, they fought with arms against the Tat and took back our lands and animals. We began rebuilding the village, and the people came back. The walls of the school and church stood, but the doors and the windows had been taken away. We made them again. The school and the church began to function. We began to learn. Entertainment was organized. Mother began communicating with father who was in America. Mother sent me to Kessab. I remained there for a year. Then mother discovered that there was an American boarding school in Aleppo and sent me there to study. I studied there for nine years.

In 1928, father came from New Jersey; remained a month and said: "I'll go back and call you." But in 1932, the great economic depression began. Father wrote that his conditions were not good: he was washing dishes in a restaurant. He wrote that at my age, he had married so it was time for me to support myself. Certainly, I was indignant and wrote no response. I began working: I was teaching English and French at school in order to pay my debt to the university.

In 1939, the Great Powers decided to return the Sandjak to Turkey based on its claim. And Alexandrette Sandjak was separated from Syria and given to Turkey. The Armenians decided to leave Moussa Dag. At that time, I was in Aleppo; I was doing well; I was giving lessons. When I heard that they were taking the Armenians to Lebanon – Aynjar, I went to Beirut. Then I went to Palestine. I worked in Tel-Aviv at a British trading office. I worked there for four years.

The Turks, in order to dominate that territory, had offered that the six vilayets be allocated to the Armenians under Turkish rule and they could have their national schools and culture. Expecting that this policy might harm them, the Turks deceived the world and organized the massacre of the Armenians. Talaat who was directing that Genocide said: "What Sultan Hamid could not do during thirty years, I did in three months. I solved the Armenian problem in Turkey." The Turks are cunning: for the sake of their nation, they acted very inhumanely to make Turkey a pure Muslim county. Wherever the Turks have gone, they have slaughtered. That's why Victor Hugo wrote: "The Turks have passed through here" in his poem on the massacres of Chios. Now the whole world knows about the Armenian Genocide. There will come a day when the question of the Armenian territories will be put on the agenda.

On August 23, 1946, I came to Armenia with my mother. When I went to the university to take exams, they asked me what education I had. I said: "I am a graduate of the American University of Lebanon." They said: "Maybe you will examine us." They gave me my mark, and I was admitted as a student.

The next day I went to the 'black market' to sell our clothes in order to live. I went to the university. They said: 'The Rector is calling for you.' I went and presented myself. The Rector opened a drawer, took out a sheet of paper and said: "We want to accept you as a lecturer, bring your diploma. Now we'll give you a contract and you will get five hundred rubles. Everything will end well..."

At that time, the Faculty of International Relations had opened in the University. I lectured there a year and a half. There were eighteen students in that course: Hamlet Gevorgian and Gevorg Broutian were my best students who later become academician-philosophers. I had a student called Razmik Assoyan. One day, his father came and put a handful of rubles on the table. I did not take them. During the lesson his son, who was a bad student, said: "Comrade Makhouljian is a very good man, but he won't remain long, for my father is a Chekist."

On December 21, 1947, the currency changed. On the 23rd, the Rector called me and said: "We're sending you to Kirovakan (now: Vanadzor) to inspect the teaching of English there. You must be there on the 25th of the month."

I went and told the Dean. He called up the Rector. I told my students that I was being sent to Kirovakan. One of the students said: "People are arrested in this way in our country. I'll accompany you."

We went, bought the ticket, bought two bottles of beer and a gata. I came out of the buffet. Someone approached me: "Hello, Comrade Makhouljian, where are you going?"

"Kirovakan."

In the station he took me by the arm, another man came and took me by the other arm. They took me to a barred car and threw me inside. They brought my suitcase to me and the car drove to Nalbandian Street to the building of the State Security Forces, and they took me up to the fourth floor. There was a general there and a man dressed in civilian who was a Chekist.

I said: "Why have you brought me here?"

"We'll tell you," they said.

"Why didn't you arrest me at my house?"

"What difference does it make? You have much guilt, being against our state is the least in the list"

By the way, let me tell you: in Batoumi they had checked my books five times and they had looked through my foreign language dictionaries. I had worked on several papers such as "American Democracy," "Swiss Democracy," "Soviet Democracy." They confiscated them. During my questioning, these papers were on the table. They asked me: "Who has written these?"

"These are the subjects I studied at the university."

The Chekist, who was questioning me, said: "How is it that you know English well and you haven't been a British spy?"

They kept me under investigation for eight months. No evidence, no facts.

They declared: "The prisoner is a political spy. He has carried out anti-political propaganda. I advocate five years' imprisonment."

Then they asked me: "Do you have anything to say in your own words?"

"Yes. That man is lying. He has neither facts nor witnesses. He is committing state treason. I request ten years' imprisonment for him."

They were amazed by my boldness. On both sides of the judge, there were magistrates who had fallen asleep in the August heat. He pushed them to wake up. I said: "Here, now justice has woken up. Now there will be justice, and I will be set free."

They went away, made their decision came and declared: "Five years' imprisonment, two years' disenfranchisement."

After the trial, I was taken to the prison near the circus. They took me to a small room. Thirty people in it were lying next to each other. They gave us a piece of bread, a little watery borsch. I remained there for a month. Then they read out my name and said: "We're sending you to Russia."

I said: "I don't know Russian, why do you send me to Russia?" They gave no answer.

One night they put me in a steel wagon: we were thirty-three; sixteen of them were thieves. Their leader was Loutho. As I had stayed in prison for eight months, my mother had brought a woolen mattress, a quilt to keep me warm. Loutho was the boss in the wagon. He took everything good that we had. He gave them to the sentry to take it to town, sell and bring white bread, cigarettes and such things.

There were with us five Armenian boys who were sentenced to twenty-five years imprisonment. During captivity, they had learned French. I used to give them tobacco so that they translated for me. I had a pair of nice gloves. One day Loutho said: "Give them to me; I'll give you "Sevan" cigarettes."

I did not know their traditions. I opened the package of the cigarettes and offered everybody. And I put the second package on Loutho's shelf. The package disappeared. I said: "Loutho, did you take it?"

"No," he said.

I searched everybody and found it in someone's pocket. He was an Azerbaijani. At the prison, he had asked me for the pencil and paper that I kept on my person, and I had given these to him. I saw the package, and I became angry. I gave him a blow; he fell down. Loutho said: "Professor, you'll kill him: he will be a burden on us. Come to me. Here are cigarettes, bread, butter, cheese. All these are for you; only do not give to others. Let me see what you have?"

I said: "Don't dare take anything, only look." I showed him my shirt, trousers and other things, and sat on them.

Loutho said: "Give me something."

I gave him a shirt.

After taking us for quite a while, the train stopped in an open field. They kept the elders. I was young and a political prisoner; they took me to a colder place. When we arrived in Doudinka, at the mouth of the Yenisey River, they took us across by raft. In front, there was a ship with goods. We sailed up the Yenisey for nine days. The September colds had started when we reached the camp. I did not know Russian, I had no special skills and they did not need someone who knew English. At the beginning, I worked as a porter. The town of Norilsk was surrounded with marshes,

there were no roads. Provisions and everything else were brought in from Russia, from the south.

I began to work. The brigade leader gave me every kind of work: "Armyashka" ("Armenian" meant derisively in Russian), go and bring the axe, bring the saw."

I did not know Russian. I asked: "What is he saying?" I went and picked up the axe and he saw me. I began working. The brigade-leader came, wanted to take the axe from my hand. I did not give it. He kicked me. I ran away. I threw the axe down and fled. I went into the workshop, sat down and began warming my hands. I told those around me that I wanted to kill the brigade-leader. This information reached the camp commandant. He sent me to prison for fifteen days. There was a lawyer there, who said to the commandant, "Why have you sent him to prison? He knows languages well."

The next day, they called me to the commandant. He gave me a new job in the store. I went there and saw various goods come from France, America, and England and these were getting spoilt in the yard under the snow. I went and worked in that warehouse. I took out the documentation with the goods, read them and translated. They paid attention. In August, the hottest month, it was still cold there. Even in cotton coats, it felt cold. My backbone became stiff. This continued until December 20, 1950 when they set me free. Five years were over. A commission came from Moscow. The Soviet government had decided to count a good worker's one day, equal to three days. I was freed one year earlier. They wanted me to remain there and work for high wages. I did not remain. I returned from Siberia with eight thousand rubles. They brought me to Krasnoyarsk by plane. I went and bought a pair of shoes and took off the slippers from my feet. I bought two kilos of apples and sausages and began eating and walking. Then we took the train to Moscow, which lasted five days. I came to Yerevan. I presented myself to the head of the militia. They did not permit me to live in Yerevan. They said either Kirovakan (now: Vanadzor) or Akhta. I said Kirovakan and went there. I should have remained disenfranchised for another two years but Stalin died. I was permitted to return back to Yerevan. In Yerevan, my mother lived in New Zeytoun. I was given a patch of land. They would not register me in Yerevan. I said: "I am not a repatriate, I've come from Siberia."

They registered me. They would not give me work at the university because I had been to Siberia. I worked at school # 81. Then I sued. I was given the right to count those four years of exile as working years to get a flat allocated earlier, to be paid two months' salary and to be restored at the university as a lecturer. I started teaching English, German and French. I worked for thirty years.

In 1963, I married Ordoyan Nelly who was my student. In 1965, a daughter, Diana, was born to us and in 1969, our son, Tigran. Now we have a grandson, Stepan. I have already retired. This is my life with two stories of exile.

18 (36).

ARTASHES BALABANIAN'S TESTIMONY¹

(B. 1926, Moussa Dagh, Hadji-Habibli Village)

My father Movses Balabanian has told me the following: when the French army attacked the Turks, Arakel used to disappear sometimes for a short time and sometimes for a long time. I always warned him that when he went somewhere he should not go alone. One evening I found out again that Arakel had gone. No one knew where he had gone. The time was already quite late, almost midnight, and I decided to go and look for him. Then I heard his footsteps. He wore French military shoes, with large nails underneath, which were nailed on the heels in circular rows like a horse-shoe. When Arakel walked, our Gevorg used to say: "The blind horse is coming; the blind horse is going..."

One day Arakel went to Bitias to take the news. It was getting dark when he began to climb the path to the village. When he approached the village, the Turkish guard shouted: "Hey, who's that? Stop!" Arakel fired in the direction of the sound.

The dying Turkish guard moaned, "Help, I'm dying!"

Arakel began running along the road. After a while, another guard shouted: "Stop, who's coming?" Again he fired in the direction of the voice and again killed someone. A third guard was killed in the same manner. Then his brain told him that he should not go along the road. He got off the road and, with great difficulty, found his way home and, after that, he decided not to go far from home all alone.

That night confusion spread among the Turkish troop in that sector. They thought that the French had attacked them, so they abandoned their posts and ran away.

Later a Turkish officer told us the following: "I was a signaler then and, together with the soldiers at my disposal, I was watching the Bitias-Sandrank roads. That night I had gone to Bitias to see the major. All of a sudden two soldiers fell into my room, out of breath, and said that the French had attacked our post guards, had killed three of them and had moved forward. We had got news, earlier, that there were foreign [French] soldiers on Moussa Dagh..."

¹ Following his repatriation, Artashes Balabanian has taught English language in Edjmiadsin for many years. At the same time, he has directed the local "Moussa Dagh" dance ensemble teaching the new generations the traditional and original Moussa Dagh dances.

My father told us all this and, at the same time, laughed wholeheartedly. Poor Turks, how could they know that it was our skilled shooter Arakel, with his French boots on. We, the Moussa-Daghians, we were much fewer than the Turkish army. We were few, but we were courageous.

Some other time we were still fighting on Moussa Dag, when it began raining cats and dogs. The enemy began climbing up the hill. From the sounds of the guns we understood that the enemy was climbing nearer and nearer, but the command was not to move from our places.

Together with a dozen warriors, I was watching an outlet from Bitias to the mountain, towards Gyarmer Sher (Red Rock – Moussa Dag dialect). There was no movement from the other side. We already knew that the enemy had found our weak point to climb from Kabousié.

That night, the night of the great battle, a messenger brought the following order: "To keep the guard posts top secret, no smoking, no talking aloud, no kindling fire. Those who violated this order would be shot on the spot." We were to speak by touching hands, and the one who came from afar was to make the sound of a bird as a password.

It was past midnight, when suddenly turbulent noises arose; I understood that they were shooting different kinds of guns. Gevorg whispered: "Alas, the enemy has climbed up to Damlajek."

I gave an ear and began listening very carefully. The shooting sounds began to withdraw, as if they were going lower and lower. I approached the boys and whispered in each one's ear: "Boys, the enemy is retreating, listen carefully."

Soon everybody was convinced that it was right.

In the morning the messenger came and brought us provision. He said: "Tonight the enemy ran away. We have no losses. We have captured a great number of bullets, gun, a horse, a mule and a little flour."

After that the enemy wouldn't dare to attack us.

A countryman of mine, Yessayi Gabagian, later told me: "On the day of the great battle, in the evening the enemy had quite approached our positions, but under the strong counter-attack of our brave warriors the enemy was compelled to retreat. That night the enemy camped on the place called Senjaren Tayre. Petros Dmlakian called thirty of us and said: 'My lion brothers, if the enemy stays on this mountain this night, tomorrow will be our end. With our forces let's give them such a blow that they will never forget. Go, all of you get guns, bullets, pistols, hand-bombs and return here in two hours.'

All of us went to fulfill the order and returned to the place in one hour.

Petros called Father Abraham and said: 'Father, pray for us, tomorrow you won't be able to find our corpses for your ceremonies.'

The priest prayed, blessed us and went away. We were left alone. He ordered and said: 'Now, just lie down here and go to sleep.'

We hugged each other and slept in the open air. How long we had been asleep, I don't remember, but someone began poking me: 'Get up, get up.'

We all got up. Petros spoke and said: 'Brothers, now we'll go towards the Turks. We'll surround them and leave an outlet for them to the lower parts. We'll approach their camp five by five. You must find a suitable position, where there are holes, pits, rocks and trenches. I'll give the order in French; you will fire on the camp and hide yourselves. They'll run away frantically.'

We approached the camp when almost everybody was asleep. A few askyars (Turkish soldier, policeman) were seated around the fire and talking. We all settled down, when we heard the signal. We got ready. In the mysterious and silent darkness we heard Petros's order in French: 'Attention, fire!'

We opened fire on the enemy from six places from a distance of twenty-thirty meters. At that moment their commander shouted with all his might: 'Boys, save yourselves!'

The enemy began to run away firing on each other. The commander's yelling, the firing of the Turkish askyars, the explosion of the bombs provoked such a turmoil as if the firmament had collapsed. And we, according to the former order, lay down in our places. In ten minutes everything was over, and we went back stealthily to our camp, safe and sound and in very high spirits.

When we got back to our place, Petros said: 'Now go and sleep calmly.'

We went 'home' and slept calmly."

This page is missing in Tigran Andreassian's book, but there is a sentence there: "The following morning we learned that the enemy had left, after passing a hungry night in the rain..."¹ I asked him why he had not written about it in his book. Yessayi ammi answered: "I told him this event several times and asked him to write it in his book. He promised to, but I could not find out whether he wrote it or not."

Our Hakob Tonikian from Moussa Dagħ has told me the following: "I was a Turkish askyar (soldier, policeman). I ran away by night. I walked and walked for several days, I don't remember how long. I used to walk only by night, sometimes like a blind person, sometimes like a cat and sometimes like a thief. I was hungry,

¹ Andreassian, Tigran. *The Banishment of Zeytoun and Svedia's Revolt*. Aleppo, 1935, p. 66 (in Arm.).

thirsty, barefooted and half naked. My clothes gave me the appearance of neither a soldier nor a peasant, as they were worn out when they were given to me; probably they had belonged to a dead soldier. They weren't clean and they stunk. I washed them. There were four holes in them, due to bullets. One evening I noticed from my hiding place that the Turkish army was moving towards Moussa Dagħ. With great caution I began following the Turkish soldiers, hiding carefully, in order not to be noticed. I followed them the whole night. At dawn I reached the vicinity of Bitias, which was familiar to me. That day I slept in thick bushes. When I woke up, the sun was setting and I heard voices of soldiers and cannonade. When it got dark, the cannonade stopped. From the low Bitias orchards I began climbing up slowly. How I climbed, now I don't remember. Fortunately, by chance I had left the enemy frontier behind and approached our positions. Suddenly I heard a voice, which was speaking in our dialect. Again and again I lent an ear and was convinced that they were friends, so I began running toward the voice: 'Boy, who are you?'

I could hardly utter: 'It's me, boy, it's me.'

I sat down and could not get up any more. They were calling me from their places, shouting: 'Come here, be quick, come...'

But I could not speak any more or get up. At that moment I noticed that my feet were awfully swollen. It seemed I was tied to the ground. Two brave boys approached me. I could hardly utter, 'Water...'

I don't remember the rest. When I opened my eyes, I saw that I was in bed and an elderly woman was washing the wounds on my feet. She brought me a bowl of hot soup. I ate it and, after a short while, I fell asleep again. In eight days I was already well and asked to be sent to the front. In a few days I was given a gun and assigned to a detachment. I went and fought till the end of our heroic war."

DOCUMENTATION

ON THE EYEWITNESS SURVIVORS OF MOUSSA DAGH AND THEIR TESTIMONIES

Number of the Material	The Title and the Printing of the Material ¹	Survivor's Name and Surname	Survivor's Birth-Year	Birthplace of the Survivor and Recording Place ² of the Material	Year of the Recording
I. LEGEND, SAYING, OATH-TESTIMONIES					
1 (1).	Moussa Dagh – Mountain of the Muses “Cilicia,” T. 71, pp. 81-82.	Grigor Gyouzelian	1903	Kabousié> Nor Kilikia	1976
2 (2).	Freedom is on the tip of the rifle “Cilicia,” T. 612, p. 207.	Movses Balabanian	1891	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1958
3 (3).	Freedom is on the tip of the flag “Cilicia,” T. 613, p. 207.	Sargis Hargalian	1892	Kheder-Bek> Nerkin Charbakh	1957
4 (4).	The Oath of the Moussadaghians “Cilicia,” T. 1397, p. 268.	Movses Panossian	1885	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1989

¹ The materials are quoted from the following books of the author:

“Moussa Dagh” – Svazlian, V. *Moussa Dagh*. “Armenian Ethnography and Folklore.” Vol. 16. Yerevan, 1984, 215 p. (in Arm.).

“Cilicia” – Svazlian, V. *Cilicia: The Oral Tradition of the Western Armenians*. Yerevan, 1994, 408 p. (in Arm.).

“The Armenian Genocide” – Svazlian, V. *The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors*. Yerevan, 2011, 850 p..

* – Video-recording

** – Notation

² The place of the recording of the material is indicated according to the towns and villages, while the environs of Yerevan are designated according to the newly built suburbs, where the survivors from Moussa Dagh lived.

II. HISTORICAL SONG-TESTIMONIES

1 (5).	Musadağ'ın köyleri / In the Villages of Moussa Dagħ "Moussa Dagħ," T. 165, p. 130."	Karapet Akhoyan	1895	Kabousié> Armavir	1976
		Karapet Joughourian	1904	Hadji-Habibli> Vanadzor	1979
2 (6).	The Calamity of Cilicia "Moussa Dagħ," T. 161, p. 128.	Poghos Soupkougian (Ashough Develli)	1887	Hadji-Habibli> Haghtanak	1977
3 (7).	The Heroic Battle of Moussa Dagħ "Moussa Dagħ," T. 162, pp. 128-129.	Poghos Soupkougian (Ashough Develli)	1887	Hadji-Habibli> Haghtanak	1977
4 (8).	The Heroine Vardouhi "Moussa Dagħ," T. 163, p. 129.	Poghos Soupkougian (Ashough Develli)	1887	Hadji-Habibli> Haghtanak	1977
5 (9).	For Those Who Left Moussa Dagħ "Moussa Dagħ," T. 164, pp. 129-130.	Poghos Soupkougian (Ashough Develli)	1887	Hadji-Habibli> Haghtanak	1977
6 (10).	Uyan, Musadağlı, uyan! / <i>Wake up, Moussadaghian,</i> <i>Wake Up!</i> "Moussa Dagħ," T. 172, p. 132.	Serob Gyouzelian	1882	Kabousié> Shahoumian	1958
		Hakob Ghasamanian	1905	Kabousié> Armavir	1977
7 (11).	We are Courageous Moussadagh Braves "Cilicia," T. 402, pp. 157-158.	Gevorg Chiftchian	1909	Kabousié> Nor Kilikia	1979
		Artashes Balabanian	1926	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1985
8 (12).	Our Moussadaghians are All Heroes "Cilicia," T. 403, p. 158."	Ashough Gevorg Blaghian	1911	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	-
		Dshkhouhi Doudaklian	1934	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1984

9 (13).	Araram harpi <i>/ The Battle of Arara</i> "Cilicia," T. 534, p. 187.	Sargis Kharikian	1897	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1958
		Missak Yaralian	1902	Kheder-Bek> Haghtanak	1958
		Militos Tossounian	1898	Kabousié> Ghapan	1978
10 (14).	The Longing of the Moussadaghian-1 "Moussa Dagħ," T. 173, p. 133.	Anna Davtian	1888	Kabousié> Edjmiadsin	1959
		Hovhannes Doudaklian	1910	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1955
11 (15).	The Longing of the Moussadaghian-2 "Moussa Dagħ," T. 173, p. 133.	Sima Doudaklian	1912	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1955
		Elbisa Djerazian	1900	Hadji-Habibli> Gyumri	1977
		Sara Dermishian	1897	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1987
12 (16).	Lay the Tables Abundantly! "Moussa Dagħ," T. 174, p. 133.	Isayi Basanbekian	1901	Hadji-Habibli> Ashtarak	1977
		Iskouhi Panossian	1901	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1986
13 (17).	I Yearn for My Homeland "Cilicia," T. 610, p. 204."	Mariam Baghdishian	1909	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1984
		Soghomé Pashayan	1903	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1984
		Garoun Antonian	1910	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1984
14 (18).	Red Dress (Dance Song) "Moussa Dagħ," TT. 56-140, pp. 118-124."	Artashes Balabanian	1926	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1977
		Yervand Varouzian	1925	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1977
		Onnik Varouzian	1932	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1977

III. HISTORICAL MEMOIR-TESTIMONIES

1 (19).	"Cilicia," T. 1397, pp. 268-271.	Movses Panossian	1885	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1989
2 (20).	"The Armenian Genocide," T. 282, p. 465.	Yeghissabet Kalashian	1888	Hadji-Habibli> Vardashen	1956
3 (21).	"Cilicia," T. 1398, pp. 271-272.	Movses Balabanian	1891	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1958
4 (22).	"Cilicia," T. 1399, pp. 272-274.	Hovhannes Ipredjian	1896	Moussa Dagħ> Gyumri	1988
5 (23).	"The Armenian Genocide," T. 285, pp. 468-471.*	Tonik Tonikian	1898	Kabousié> Nor Sebastia	1995
6 (24).	"The Armenian Genocide," T. 286, p. 472.*	Assatour Soupoukian	1901	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1996
7 (25)	"The Armenian Genocide," T. 287, p. 472.*	Petros Safarian	1901	Hadji-Habibli> Nor Sebastia	1997
8 (26).	"The Armenian Genocide," T. 288, p. 473.	Iskouhi Koshkarian	1902	Moussa Dagħ> Vardashen	1979
9 (27).	"Cilicia," T. 1400, pp. 274-288.	Grigor Gyouzelian	1903	Kabousié> Nor Kilikia	1976
10 (28).	"The Armenian Genocide," T. 290, p. 484.	Beniamin Bislamian	1903	Moussa Dagħ> Hrazdan	1981
11 (29).	"The Armenian Genocide," T. 291, pp. 484-485.*	Tovmas Habeshian	1903	Yoghun-Oluk> Aynjar	1997
12 (30).	"The Armenian Genocide," T. 292, pp. 485-486.	Davit Davitian	1905	Kabousié> Paris	1999
13 (31).	"Cilicia," T. 1401, pp. 288-289.	Sargis Adamian	1906	Hadji-Habibli> Nor Moussa Ler	1975
14 (32).	"Cilicia," T. 1402, pp. 289-290.	Mariam Baghdishian	1909	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1984

15 (33).	"The Armenian Genocide," T. 295, pp. 488-489.	Gevorg Chiftchian	1909	Kabousié> Nor Kilikia	1979
16 (34).	"The Armenian Genocide," T. 296, p. 489.	Garoun Antonian	1910	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1985
17 (35).	"The Armenian Genocide," T. 297, pp. 489-492.*	Assatour Makhouljian	1911	Bitias> Nor Nork	1998
18 (36).	"Çilicia," T. 1403, pp. 290-292.	Artashes Balabanian	1926	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1986

Appendix
NOTATIONS OF THE HISTORICAL SONGS

1 (37).	Musadağ'ın köyleri / In the Villages of Moussa Dagħ "Moussa Dagħ," T. 165, p. 130."	Karapet Joughourian	1904	Hadji-Habibli> Vanadzor	1979
2 (38).	Our Moussadaghians are All Heroes "Cilicia," T. 403, p. 158."	Dshkhouhi Doudaklian	1934	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1984
3 (39).	I Yearn for My Homeland "Cilicia," T. 610, p. 204."	Mariam Baghdishian	1909	Hadji-Habibli> Nor Malatia	1984
4 (40).	Red Dress (Dance Song) "Moussa Dagħ," TT. 56-140, pp. 118-124."	Artashes Balabanian	1926	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1977
		Yervand Varouzian	1925	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1977
		Onnik Varouzian	1932	Hadji-Habibli> Edjmiadsin	1977

Հավելված / Appendix

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ՆՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ* NOTATIONS OF THE HISTORICAL SONGS*

1 (37).

ՄՈՒՍԱ ԴԱՂԸՆ ՔԷՕՅԼԷՐԻ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ

IN THE VILLAGES OF MOUSSA DAGH

[Վկ. / T. 5].

$\text{♩} = 104$

ՄՈՒ-ՍԱ ԴԱ-ԴՐԱ ՔՅ-ԼԵ-ՐԻ,
ԴԵ-ՓԻ-ՎԻ ԴԵ ԵՐ-ՄԵ-ՆԻ,
ԵՐ-ՄԵ-ՆԻ-ԼԵՐ ԱՎ-ՄԵՂ-ԼԱՐ
ԵԼ-ԼԵ-ՐԻՆ-ԴԵ ՔԵՐ-ՄԱ-ՆԻ:

Մուսա Լեռան գյուղերում
Զուտ հայեր են բնակվում,
Հայ քաջերն են վերցրել
Կարգ ու կանոն, իրավունք:

Only Armenians live
In the villages of Moussa Dagh,
The Armenian braves have taken on
The duty for law and order.

* Մուսալեղի վերապրողներից իմ գրանցած երգերի ձայնագրությունները վերծանել և նոտագրել է երաժշտագետ *Կարո Չալիկյանը*:

* The recordings I have made from the Moussa Dagh survivors have been set to music by the musicologist *Karo Chalikian*.

ՄԵՐ ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՔ ԼՐԻՎ ՀԵՐՈՍ ԵՆ

OUR MOUSSADAGHIANS ARE ALL HEROES

[վկ. / T. 12].

Մեր մուսա - սա - լեռ - ցիք լռ - լիվ թե - րոս - եմ,
 վա - խըն ինչ բան է՝ եր - բեք չն - գի - տեմ,
 ի - րար նա - լե - լով կը - քա - ջա - լեր վեմ,
 քա - մի որ ու - մեն քե - զի, Մու - սա՛ լեռ:
 Հա՛յ մու - սա - լեռ - ցիք, ջան, մու - սա - լեռ - ցիք,
 Բայ - ոց պա - տի - վը բար - ձըր պա - թե - ցիք:

Մեր մուսալեցիք լրիվ հերոս են,
 Իրար նայելով կքաջալերվեն,
 Վախն ինչ բան է՝ երբեք չգիտեն,
 Քանի որ ունեն քեզի, Մուսա՛ Լեռ:
 Հա՛յ, մուսալեցիք, ջա՛ն, մուսալեցիք,
 Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

Our Moussadaghians are all heroes,
 They are encouraged looking at each other,
 They never know the meaning of fear,
 Since they have you, Moussa Dagh.
 Hey, Moussadaghians, dear ones,
 We kept high the Armenians' honor!

ԿԱՐՈՏՅԵՐ ԵՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ

I YEARN FOR MY HOMELAND

[Վկ. / T. 17].

Ա՛յ քա - րա - վաճ, ջա՛ն քա - րա - վաճ, քը - շի՛ր
 քո ճամ - փաճ, կա - րոտ - ցե՛ր եմ հայ - րե -
 մի - քիս, քու - մըս չի տա - միր, կա - րոտ -
 ցե՛ր եմ հայ - րե - մի - քիս, քու - մըս չի տա - միր:

Ա՛յ քարավան, ջա՛ն քարավան,
 Քշի՛ր քո ճամփան,
 Կարոտցե՛ր եմ Հայրենիքիս.
 Քունս չի տանիր:

Hey caravan, dear caravan,
 Keep going your way,
 I yearn for my Homeland;
 I've lost my sleep.

ԳՅԱՐՄԷՐ ՖԸՍՏԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ ՀԱԳՈՒՍՏ

RED DRESS

(Պարերգ / Dance Song)

[Վկ. / T. 18].

$\text{♩} = 126$

Պուճ-թրր ամ-բօնի ա-յուշ է,

Հա-յա, Հա-յա, Հա-յա, նի-նայ է,

Աշ-կէն խար-խար բառ-գուշ է,

Հա-յա, Հա-յա, Հա-յա, նի-նայ է:

Գար-մէր իրա-տան Հա-կուշ է,

Հա-յա, Հա-յա, Հա-յա, նի-նայ է,

Չոյ ւն աղ-վոր վիշ-կուշ է,

Հա-յա, Հա-յա, Հա-յա, նի-նայ է:

Բարձր ամպերը պայծառ են,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է,
Աղջիկը խոր-խոր պառկած է,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է:

The high clouds are bright,
Hala, hala, hala, ninna ye,
The girl is sound asleep,
Hala, hala, hala, ninna ye!

Կարմիր հագուստ հագած է,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է,
Ինչ ալ աղվոր վայլած է,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննայ է:

She wears a red dress,
Hala, hala, hala, ninna ye,
How well it suits her,
Hala, hala, hala, ninna ye!

**ՀՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ
ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻ
ԱԿԱՆԱՏԵՍ-ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ**

**PHOTOGRAPHS
OF THE EYEWITNESS SURVIVORS
OF MOUSSA DAGH**

Մուսալեոցի Հովհաննես և Սիմա Դուդակյանների ընտանիքը, որին առաջինն եմ
հանդիպել 1955 թ. Նոր Մալաթիայում և սկսել գրանցումներ կատարել:
Ծնողների հետ միասին երեխաները՝ Աստղիկը, Դշխունին, Մարին և Հովսեփը
ևս իրենց բարբառով տարաբնույթ նյութեր են հաղորդել:

The family of Hovhannes and Sima Doudaklian from Moussa Dagh, who were the first that
I met in 1955, in Nor Malatia (Yerevan), and began to record their memoirs.
Along with the parents, their children, Astghik, Deshkhouni, Marie and Hovsep have also
communicated to me various materials in their dialect.

*

Կենսութախ ու երաժշտասեր Երվանդ և Օնիկ Վարուզյաններն իրենց ժողովրդական
գործիքների վրա նվագում էին Մուսա Լեւոան մեղեդիները:
Նրանց համար «բարի զավակ» է նա, ով հայրենասեր է:

The cheerful and music-loving Yervand and Onnik Varouzian, living in Edjmiadsin,
played the songs of Moussa Dagh on their musical instruments.
They considered as "kind son" all those, who were patriots.

Սերոբ Գյուզելյան
Serob Gyouzelian
(ծնվ. / b. 1882)

Մովսես Փանոսյան
Movses Panossian
(ծնվ. / b. 1885)

Պողոս Սուպկուկյան
Poghos Soupkoukian
(ծնվ. / b. 1887)

Աննա Դավթյան
Anna Davtian
(ծնվ. / b. 1888)

Մովսես Բալաբանյան
Movses Balabanian
(ծնվ. / b. 1891)

Հովհաննես Իփրեճյան
Hovhannes Ipredjian
(ծնվ. / b. 1896)

Սառա Դերմիշյան
Sara Dermishian
(ծնվ. / b. 1897)

Սարգիս Խարիկյան
Sargis Kharikian
(ծնվ. / b. 1897)

Տոնիկ Տոնիկյան
Tonik Tonikian
(ծնվ. / b. 1898)

Իսկուհի Փանոսյան
Iskouhi Panossian
(ծնվ. / b. 1901)

Պետրոս Սաֆարյան
Petros Safarian
(ծնվ. / b. 1901)

Ասատուր Սուպուկյան
Assatour Soupoukian
(ծնվ. / b. 1901)

Միսակ Յարալյան
Missak Yarian
(ծնվ. / b. 1902)

Գրիգոր Գյոզալյան
Grigor Gyozelian
(ծնվ. / b. 1903)

Սողոմե Փաշայան
Soghomé Pashayan
(ծնվ. / b. 1903)

Դավիթ Դավիթյան
Davit Davitian
(ծնվ. / b. 1905)

Հակոբ Տեր-Պետրոսյան
Hakob Ter-Petrossian
(ծնվ. / b. 1908)

Մարիամ Բաղդիշյան
Mariam Baghdishian
(ծնվ. / b. 1909)

Գևորգ Չիֆթչյան
Gevorg Chiftchian
(ծնվ. / b. 1909)

Գարուն Անտոնյան
Garoun Antonian
(ծնվ. / b. 1910)

Հովհաննես Դուդակյան
Hovhannes Doudaklian
(ծնվ. / b. 1910)

Ասատուր Մախոյան
Assatour Makhoulan
(ծնվ. / b. 1911)

Սիմա Դուդակյան
Sima Doudaklian
(ծնվ. / b. 1912)

Երվանդ Վարուզյան
Yervand Varouzian
(ծնվ. / b. 1925)

Արտաշես Բալաբանյան
Artashes Balabanian
(ծնվ. / b. 1926)

Օնիկ Վարուզյան
Onnik Varouzian
(ծնվ. / b. 1932)

Դշխունի Դուդակյան
Dshkhounhi Doudaklian
(ծնվ. / b. 1934)

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ բանագետ, բանահավաք, ժողովրդագետը ծնվել է 1934 թ. Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում, Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ, գրող, հասարակական գործիչ Գառնիկ Սվազլյանի ընտանիքում: Նախնական կրթությունն ստացել է տեղի հայկական Պողոսյան ազգային վարժարանում, ապա նաև՝ Անարատ Հղության հայ քույրերի ֆրանսիական թեքումով դպրոցում:

1947 թ. ծնողների հետ հայրենադարձվել է Մայր Հայաստան:

1956 թ. «Գերազանցությամբ» ավարտել է Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի Պատմալեզվագրական բաժինը:

1958 թվականից աշխատել է Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Մանուկ Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտում:

1961 թվականից առ այսօր աշխատում է ՀՀ Գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում: 1996-2004 թթ. միաժամանակ աշխատել է նաև ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում:

1965 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1995 թ.՝ դոկտորական թեզերը:

Մասնակցել է հանրապետական և միջազգային մի շարք գիտաժողովների, ինչպես նաև՝ զեկուցել սփյուռքահայ գաղթօջախների տարբեր կազմակերպություններում (Ռուսաստան, Հունաստան, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Կանադա, Լիբանան, Սիրիա, Եգիպտոս, Թուրքիա)՝ հանդես գալով բանագիտությանը, ժողովրդագիտությանը, ցեղասպանագիտությանը և Հայ Դատին առնչվող թեմաներով:

Հեղինակ է բազմաթիվ գիտական և հրապարակախոսական հրատարակությունների, ընդ որում՝ 26 գրքերի, որոնք տարբեր լեզուներով լույս են տեսել Հայաստանում և արտերկրում:

Սկսած 1955 թվականից՝ 60 տարիների ընթացքում, Վ. Սվազլյանն անձնական նախաձեռնությամբ և արևմտահայի արյան կանչով գրառել, ձայնագրել, տեսագրել, ուսումնասիրել և հրատարակել է մեր զավթված Երկրի՝ Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայաբնակ ավելի քան 150 տեղավայրերից բռնի տարագրված, Հայաստանում և Սփյուռքում բնակություն հաստատած Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների իրենց բարբառներով հաղորդած ժողովրդական բանավոր ավանդության տարաբնույթ նշխարները, ինչպես նաև՝ փաստավավերական վկայություններն ու պատմական բնույթի երգերը (հայերեն և թուրքալեզու)՝ անհետ կորստից փրկելով և տարբեր լեզուներով աշխարհին ու մարդկության արդար դատին ներկայացնելով հայ ժողովրդի պատմական հավաքական հիշողությունը:

Վերծինե Սվազլյանն արժանացել է երեք տասնյակից ավելի բարձր պարգևների, այդ թվում՝

1984 թ. արժանացել է Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Նախագահության «*Գովեստագրին*» իր «Մուսա Լեո» (Ե., 1984) հատորի համար:

1985 թ. սեպտեմբերին «Մուսա Լեո» Հայրենակցական Ընդհանուր Միությունը (Բեյրութ) նրան շնորհել է «*Պատուաւոր Մուսալեոցի*» Ոսկե մեդալ իր «Մուսա Լեո» (Ե., 1984) հատորի համար:

2002 թ. մայիսին, արժանացել է Սփյուռքի Թէքէեան Մշակութային Միութեան «*Հայկաշէն Ուզունեան*» գրական-բանասիրական մրցանակին:

2005 թ. հունիսի 26-ին Մոնրեալում (Կանադա) նրան շնորհվել է Պոլսահայ Մշակութային Միութեան «*Ոսկե մեդալ*»:

- 2006 թ. ապրիլի 24-ին Ալեքսանդրիայի (Եգիպտոս) Հայոց Քաղաքական ժողովը նրան շնորհել է *«Նեղոսի Բանալի»* Ոսկե հուշամեդալ:
- 2006 թ. հունիսի 28-ին Հայաստանի Հանրապետության Նախագահը և «Ռոբերտ Պողոսյան և Որդիներ Ֆոնդը» (Շվեյցարիա) նրան շնորհել են ՀՀ *«Նախագահի Առաջին մրցանակ»* և *«Ոսկե հուշամեդալ»* «Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում նշանակալի ավանդ ներդնելու համար»:
- 2008 թ. Ամերիկյան Կենսագրական Ինստիտուտը նրան շնորհել է *«21-րդ դարի Մեծագույն Միտք»* տիտղոս և հուշամեդալ՝ հայ մշակույթն աշխարհին ներկայացնող իր աշխատությունների համար:
- 2009 թ. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը կորստից փրկելու կեսդարյա բանահավաքչական, բանագիտական գործունեության և ծննդյան 75-ամյակի առթիվ Հայաստանի «Մուսա Լեո» Հայրենակցական Բարեգործական Միությունը նրան շնորհել է *«1915. Հավերժ Փառք Մուսա Լեոյան Հերոսներին»* հուշամեդալ:
- 2013 թ. հոկտեմբերի 14-ին «ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի 70-ամյակի կապակցությամբ գիտության և կրթության բնագավառում մատուցած ակնառու ծառայությունների համար» Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի կողմից արժանացել է Պետական պարգևի՝ *«Մովսես Խորենացի»* մեդալի:
- 2015 թ. ապրիլի 21-ին Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության (Արցախ) Ազգային ժողովի Նախագահի կողմից արժանացել է *«Ղարաբաղյան Ծարժում»* ազգային ազատագրության 25-ամյակի Ոսկե հուշամեդալի:
- 2015 թ. ապրիլի 21-ին Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի առթիվ Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի կողմից արժանացել է *«Արցախ-Գանձասար»* Ոսկե հուշամեդալի:
- 2015 թ. ապրիլի 24-ին Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին նվիրված միջոցառումները համակարգող Համառուսաստանյան հանձնաժողովի (Մոսկվա) կողմից պարգևատրվել է *«Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա հորելյանական հուշամեդալով»*:

ABOUT THE AUTHOR

VERJINÉ SVAZLIAN, ethnographer and folklorist, was born in 1934, in Alexandria (Egypt), in the family of the writer and public man, Garnik Svazlian, himself an eyewitness survivor of the Armenian Genocide. She had her elementary education at the local Poghossian Armenian National School, then her secondary education – at the Armenian Nuns' Immaculate Conception School with a French language bias.

In 1947, she was repatriated with her parents to the Motherland, Armenia.

In 1956, she graduated with “Honors” from the Historico-Linguistic Department of the Yerevan Khachatour Abovian Armenian State Pedagogical University.

From 1958, she started to work at the Manouk Abeghian Institute of Literature of the Academy of Sciences of Armenia.

Beginning from 1961 up to the present time she is working at the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Armenia and, from 1996 to 2004, also at the Museum-Institute of the Armenian Genocide of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (NAS RA).

She has maintained her Candidate thesis in 1965 and her thesis for a Doctor's degree in 1995.

V. Svazlian has participated in a number of republican and international conferences and has given reports in the various organizations of Diasporan Armenian communities (Russia, Greece, France, USA, Canada, Lebanon, Syria, Egypt, Turkey), discoursing upon folklore, ethnography, the Armenian Genocide and the Armenian Case.

She is also the author of numerous academic and public papers, including 26 books, published in Armenia and abroad, in different languages.

Starting from 1955, during a period of 60 years, V. Svazlian, on her own initiative and following the call of her Western-Armenian blood, has written down (also tape-recorded and video-recorded), studied and published, the various relics of the oral tradition, in different dialects, as well as the documental testimonies and historical songs (in Armenian and Turkish languages) of the eyewitness survivors of the Armenian Genocide, who were deported from Western Armenia, Cilicia and Anatolia, including more than 150 Armenian inhabited localities, and were settled in Armenia and in the Diaspora, thus saving from a total loss the collective historical memory of the Armenian nation with a view to presenting it to the world and to the impartial judgement of mankind in various languages.

Verjiné Svazlian was granted more than three dozen high awards, including:

In 1984, she was awarded the *“Honor Certificate”* of the Presidium of the Academy of Sciences of the Armenian SSR for her voluminous work *“Moussa Ler”* (Yerevan, 1984).

- In September, 1985, the General Compatriotic Union “Moussa Dagħ” (Beirut) granted her the Gold Medal of *“Honorable Denizen of Moussa Dagħ”* for her voluminous work “Moussa Ler” (Yerevan, 1984).
- In May, 2002, she was awarded the Diasporan literary-philological prize *“Haykashen Ouzounian”* of the Tekeyan Cultural Union.
- On June 26, 2005, she was awarded the *“Gold Medal”* of the Cultural Union of the Armenians of Istanbul, in Montreal (Canada).
- On April 24, 2006, the Armenian Political Council of Alexandria (Egypt) granted her the *“Nile Key”* Gold Memorial Medal.
- On June 28, 2006, President of Armenia and the “Robert Boghossian and Sons Fund” (Switzerland) awarded her the *“Presidential First Prize”* and *“Gold Memorial Medal”* of the Republic of Armenia “for the valuable contribution in the recognition of the Armenian Genocide.”
- In 2008, the American Biographical Institute awarded her the title and Memorial Medal of the *“Great Mind of the 21st Century”* for her studies presenting the Armenian Culture to the world.
- In 2009, for saving the oral tradition of the Western Armenians from a total loss, for her semi-centennial ethnographic and folkloristic activities and on the occasion of the 75th Anniversary of her Birthday the “Moussa Dagħ” Compatriotic Benevolent Union of Armenia granted her the Memorial Medal *“1915. Everlasting Glory to the Heroes of Moussa Dagħ.”*
- On October 14, 2013, “on the occasion of the 70th Anniversary of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,” the President of the Republic of Armenia granted her the Medal of *“Moses Khorenatsi”* State Award “for remarkable services rendered in the spheres of Sciences and Education.”
- On April 21, 2015, she was awarded the Gold Memorial Medal of the 25th Anniversary of the *“Karabakh National Liberation Movement”* by the Chairman of the National Assembly of the Republic of Mountainous Karabakh (Artsakh) on the occasion of the 100th Anniversary of the Armenian Genocide.
- On April 21, 2015, the President of the Republic of Mountainous Karabakh awarded her the *“Artsakh-Gandzasar”* Gold Memorial Medal on the occasion of the 100th Anniversary of the Armenian Genocide.
- On April 24, 2015, she was awarded the *“Jubilee Memorial Medal of the 100th Anniversary of the Armenian Genocide”* by the All-Russia Committee coordinating the commemorative ceremonies of the 100th Anniversary of the Armenian Genocide (Moscow).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջին Բաժին

Պ Ա Տ Մ Ա Բ Ա Ն Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Ս Ո Ւ Մ Ն Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն	5
Մուսա Լեռան հերոսամարտը ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների	6

Երկրորդ Բաժին

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ս Կ Զ Բ Ն Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր	29
I. ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՌԱԾ, ԵՐԴՈՒՄ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	30
1 (1). Մուսա Լեռ – Մուսաների Լեռ	30
2 (2). Ազադըխը թվունգեն ձուարն ի / Ազատությունը հրացանի ծայրին է	30
3 (3). Ազադըխը բայրուխեն ձուարն ի / Ազատությունը դրոշակի ծայրին է	30
4 (4). Մուսալեոցիների երդումը	30

II. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	31
1 (5). Մուսա Դաղըն քեօլերի / Մուսա Լեռան գյուղերում	31
2 (6). Կիլիկը բալեն / Կիլիկիո աղետը	32
3 (7). Զեբել Մուսեն հարբը / Մուսա Լեռան հերոսամարտը	32
4 (8). Գդրեջ Վարթուհեն / Կտրիճ Վարդուհին	33
5 (9). Մուսա լիո թուղուղեն / Մուսա Լեռը թողնողներին	33
6 (10). Ույա՛ն, Մուսադաղը՛, ույա՛ն / Զարթնի՛ր, մուսալեոցի՛, զարթնի՛ր	34
7 (11). Մենք մուսալեոցի քաջ կտրիճներ ենք	35
8 (12). Մեր մուսալեոցիք լրիվ հերոս են	35
9 (13). Արարաղն հարբը / Արարայի ճակատամարտը	36
10 (14). Զեբել Մուսեն դարիբը-1 / Մուսալեոցի պանդուխտը-1	36
11 (15). Զեբել Մուսեն դարիբը-2 / Մուսալեոցի պանդուխտը-2	36
12 (16). Դուզմիշ իրե՛ք զմասսինեն / Լցրե՛ք լիքը սեղանները	36
13 (17). Կարոտցեր եմ Հայրենիքիս	37
14 (18). Գյարմեր ֆըստան / Կարմիր հագուստ (Պարերգ)	37

III. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇ-ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	39
1 (19). Մովսես Փանոսյանի վկայությունը (ծնվ. 1885 թ., Մուսա Լեռ, Հաջի-Հաբիբլի գյուղ)	39
2 (20). Եղիսաբեթ Քալաշյանի վկայությունը (ծնվ. 1888 թ., Մուսա Լեռ, Հաջի-Հաբիբլի գյուղ)	43
3 (21). Մովսես Բալաբանյանի վկայությունը (ծնվ. 1891 թ., Մուսա Լեռ, Հաջի-Հաբիբլի գյուղ)	44
4 (22). Հովհաննես Իփրեջյանի վկայությունը (ծնվ. 1896 թ., Մուսա Լեռ)	47
5 (23). Տոնիկ Տոնիկյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ., Մուսա Լեռ, Քաբուսիե գյուղ)	50
6 (24). Ասատուր Սուպուկյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Մուսա Լեռ, Հաջի-Հաբիբլի գյուղ)	56

7 (25). Պետրոս Սաֆարյանի վկայությունը (ծնվ. 1901 թ., Մուսա Լեռ, Հաջի-Հաբիբլի գյուղ).....	57
8 (26). Իսկուֆի Կոշկարյանի վկայությունը (ծնվ. 1902 թ., Մուսա Լեռ).....	58
9 (27). Գրիգոր Գյոզալյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Մուսա Լեռ, Քաբուսին գյուղ).....	59
10 (28). Բենիամին Բիսլամյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Մուսա Լեռ).....	82
11 (29). Թովմաս Հաբեշյանի վկայությունը (ծնվ. 1903 թ., Մուսա Լեռ, Յողուն-Օլուք գյուղ).....	83
12 (30). Դավիթ Դավիթյանի վկայությունը (ծնվ. 1905 թ., Մուսա Լեռ, Քաբուսին գյուղ).....	84
13 (31). Սարգիս Ադամյանի վկայությունը (ծնվ. 1906 թ., Մուսա Լեռ, Հաջի-Հաբիբլի գյուղ).....	86
14 (32). Մարիամ Բաղդիշյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Մուսա Լեռ, Հաջի-Հաբիբլի գյուղ).....	88
15 (33). Գևորգ Զիֆթյանի վկայությունը (ծնվ. 1909 թ., Մուսա Լեռ, Քաբուսին գյուղ).....	90
16 (34). Գարուն Անտոնյանի վկայությունը (ծնվ. 1910 թ., Մուսա Լեռ, Հաջի-Հաբիբլի գյուղ).....	91
17 (35). Ասատուր Մախուլյանի վկայությունը (ծնվ. 1911 թ., Մուսա Լեռ, Բիթիաս գյուղ).....	92
18 (36). Արտաշես Բալաբանյանի վկայությունը (ծնվ. 1926 թ., Մուսա Լեռ, Հաջի-Հաբիբլի գյուղ).....	98

ՓԱՍՏԱԳՐՈՒՄ մուսալեոցի ականատես վերապրողների և նրանց հաղորդած վկայությունների.....	103
--	------------

Հավելված

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ՆՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	217
1 (37). Մուսա Դադըն քեօյլերի / Մուսա Լեռան գյուղերում	217
2 (38). Մեր մուսալեոցիք լրիվ հերոս են	218
3 (39). Կարողեք եմ Հայրենիքիս	219
4 (40). Գյարմեր ֆըստան / Կարմիր հագուստ (Պարերգ)	220

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ մուսալեոցի ականատես վերապրողների	223
--	------------

Հեղինակի մասին	229
-----------------------------	------------

Բովանդակություն	234
------------------------------	------------

Ներդիր`

Քարտեզ – Մուսա Լեռան հերոսամարտը (1915 թ.) և մուսալեոցիների հայրենադարձումը
Հայկական ՍՍՀ (1946-1947 թթ.)

Ժիլմ – «Հին և նոր Մուսա Լեռ»

CONTENTS

Part One

HISTORICAL STUDY.....	111
The Heroic Battle of Moussa Dagħ According to the Testimonies of the Eyewitness Survivors	112

Part Two

HISTORICAL PRIMARY SOURCES.....	137
I. LEGEND, SAYING, OATH-TESTIMONIES	138
1 (1). Moussa Dagħ – Mountain of the Muses	138
2 (2). Freedom is on the tip of the rifle.....	138
3 (3). Freedom is on the tip of the flag	138
4 (4). The Oath of the Moussadaghians	138
II. HISTORICAL SONG-TESTIMONIES	139
1 (5). Musadağ'ın köyleri / <i>In the Villages of Moussa Dagħ</i>	139
2 (6). The Calamity of Cilicia	140
3 (7). The Heroic Battle of Moussa Dagħ	140
4 (8). The Heroine Vardouhi.....	141
5 (9). For Those Who Left Moussa Dagħ.....	141
6 (10). Uyan, Musadağlı, uyan! / <i>Wake up, Moussadaghian, Wake Up!</i>	142
7 (11). We are Courageous Moussadagh Braves	143
8 (12). Our Moussadaghians are All Heroes	144
9 (13). Ararain harpı / <i>The Battle of Arara</i>	144
10 (14). The Longing of the Moussadaghian-1	144
11 (15). The Longing of the Moussadaghian-2	145
12 (16). Lay the Tables Abundantly!	145
13 (17). I Yearn for My Homeland.....	145
14 (18). Red Dress (Dance Song).....	146
III. HISTORICAL MEMOIR-TESTIMONIES	147
1 (19). Movses Panossian's testimony (b. 1885, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village).....	147
2 (20). Yeghissabet Kalashian's testimony (b. 1888, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village)...	151
3 (21). Movses Balabanian's testimony (b. 1891, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village)....	152
4 (22). Hovhannes Ipredjian's testimony (b. 1896, Moussa Dagħ).....	154
5 (23). Tonik Tonikian's testimony (b. 1898, Moussa Dagħ, Kabousié Village)	158

6 (24). Assatour Soupoukian's testimony (b. 1901, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village).....	164
7 (25). Petros Safarian's testimony (b. 1901, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village)	165
8 (26). Iskouhi Koshkarian's testimony (b. 1902, Moussa Dagħ).....	166
9 (27). Grigor Gyozelian's testimony (b. 1903, Moussa Dagħ, Kabousié Village)	167
10 (28). Beniamin Bislaman's testimony (b. 1903, Moussa Dagħ)	190
11 (29). Tovmas Habeshian's testimony (b. 1903, Moussa Dagħ, Yoghun-Oluk Village)....	190
12 (30). Davit Davitian's testimony (b. 1905, Moussa Dagħ, Kabousié Village).....	192
13 (31). Sargis Adamian's testimony (b. 1906, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village)	194
14 (32). Mariam Baghdishian's testimony (b. 1909, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village) ...	196
15 (33). Gevorg Chiftchian's testimony (b. 1909, Moussa Dagħ, Kabousié Village).....	198
16 (34). Garoun Antonian's testimony (b. 1910, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village).....	200
17 (35). Assatour Makhouljian's testimony (b. 1911, Moussa Dagħ, Bitias Village)	200
18 (36). Artashes Balabanian's testimony (b. 1926, Moussa Dagħ, Hadji-Habibli Village)	207

DOCUMENTATION on the Eyewitness Survivors of Moussa Dagħ and Their	
Testimonies	211

Appendix

NOTATIONS OF THE HISTORICAL SONGS	217
1 (37). Musadağ'ın köyleri / <i>In the Villages of Moussa Dagħ</i>	217
2 (38). Our Moussadaghians are All Heroes	218
3 (39). I Yearn for My Homeland.....	219
4 (40). Red Dress (Dance Song).....	220

PHOTOGRAPHS of the Eyewitness Survivors of Moussa Dagħ	223
---	------------

About the Author	232
-------------------------------	------------

Contents	236
-----------------------	------------

Insert:

Map – The Heroic Battle of Moussa Dagħ (1915) and the Repatriation of the Moussa Dagħ Armenians to the Armenian SSR (1946-1947)

Film – “Old and New Moussa Dagħ”

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ / FOR NOTES

ՎԵՐԺԻՆԵ ԳԱՌՆԻԿԻ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

VERJINÉ GARNIK SVAZLIAN

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ.
ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

THE HEROIC BATTLE OF MOUSSA DAGH:
TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS

Համակարգչային շարվածք՝ *պ. գ. թ. Քնարիկ Ավագյան*
Computer type-setter: *Dr. H. Knarik Avakian*

Համակարգչային ձևավորում և էջադրում՝ *Նարինե Գևորգյան*
Computer design and formatting by: *Nariné Gevorgyan*

Չափսը՝ 70x100 1/16: Ծավալը՝ 15 մամուլ
Տպաքանակը 300

Typographic units: 15
Copies issued: 300

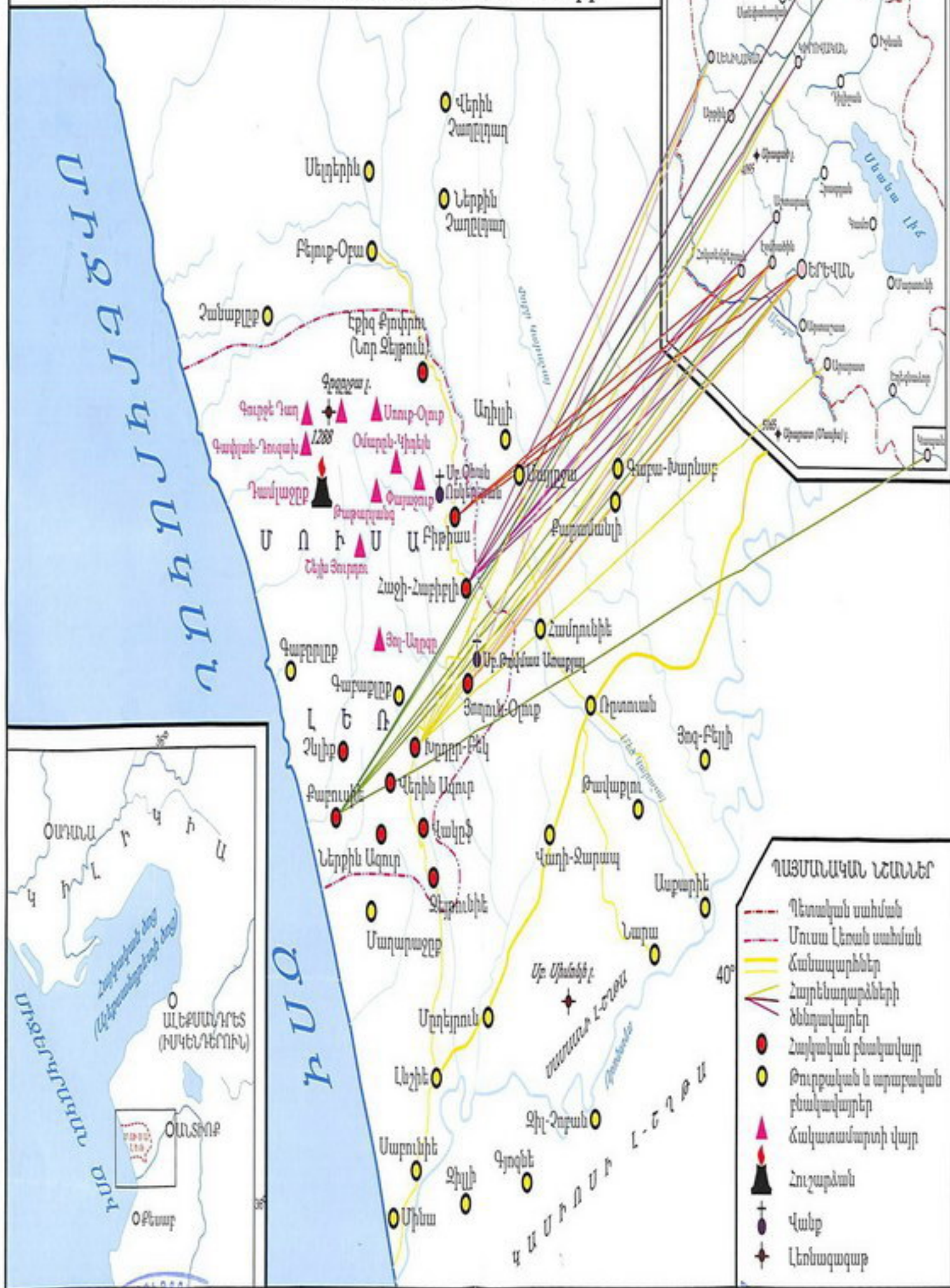
Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» տպագրատանը
Printed by “Edit Print” Publishing House

ԷԴԻԹ
ՊՐԻՆՏ
հրատարակչություն

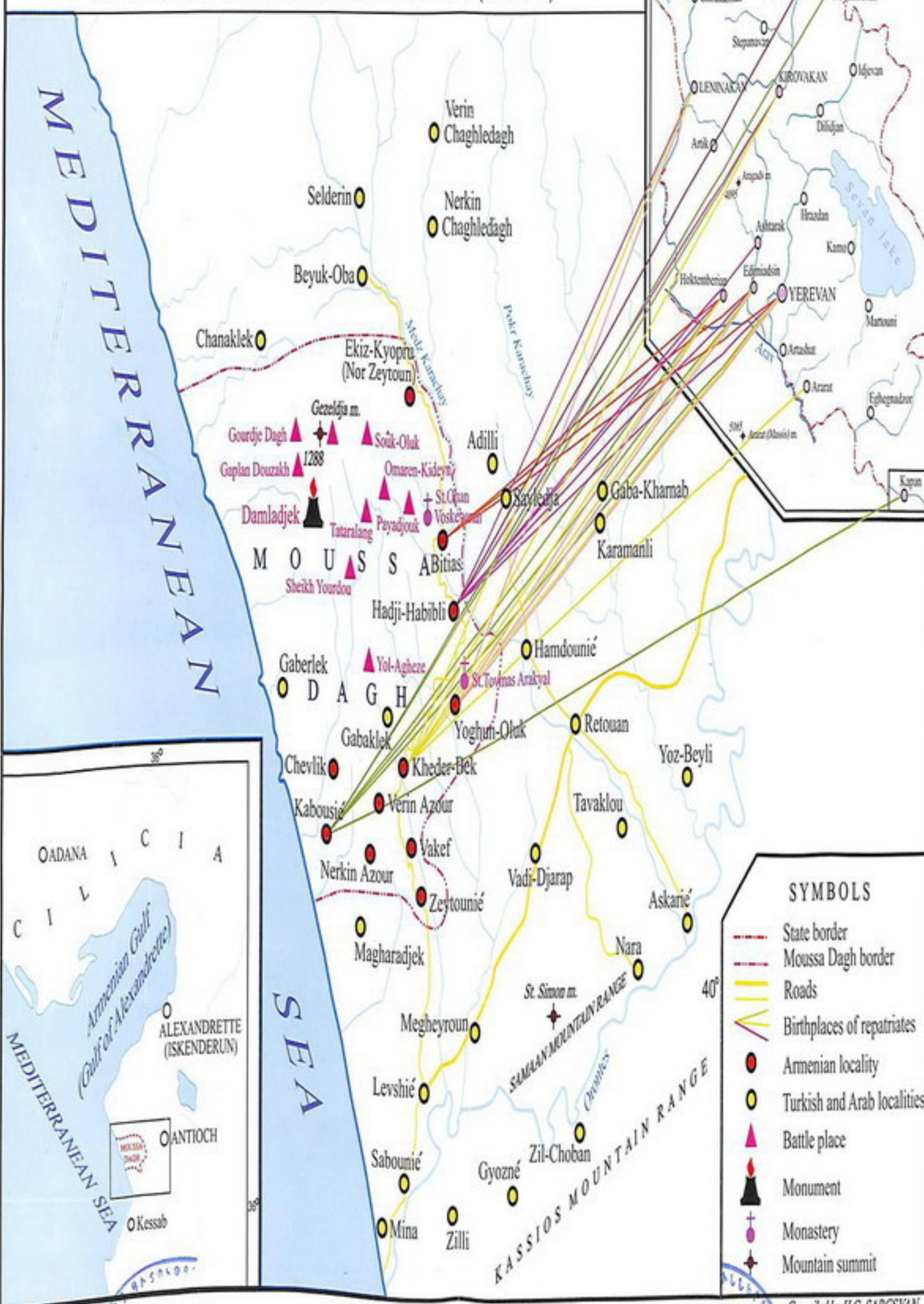
Թումանյան 12, 3,
(3341) 52 08 48
56 08 41
info@editprint.am

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ (1915թ.) ԵՎ ՄՈՒՍԱԼԵՌՅՈՒՆԵՐԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ (1946-1947թթ.)

THE HEROIC BATTLE OF MOUSSA DAGH (1915) AND THE REPATRIATION OF THE MOUSSA DAGH ARMENIANS TO THE ARMENIAN SSR (1946-1947)

ARMENIAN SSR

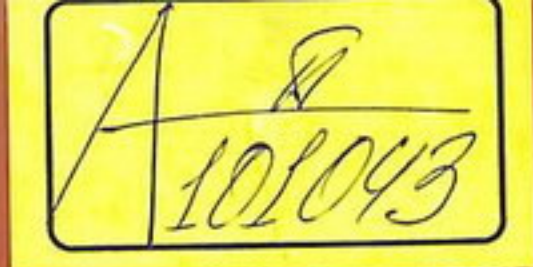
[3000 1/2]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0372314

ԷԴԻՏ ՓՐԻՆՏ
ԷԴԻՏ ՓՐԻՆՏ
Publishing House

